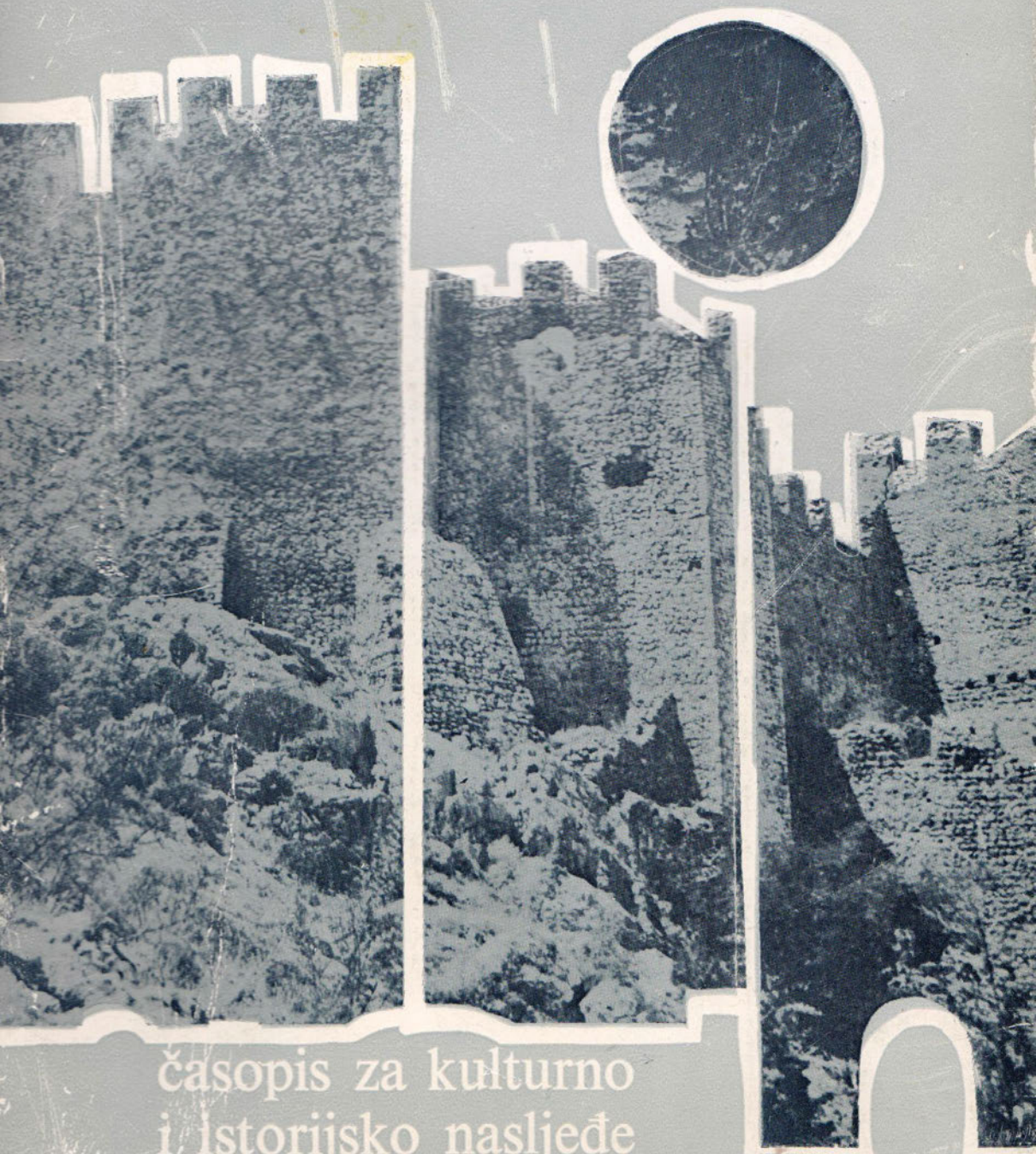

YU ISSN 0351-4552

HERCEGOVINA

časopis za kulturno
i istorijsko nasljeđe

MUZEJ HERCEGOVINE
MOSTAR

Sig. 429

Inv. br. 10419

hercegovina

časopis za kulturno
i istorijsko nasliede

1990.

IZDAVAČ:

ARHIV HERCEGOVINE MOSTAR
MUZEJ HERCEGOVINE MOSTAR
REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU
SPOMENIKA KULTURE I PRIRODE
MOSTAR

Za izdavača:

mr Edin Čelebić
Borika Vanović
dr Amir Pašić

Redakcioni odbor

mr Tomislav Anđelić, urednik, dr Drago
Borovčanin, Branko Dželetović, dr Sulej-
man Grozdanić, dr Ahmed Hadžirović,
mr Velimir Laznibat, dr Božo Madžar,
dr Vlajko Palavestra, dr Amir Pašić, mr
Marijan Sivrić, dr Marko Šunjić, dr Sma-
il Tihić, mr Šaban Zahirović, urednik,
mr Anđelko Zelenika, urednik.

Odgovorni urednik
mr Anđelko Zelenika

Lektor i korektor
mr Velimir Laznibat

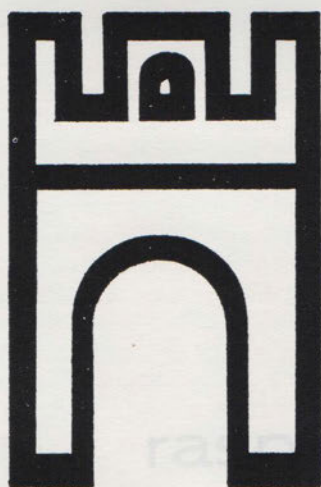
Sekretar Redakcije
Branko Antelj

Naslovna strana
Bobo Samardžić

Časopis finansira SIZ kulture
opštine Mostar
SIZ za kulturnoistorijsko i prirodno
nasljeđe BiH

hercegovina

časopis za kulturno
i istorijsko nasljeđe

MOSTAR
1990.

7-8

hercegovina

časopis za kulturu
i istorijsko nasleđe

7-8

MOSTAR

1990
izdavač: Otključavanje, ul. 212
1100 Mostar

MUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALCIG

RIMSKI EPIGRAFSKI SPOMENIK IZ KARANČACA KOD ČAKVA

Na području Čakve su dosada bili veći rimski nalazi nego se u ostalim doba našlo na tri kvadranta najizrazitije rimskih nalaza u pravcu severa i jug. I bilo povereno sa glavnom rimskom obitelji od Epidaura (Cavtat) ili Arcenturina (Šibenik, a). Jedan od ovih nalaza za to je arheološka neistražena antička kraljeva, ali i najbolje naučno proučavanje ove problematike. Međutim, sa ovom i drugim področja, u kojima su arheološke komunikacije ovog dela rimske provincije. Najbolje proučeni su pojedinačni antički spomenici u istom području, ali su jednim delom ostali više svetla u proučavanje rimske epigrafike u ovom području rimske provincije i kasnije kao je i ostala ostala veća spomenika u ovom kraju. Tako se trebalo proučiti antičke spomenike rimskih vojski u dolini Tršćanici, Pank, Kostanjev, Dobričevu i Noško, te ostale epigrafskih spomenika u i drugim delovima (Čakvi, Buzov, Huma, Vrhovina i Tršćanici) i u drugim delovima. U ovom grupi epigrafskih nalaza spada i jedan od najpoznatijih u ovom području, koji se nalazi u Karančacima kod Čakve.

rasprave,
studije i
članci

Jedan od najpoznatijih veći antičkih nalaza u ovom području je jedan od najpoznatijih u ovom području, koji se nalazi u Karančacima kod Čakve. Jedan od najpoznatijih veći antičkih nalaza u ovom području je jedan od najpoznatijih u ovom području, koji se nalazi u Karančacima kod Čakve. Jedan od najpoznatijih veći antičkih nalaza u ovom području je jedan od najpoznatijih u ovom području, koji se nalazi u Karančacima kod Čakve.

VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ

RIMSKI EPIGRAFSKI SPOMENIK IZ KAZANACA KOD GACKA

Na području Gacka su dosada bili retki rimski natpisi, iako se u antičko doba nalazilo na frekventnim raskrscima rimskih puteva u pravcu severa i juga i bilo povezano sa glavnim rimskim cestama od Epidaura (Cavtat) do Argentariuma (Srebrenica).¹ Jedan od većih razloga za to je arheološka neistraženost antičkih lokaliteta, ali i nedovoljno naučno proučavanje ove problematike. Međutim, na užem i širem području, u naseljima uz antičke komunikacije ovog dela rimske provincije Dalmacije, pronađeni su pojedinačni antički spomenici s natpisima, koji su jednim delom uneli više svetla u proučavanje rimske epigrafike u prvim vekovima rimske dominacije i kasnije, kada je izvršena romanizacija stanovništva u ovim krajevima. Tako bi trebalo pomenuti antička istraživanja rimskih natpisa iz doline Trebišnjice: Panik, Kosijerovo, Dobrićevo i Mosko, te nalaze epigrafskih spomenika u Ljubomiru (Ukišići), Bihovu, Humu, Veličanima i Trebimlji,² te iz Bileće, Korita i Fatnice.³ U ovu grupu epigrafskih nalaza spadaju i rimski natpisi sa nekropole Komini iz Pljevalja i nalazi iz Prijepolja na Limu u Crnoj Gori.⁴

Jedno od poznatih većih antičkih naselja nalazilo se na lokalitetu Trgovište u selu Kazancima, gde je nađeno najviše antičkih ostataka, a među njima jedna *arula* bez natpisa, kamena greda i stupe; zatim na lokalitetu Uzdolje (Dobri Do), pored veće srednjovekovne nekropole stećaka, vidljivi su ostaci rimske zgrade, jedan prelomljeni stub od građevine i ornamentisani korniš. Pretpostavlja se da je na Trgovištu bila *villa rustica*. Jedan antički objekat se nalazio u Novim Dulićima na lokalitetu Sige s očuvanim temeljnim zidovima i velikim obrađenim kamenim blokovima sa profilacijom.⁵

Okolnosti nalaza

U blizini lokaliteta Trgovište u podnožju Brljevske glavice nađen je slučajno 1984. godine rimski nadgrobni spomenik s epigrafskim natpisom. Ovaj novi nalaz je značajan jer potvrđuje ranije tvrdnje naučnika o većem naselju na ovim lokalitetima u Kazancima i Novim Dulićima. Ostaci antičkog naselja ustanovljeni su i kasnije, i to na više njiva na navedenim lokalitetima.⁶

Kameni rimski spomenik pronašao je meštanin Milivoje Stanjević pri obradi njive na dubini od 0,40 m. Spomenik je ležao s natpisom okrenutim prema zemlji i, zahvaljujući tome, očuvao se plitko urezan duktus slova. Iste godine profesor Novak Studo Mandić ga je preuzeo od nalazača i preneo u muzejsku zbirku u Gacko. Nalaz toga značajnog spomenika je kratko objavio, a natpis delimično pročitao.⁷ Ljubaznošću N. Mandića saznala sam za ovaj spomenik, koji mi je ustupio za naučno publikovanje, na čemu mu se najsrdačnije zahvaljujem.

Opis spomenika

Kameni nadgrobni spomenik (v. sliku) je u obliku deblje ploče dimenzija 64 x 55 x 17 cm. Ploča je oštećena na desnom gornjem uglu. Spomenik je izrađen od tvrdog krečnjaka, tzv. jabučara, dosta lošeg kvaliteta jer na površini ima prirodne pukotine, što je i bio razlog da su neka slova nejednako isklesana, a u nekim delovima je natpis nečitljiv. Natpis je preko čitave površine ploče raspoređen u šest redova nejednake visine slova. Slova su pisana dobrim rukopisom, u formi capitale quadratis, podvučena horizontalnim crtama. Razmak između redova je 2—3 cm, a visina slova po redovima je: prvi red 10 cm, drugi red i treći 6 cm, četvrti i peti red 4 cm, a šesti red 6 cm.

Čitanje natpisa:

Temus (filiae), B(a) / tonis fil(io) /
Narensai / Annaei, ann(orum) / XXV hic sita /⁵ est.

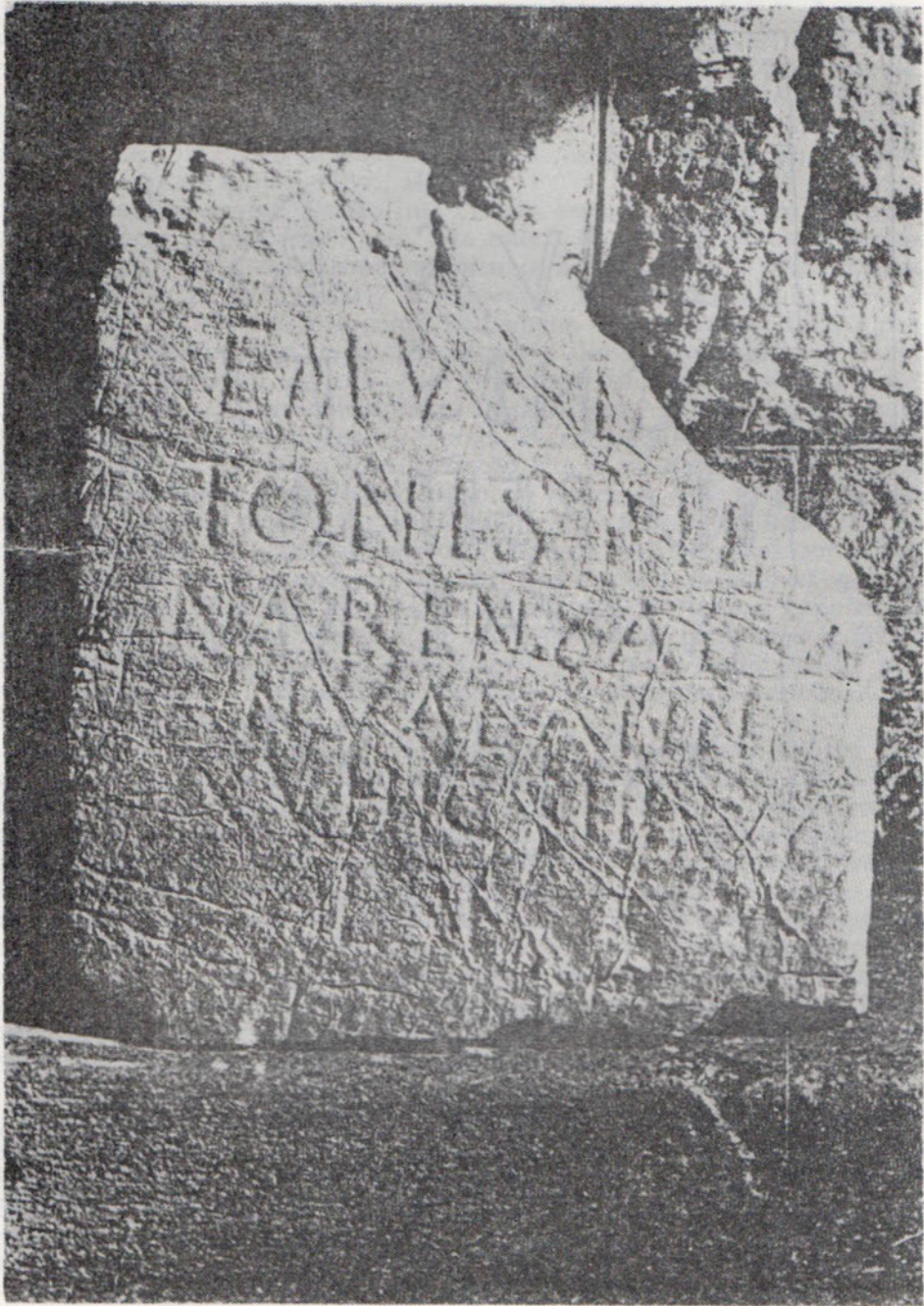
Transliteracija:

Temus (kći), Batonova, sina (iz plemena) Narensai, (i iz porodice) Anneia, (umrla u) 25. godini (života). Ovde je njeno mesto (Ovde je zakopana).

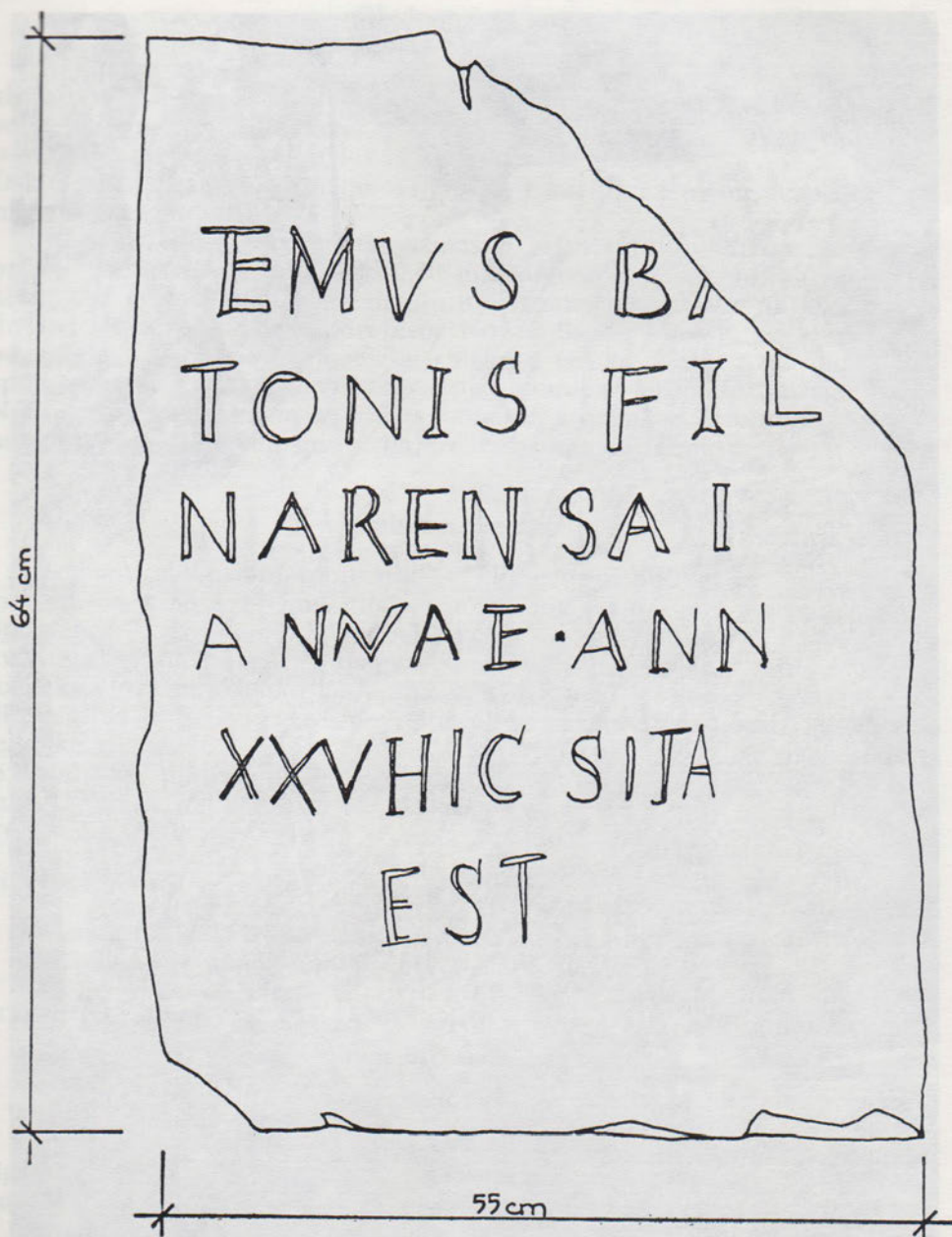
Ligature: 1. TE, 4. EI.

Natpis se datira u II i III vek n. e.

U natpisu se navodi, kako se iz čitanja saznaje, naziv Narensa, koji je starolatinski naziv za ilirsko pleme koje se nalazilo u planinskom delu severne Hercegovine, na području Jablanice, Konjica, Glavatičeva, Gacka i Nevesinja i dela Crne Gore u Pljevljima i Prijepolju. Iz Prijepo-

Rimski epigrafski spomenik, Kazanci kod Gacka (Foto: J. Salčić)

Crtež: Epigrafski spomenik, Kazanci

lja sa Kolovrata je natpis u kome se navodi ime Mage Aeli P. Antonius servus iz plemena Narensis.⁸ Pleme Narensa je imalo najveći broj dekurija, a kako navodi Plinije (III, 143) imalo je čak 102 (CII) dekurije. [Narensis, us, i, orum, Narensi lat; Naresi (Apijan, III, 16); Naresio (Ptolomej, II, 165).] Posle poraza Dalmata u ilirskom ratu 35—33. godine pr. n.e. Oktavijan je pokorio veće pleme Nareza, koji su mu pružili veliki otpor (Apijan, Illyr., III, 16).

U tekstu se navodi žensko ime *Temus*, koja je kći Batona iz plemena Narensa, a iz porodice Anaei. Sva imena su ilirskog porekla. *Temus* se nalazi na ranije otkrivenom natpisu iz Fatnice (Bileća) kao *Temus Annaei filia* (CIL, III, 12800).⁹ U natpisu iz Fatnice se, naime, radilo o jednočlanom onomastičkoj formuli kod imena *Temus Annaei filia*, s patronimikom i filijacijom, te natpis odražava ilirsku formulu koja je već prilagođena rimskom sistemu. Takva formula u našem natpisu iz Kazanaca je ista ne samo u onomastičkoj filijaciji nego se, može se reći, radi o identičnoj osobi, kćeri *Temus Annaei*. U oba natpisa se navodi *Baton*, kao otac kćerke *Temus*, s tom razlikom što je na natpisu iz Kazanaca dodato da je *Baton* poreklom iz plemena Narensa. Naš natpis daje detaljno objašnjenje o kojoj se osobi radi i šta se desilo sa kćerkom *Temus*. S obzirom na status njenog oca (*Baton*), koji je poreklom iz plemena Narensa, ne bi se moglo prihvatiti tumačenje I. Bojanovskog da je kćerka *Temus* dovedena kao ropkinja, a da naziv Narensi objašnjava kao kognomen njenom imenu, a ne kao etnonim plemena koje je živelo na ovom području, pogotovo zbog toga što natpis o kome govori nije video u originalu (I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, str. 104).

Natpis iz Kazanaca je od velikog značaja za određivanje šireg prostora i naselja plemena Narensa na području Gacka i Fatnice kod Bileće. Jedan natpis iz Glavatičeva (Konjic) navodi *Aeli Pines et Temus parentes* (CIL, III, 8489). Na još dva natpisa iz Glamoča navodi se nomen *Temus Panes* (GZM, 1927, Sergejevski, str. 259),¹⁰ i iz Titograda (ranije Podgorica) takođe se navodi nomen *Julia Temus* kao ženska imena. Kako se vidi iz navedenih natpisa, žensko ime *Temus* je dosta zastupljeno na tom području koje je zauimalo ilirsko pleme Narensa. Kako smo videli, u našem natpisu se izričito navodi da je ime *Temus* pripadalo srodniku jednog člana (*Batona*) plemena Narensa, dok natpis iz Prijepolja navodi samo naziv plemena (*»... Dis Manibus Narensis vixit annis XXVIII Mage Aeli antonis servus at coniugu posuit«*).¹¹

Naziv porodice *ANNAEI*, iz koje je potekla kći *Temus* i otac *Baton*, u ovom slučaju je patronimik, a tipično je ilirsko ime od *Annae*, *Annaeus* koji može biti matronimik kao na spomeniku u Delfima (N. Vulić, *Spomenik SKA, XCVIII, 1940—43*, Beograd, str. 165, br. 333—338), a moguć je i na natpisu na žrtveniku iz Kolovrata (Prijepolje) *Annaei* kao patronimik.¹² Javlja se u patronimiku i na natpisu iz Fatnice kao *Temus Annaei filia*. Za ime *Anna* uporedi: CIL, III 1784 i 1820 (*Narona*).¹³

Na osnovu svih razmišljanja mogu se izvesti pojedini zaključci, važni za ubiciranje plemena Narensa na Gatačkom polju i za potvrdu ilir-

skih imena karakterističnih za srednjodalmatsko područje. Prema istraživanjima Fanule Papazoglu (*Les origines la destinée de l'état Illyrien — Illyrio proprie dicti, Historie, Bd XIV, Hf. 2, Wiesbaden 1965, 143—179*) i na osnovu pisanih izvora i spomenika utvrđeno je da je pleme Narensa obuhvatalo područje planinskog dela severoistočne Hercegovine, oko Konjica, Glavatičeva, Nevesinja, Gacka, i dela Crne Gore. Problem ubiciranja ilirskih plemena u rimsko doba je oduvek predstavljalo veliku raspravu među naučnicima. Starije nalaze spomenika publikovao je Nikola Vulić, koji je naveo i mišljenja V. Tomašeka, K. Pača i E. Svobode, a dao je i svoj predlog za pojedina plemena, ali prvenstveno po nalazima naziva na spomenicima.¹⁴ Najnoviji nalazi spomenika, koje je publikovala Miroslava Mirković,¹⁵ te naučne komentare Aleksandrine Cernanović i Dragoslava Srejića,¹⁶ te Milutina Garašanina¹⁷ i Ive Bojanovskog,¹⁸ navodeći nalaze i pojedinačne spomenike s natpisima, pružili su nove podatke o životu i običajima neromanizovanog i romanizovanog domorodačkog stanovništva na ovom kontinentalnom delu rimske provincije Dalmacije.

Koliko se u ovu problematiku može uključiti i naš novi rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca, koji je još jedan dokaz ubiciranja plemena Narensa na nešto širem području nego što je to srednja Neretva, a isto tako i imena predstavljaju ilirska imena srednjodalmatskog područja, utoliko će njegovo otkriće još jednom potvrditi ranije pretpostavke.

Mesto Kazanci, gde je epigrafski spomenik pronađen, bilo je u prvim vekovima važan punkt na glavnoj rimskoj cesti od Cavtata do Srebrenice. U blizini lokaliteta nalaze se i dva veća rimska naselja. Neposredna blizina naselja je u direktnoj vezi sa nalazom nadgrobnog natpisa, koji po svoj prilici nije bio jedini, a mogao je pripadati većoj rimskoj nekropoli. Pored toga, poznat je običaj da se nekropole podižu kraj puteva. Lokalitet, na kome je nađen natpis, in situ se nalazi kraj trase rimskog puta. Spomenuli smo rimski natpis iz Fatnice koji bi trebalo da bude srodan našem natpisu, a koji mu je i prostorno blizak, a nalazio se zapadno od rimske ceste, koja je prolazila kroz Bileću za Panik. U Plani i Fatnici se nalaze takođe rimski nalazi naselja i spomenici s natpisom, ali lokaliteti nisu arheološki ispitivani.¹⁹ Pojedinačni nalazi su povremeno publikovani, ali potpuna antička studija o ovom području nije u celosti izrađena.

Napomene

¹ P. Slijepčević, *Staro groblje po Gacku, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), Sarajevo 1928, str. 62; I. Bojanovski, Gatačko polje u antici, Tribunia 2, Trebinje 1976, str. 27—33; Isti, Tribunia 3, Trebinje 1977, str. 67.*

² I. Bojanovski, *Tribunia 3, o. c., str. 67—98.*

³ I. Bojanovski, *ibidem; D. Sergejevski, s.v. Korito (srez Gacko), Spomenik SKA 88, Beograd 1938, str. 21, br. 19.*

⁴ M. Mirković, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. XIV, sv. 12, Sarajevo 1975, str. 98—106.

⁵ P. Slijepčević, n. d., str. 61; I. Bojanovski, Tribunia 2, str. 36.

⁶ Slučajni nalaz na rimskom lokalitetu u Kazancima 1988. godine, u koji je izvršio uvid autor ovog rada, kada je pronađeno prilikom kopanja temelja za novu kuću Milorada Miće Tepavčevića spremište za hranu na rastojanju jedno od drugog od 9 m. Spremišta su bila iskopana levkasto, u obliku bunara, i bila su ozidana sлагanim kamenom na dubini od 3 m u glinovitoj zemlji. U kulturnom sloju iznad tih jama nađeni su rimska keramika i staklo te jedan rimski novčić carice Faustine Avg., na osnovu čega se može zaključiti da je na tom mestu bilo antičko naselje. Lokalitet se nalazi u blizini Trgovišta. Iznad lokaliteta je, verovatno na manjem uzvišenju, bila praistorijska gradina, jer se u profilu iskopane zemlje nailazi na tanki kulturni sloj sa praistorijskom keramikom.

⁷ N. Mandić, Gacko kroz istoriju, Gacko 1985, str. 191—192. Profesor književnosti u penziji Novak Studo Mandić se više godina amaterski bavi sakupljanjem i čuvanjem arheoloških slučajnih nalaza sa područja gatačke opštine. Zahvaljujući njemu, veći broj vrednih predmeta je sačuvan za budući muzej u Gacku.

⁸ M. Mirković, ibidem, str. 100, sl. 2, spomenik 7.

⁹ GZM, 1900, str. 174; WM, II, 1894, str. 61, sl. 7; WM, IV, 1896, str. 253, sl. 15; I. Bojanovski, ibidem, str. 36, bilj. 26; Isti, Tribunia 3, str. 97.

¹⁰ Anton Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, Öst. Ak. d. Wiss., Wien 1957, p. 333.

¹¹ M. Mirković, o. c., str. 100, spomenik 7.

¹² Ibidem, str. 102.

¹³ Ibidem, str. 48. Za ime Anna uporedi: CIL, III, 2012, Salona, CIL, III, 12816, Epetion.

¹⁴ N. Vulić, Spomenik Srpske kraljevske akademije, XCVIII, Beograd 1941—1943, br. 308, str. 165, br. 333—338, br. 330—333; Isti, Spomenik SKA, LXXI, Beograd 1931, str. 136, br. 316—320, br. 328—336; Isti, Iz antičke istorije naše zemlje, Glas SKA, CLX, II razred, 82, Beograd 1934. N. Vulić sumnja da su Narezi živeli samo na srednjoj Neretvi.

¹⁵ M. Mirković, n. d., str. 102.

¹⁶ A. Cermanović i D. Srejšević, Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije, Materijali IV, VII kongres AJ, Herceg-Novi 1966, Beograd 1967, str. 23. i 25.

¹⁷ M. Garašanin, Istorija Crne Gore, Titograd 1967, str. 221. i d.

¹⁸ I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo 1988, str. 104. i d.

¹⁹ I. Bojanovski, Tribunia 2, str. 44.

V. Atanacković-Salčić

Zusammenfassung

Im Jahre 1984 ist man im Dorf Kazanci, südlicher Teil der Gemeinde Gacko, auf der römischen Verkehrsstraße Epidaurum-Argentaria auf einen antiken epigraphischen Fund gestoßen. Der Fund enthält eine aus sechs Zeilen bestehende Inschrift, in der, neben dem illyrischen Mädchennamen Temus Annaei filia, auch ihr aus dem Geschlecht Narensa stammender Vater Baton erwähnt wird. Eine identische Grabinschrift war viel früher in Fatnica, (Bileća) entdeckt worden. Es ist anhand dieser Inschrift möglich anzunehmen, daß das ziemlich große illyrische Geschlecht Narensa, das sogar CII Dekurien (Plinius, III, 143) hatte, ein viel größeres Gebiet bewohnte, von Konjic, Glavatičevo und Nevesinje bis Gacko, Bileća, Pljevlja und Prijepolje in Montenegro. Die Inschrift wird in das Ende des II oder den Anfang des III Jahrhunderts n. u. Ztr. datiert.

SEFIK BEŠLAGIĆ

DVA SREDNJOVJEKOVNA ĆIRILIČKA EPIGRAFSKA SPOMENIKA U OKOLINI MAKARSKE

U Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj postoji znatan broj srednjovjekovnih ćiriličkih epigrafskih spomenika, koji zbog svojih paleografskih, lingvističkih, likovnih i istorijsko-dokumentarnih svojstava predstavljaju svojevrsne vrlo vrijedne spomenike kulture. Na teritoriji Bosne i Hercegovine nađeno je 350 primjeraka takvih spomenika, najviše na stećcima (94%), a zatim na crkvama, kamenim stolicama, živim stijenama i na kamenovima koji obilježavaju putove i mlinice. S obzirom da na toj teritoriji postoji samo 9 glagoljskih i 16 latinskih epigrafskih spomenika, ćirilički epigrafi predstavljaju najizrazitiju i najznačajniju epigrafsku karakteristiku srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. U Hrvatskoj je nađeno relativno malo ćiriličkih epigrafskih spomenika, uglavnom u primorju i njegovom zaleđu, pretežno oko Dubrovnika i Makarske, najviše na stećcima — 22 primjerka.¹ Ćiriličke epigrafske spomenike u okolini Makarske evidentirao je dr fra Karlo Jurišić, datirajući ih uglavnom u razdoblje od XVI do XVIII vijeka.²

Ovdje će biti riječi o dva srednjovjekovna ćirilička natpisa, jednom na vrhu Biokova i drugom u selu Kozici, na području Biokova, o kojima je dr fra Karlo Jurišić već pisao.³

Sveti Juraj

Na vrhu planine Biokova, na 1762 m nadmorske visine, do 1965. godine je bila suhozidom sagrađena rimokatolička crkva posvećena Svetom Jurju, kojoj se 31. kolovoza hodočastilo. Nije poznato kada je ta crkva podignuta, vjerovatno još u srednjem vijeku. K. Jurišić misli

da je to moglo biti još u IX vijeku, u vrijeme konačnog pokrštavanja tih krajeva. Postoji mišljenje da je u pagansko doba vrh Biokova bio posvećen kultu zmije, a da je kasnije zamijenjen kristijaniziranim kultom Svetoga Jure. Crkvena se prvi put spominje 1640. godine, a obnavljana je u nekoliko mahova, tako 1671, zatim oko 100 godina kasnije i poslije 1907. godine. Obnovljena crkva je bila u kamenu sa krečom. Ta jednostavna i veoma skromna građevina bila je izvana dugačka 4,97, široka 4, a visoka 2 m, s tim što je 40 cm bila ukopana u zemlju. Zidovi su joj bili debeli 70—75 cm, a površina poda je iznosila 8,7 m². Imala je vrata na južnoj strani. Nije imala prozora niti drugih otvora. Uz sjeverni zid bio je oltarić sa menzom 100 x 48 cm. Starija građevina je bila pokrivena kamenim pločama. Krov je iznutra bio bačvast.⁴

U crkvi je nađena nevelika znatno okrnjena pravougaona ploča na kojoj je uklesan ćirilički natpis. Ploču je još 1914. godine zabilježio pop Petar Kaer.⁵ Njemu se tada učinilo da je natpis pisan glagoljicom. Nije ga mogao pročitati. Godine 1958. natpis je vidio i dr fra Karlo Jurišić. On kaže da je natpis pisan »starom zapadnom ćirilicom«, a ne glagoljicom, odnosno goticom, kako su to neki mislili. Iako su slova »manjkava i jako oštećena«, uspio je da pročita ove riječi: ... ŽUPA ... POMILUJ RABA MIROSLAVA ...⁶

Crkvena Sveti Juraj na Biokovu je 1965. srušena, da bi se na tome mjestu napravila relejna postaja Televizije Zagreb, ali je ubrzo iza toga u blizini podignuta nova crkvena posvećena istome svecu. Tada je ploča sa natpisom prenesena u rimokatolički župski ured u Makarskoj, gdje se i sada nalazi.

Imao sam priliku da tu ploču i natpis vidim u februaru 1988. godine. Dimenzije ploče su: dužina 47, širina 45 i debljina 12 cm. Ploča je na nekoliko mjesta okrnjena, zbog čega su neka slova natpisa oštećena, a neka nestala. Usljed toga nije moguće natpis u cijelosti rekonstruirati. Prvobitno je natpis imao 10 redaka. Prvi i deseti redak su skoro potpuno uništeni. Preostali vrlo mali dijelovi njihovih slova ne omogućuju nikakvu rekonstrukciju. U drugom redu su sačuvana 4 potpuna i peto nepotpuno slovo. Ta riječ se može čitati kao ŽUPAN. Tekst trećeg reda glasi VA IME. Mislim da je u četvrtom redu riječ ZIDAH, sa mekim poluglasnikom na kraju. U petom redu se vide dvije riječi POMILUJ RABA. Dalje slijedi red sa tekstom .AN MIROSLAV'. Mislim da su ispred prve riječi prvobitno postojala slova ŽUP, ali još prije samo slovo B, zbog čega bi, onda, ta riječ glasila BAN', eventualno ŽUPAN'. Za tekst slijedeća tri reda ne može se ništa sigurnoga reći. To otprilike izgleda ovako: .Š' UB' DAH' PO(V) ..KOČ(U) i SM(O) ST..I TARNU MI B.....

Slova toga natpisa pripadaju tipovima ustava i poluustava. Ona su relativno velika i uspravna (s iznimkom slova A i znaka za meki poluglasnik), pretežno su uglasta i približno jednaka. Slova M, Ž i Š su ponešto šira od ostalih. Nijedno slovo ne prelazi uobičajeni prostor. Redovi su jednako široki i pravi. Po svemu bi se moglo reći da je stvaralac natpisa bio vješt u svome poslu. Zanimljivo je da njegovo slovo I nije

Sl. 1. Natpis iz crkvice Svetog Jurja sa vrha Biokova; snimio A. Franić za potrebe Muzeja revolucije u Makarskoj

uobičajeno — sa dvije uspravne linije i jednom vodoravnom u sredini, nego dosta neobično — kao latinsko, sa jednom uspravnom linijom. U ćirilčkim epigrafskim spomenicima Bosne i Hercegovine takvo slovo nije nađeno. Slovo M je rjeđi ustavni oblik, ima uspravnu crtu od mjesta gdje se spajaju unutarnje kose crte do dna. Slovo V je uobičajeno, kao latiničko veliko štampano slovo B, sa jednako velikim uglastim petljama koje se spajaju kod sredine uspravnog stabla. Slovo Č se sastoji od stabla i uglastog pravougaonog pehara na njegovoj lijevoj gornjoj polovini. To je rijetka varijanta osnovnog oblika toga slova. Slovo T je jedna varijanta ustavnog tipa, kao veliko latiničko štampano slovo, sa pojakim kvačicama na krajevima vodoravne crte. Slovo D je istokračan trokut sa uspravnim nogicama koje polaze prije njegovih donjih uglova, što je vrlo rijetka pojava, čiju analogiju imamo u natpisu stečka župana Grda iz Polica kod Trebinja, koji je datiran u drugu polovinu XII vijeka.⁷ Slovo Ž je vrlo rijedak oblik. Ono se sastoji od dva divergentno postavljena, nešto izvijena i unutra zašiljena, uspravna luka, između kojih se pruža uspravno stablo. Ponekad se učini da se to slovo sastoji od dva divergentna vodoravna luka koji se tjemenu dodiruju i uspravnog stabla koje te lukove kroz tačku dodira prosijeca, kakav slučaj također imamo u spomenutom Grdovom natpisu. Ostala vidljiva slova su uobičajena i nemaju ništa posebnoga.

Majstor poznaje meki poluglasnik i koristi ga na kraju riječi koje se završavaju suglasnikom. U natpisu nema *jata*, a nema ni spojenica

ja, je i ju, koje se nekada koriste u starijim epigrafskim spomenicima. Nema ni ligatura, ni skraćenica, ni umetnutih i nadrednih slova, koji se ponekada javljaju u bosanskohercegovačkoj ćirilskoj epigrafici, ali ne predstavljaju njenu karakteristiku. Upotreba naziva RAB i izraza VA IME je način pisanja koji se više upotrebljava u srpskoj ćirilici.

Čini se da natpis u transliteraciji izgleda ovako:

. . . . ЖЗПА(НБ)
 ВА ИМЕ
 . . (Z)ИДАХБ
 . ПОМИЛУЈ РАБА
 . ДНБ МИРОСЛАВБ
 ШБЗББ ДАХ(Б) ПО(В)
 КОУ(Х) СМ(О) СТ
 И ТАРНУ МИ Б

Prema tome bi njegova transkripcija glasila ovako:

.....
 ŽUPA(N') ...
 ... VA IME
 .. (Z)IDAH'
 . POMILUJ RABA .
 . AN' MIROSLAV' .
 Š' UB' DAH(') PO(V)
 KOČ(U) i SM(O) ST..
 . I TARNU MI B

Pošto se ovaj natpis nalazi na nevelikoj ploči, koja je vjerovatno bila u zidu crkvice i pošto se u tekstu nalaze riječi VA IME i ZIDAH' ili SAZIDAH' (iako slovo Z nije sasvim izvjesno), ima razloga pretpostavci da se ne radi o nadgrobnom spomeniku i epitafu na njemu, nego o natpisu koji govori o ktitoru crkvice. Vjerovatno se tu spominje ktitor prvobitne crkvice, zbog čega bi nam datiranje natpisa pomoglo određivanju vremena građenja prvotne crkvice. O pomenutom Miroslavu, vjerovatno banu, zasad ništa ne znamo. Naravno, istraživaču odmah na um pada humski knez Miroslav, ili Miroslav čiji se stećak sa epitafom nalazi u Omišu, koji je datiran u XIII vijeku,⁸ ali za povezivanje tih ličnosti sa Miroslavom iz Svetog Jurja teško je pronaći pouzdane razloge.

Po svojim osobinama ploča iz Svetog Jurja sa vrha Biokova predstavlja vrlo rijedak i vrijedan spomenik kulture, za koji se, prema oblicima većine slova njenog natpisa, može pretpostaviti da potječe iz XIII — XIV vijeka, najvjerovatnije kada tim krajevima gospodare bri-

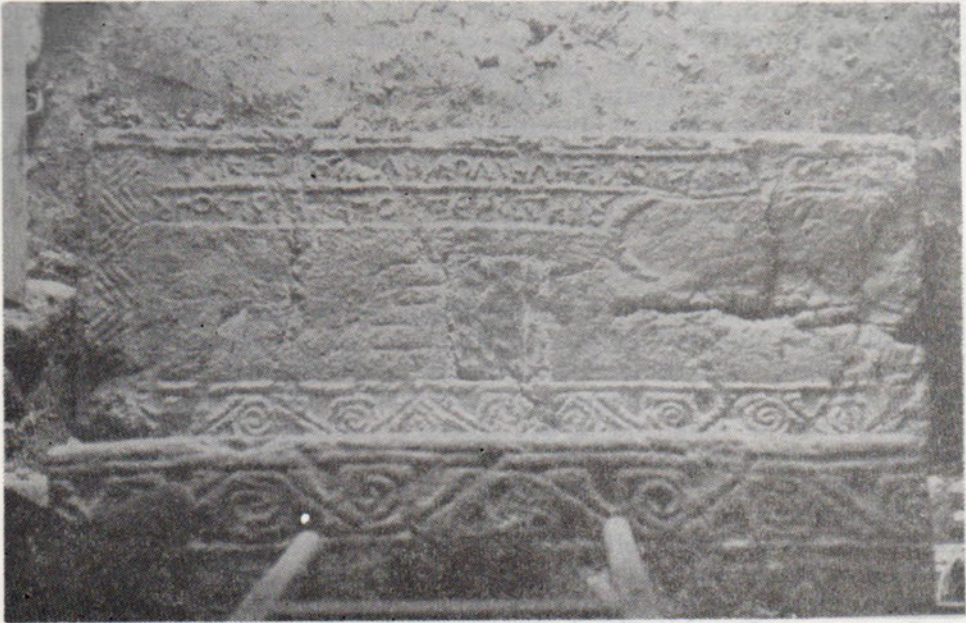
birski knezovi Šubići, možda iz doba Pavla Šubića, ili sina mu Mladena I, odnosno brata mu Mladena II, čije oblasti su se protezale »od Gvozda na sjeveru do Neretve na jugu i od Jadrana na zapadu do Drine na istoku«, koji su kao hrvatski i bosanski banovi vladali i područjem oko Makarske,⁹ ili iz vremena bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, kada je u sastavu bosanske države bilo i primorsko područje od Dubrovnika do Omiša.¹⁰

Kozica

Kozica je manje selo u sjeveroistočnom podnožju Biokova. U sadašnjoj rimokatoličkoj grobljanskoj crkvi na sjeverozapadnoj periferiji sela nalaze se u sekundarnom položaju dva stećka, koja vjerovatno potječu sa nekropole koja je morala biti na mjestu današnjeg rimokatoličkog groblja. Jedan od ta dva stećka u obliku ovećeg sanduka upotrijebljen je kao menza danas zapuštenog oltara. Na njegovoj vodoravnoj strani, uz duže ivice, proteže se plastična vrpca od povijene lozice sa spiralnim zavojima u međuprostorima. Drugi stećak istoga oblika postavljen je ispred oltara, da na njemu može stajati onaj koji koristi oltar. On je dugačak oko 210, širok oko 80, a visok oko 30 cm. Na njegovoj sredini je prosječen četverougao ni otvor (danas zabetoniran), po čemu se može zaključiti da je taj stećak nekada služio kao oltarska menza. Na njegovoj gornjoj vodoravnoj strani isklesani su reljefni ukrasi. Uz duže ivice se pruža vrpca od povijene lozice sa spiralnim zavojima, a uz kraće vrpca od višestrukih cikcak-linija. Na sredini te strane predstavljeni su motivi »svastike« (danas oštećen pomenutim prorezom) i polumjeseca. Na istoj strani stećka, paralelno sa jednom dužom ivicom, isklesan je u dva reda (drugi red je nepotpun) ćirilčki natpis koji je evidentirao dr fra Karlo Jurišić.¹¹ On je dao fotos i ovako čitao tekst: A SI JE(S)T U TLI TOMILIĆ KOI ZA ŽI(V)OTA U GOSPODINA POČTEN E BIJU. Inače se na njemu nije zadržavao.

Natpis ne počinje sa A SE, SE, A SIE, A SEI ili ISE, u značenju TU, OVDJE, kako je to uobičajeno u epitafima stećaka, nego sa A SIET, što je ne samo neobičan, nego jedinstven slučaj. Dr K. Jurišić je pretpostavio slovo S između E i T, ali mislim da ono nije bilo tu, a ne vidi se ni da ima prostora za njega. Dalje se kaže U TLI, valjda u značenju U ZEMLJI, LEŽI ispod stećka, što je također jedinstven izraz u toj vrsti natpisa. Iza toga se ne navodi ime i prezime sahranjenog lica, nego samo njegovo prezime, što je dosta rijetka pojava i što znači da je pokojnik bio dobro poznat po svom prezimenu. Takvo prezime se dosad nije pojavilo u epitafima stećaka niti u drugim poznatim epigrafskim spomenicima. U daljem tekstu se saopštava da je navedeni Tomilić za života bio u službi svoga GOSPODINA i da je tu službu pošteno obavljao. Neobičan je oblik zadnje riječi BIJU, gdje drugo I ima značenje slova J, umjesto uobičajenog oblika BIH'.

Nije poznato na kojega Tomilića se ovaj natpis odnosi, niti o pokojniku i njegovoj porodici postoje kakvi podaci. Dr fra K. Jurišić

Sl. 2. Natpis na stećku u Kozici, vlasništvo dra fra Karla Jurišića

mi je rekao da je čuo kako Tomilića i danas ima na Pelješcu. Vjerovatno je sahranjeni za života bio sitniji vlastelin i kao takav služio nekog višeg i poznatijeg vlastelina.

Autor natpisa je bio dosta vješt majstor. Njegova slova su kombinacija ustava i poluustava, ali se miješaju i brzopisna slova, među kojima se ističe N sa tročlanom prelomljenom crtom. Slovo T je relativno kasnije, zbog toga što je sastavljeno od tri uspravne crte spojene gornjom vodoravnom, ali to nije sasvim dosljedno sprovedeno, jer je jedno T na prelazu između starijeg latinskog i novijeg sa tri uspravne crte upotrijebljeno u pretposljednjoj riječi. Njegovo Z je također brzopisno, ali je po svom obliku sasvim neobično, izgleda kao arapska cifra 7, sa jednom kosom crtom koja se iz ugla proteže koso — lijevo dolje. Slovo B ima dosta dugačku gornju vodoravnu crtu. Slovo U je relativno visoko, pomalo izlazi iz svog prostora i ima kvačice na gornjim završecima. Slovo Ž se sastoji od dvije kose (nešto povijene) i prekrížene crte i stuba koji prolazi kroz njihovo križište. Slovo G ima nešto nakošenu gornju crtu i kvačicu na njenom kraju, O je čista kružnica, a Č je uglasta gore otvorena čaška na stubiću. Ostala slova su uobičajena.

Natpis je zanimljiv zbog još jedne okolnosti. Njegova slova su isupčena — pozitivno plastična u odnosu na neposrednu okolinu — što je neobičan i skoro jedinstven slučaj. Naime, svi natpisi stećaka su uklesani, udubljeni, urezani u kamen, osim natpisa na stećku vlastelina Ljupka Vlasnića iz XIV vijeka, čiji je jedan dio teksta isupčena,

a drugi dio izdubljen.¹² Taj Vlasnićev stećak je bio na nekropoli u Troškotima, na obali Mostarskog blata (područje Lištice), a sada se nalazi u vrtu Muzeja Hercegovine u Mostaru.

Evo kako, po mome mišljenju, izgleda transliteracija natpisa u Kozici:

Ⓕ СНЕТ У ТЛИ ТОМИЛИЋ(Б) КОЈИ ЗА ЖИ(О)ОПⒻ
У ГОСПОДИНА ПОУМЕЉ(Б) БИИХ

(Slova koja zbog oštećenosti nedostaju stavljena su u zagrade.)

Prema tome, transkripcija bi glasila ovako:

A SIET U TLI TOMILIĆ' KOJI ZA ŽI(V)OTA
U GOSPODINA POČTEN' BIJU

Vrlo su oskudni elementi za sigurnije određivanje vremena postanka stećka i natpisa u Kozici. Oblik i reljefi stećka nam u tome pogledu pomažu da spomenik stavimo u širi vremenski okvir, najvjerojatnije u period XIV i XV vijeka. Prema duktusu slova, posebno zbog toga što se pojavljuju i brzopisna slova, mislim da stećak i natpis potječu s kraja XIV ili iz prve polovine XV vijeka. To je doba bosanskog velikog vojvode i splitskog hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji gospodari ne samo Donjim Krajima i Završjem nego i Krajinom, kojoj pripada Makarska sa svojim zaleđem.¹³ Tada se ističu i cetinski knezovi Nelipići (nazivaju se i Nelipčići), koji proširuju svoju vlast na sjever do Velebita i na jug do Neretve, posebno Ivaniš, koji je imao veliki ugled u prvim decenijama XV vijeka,¹⁴ kada se naziva dalmatinsko-hrvatskim banom. Doduše, nekim krajevima Makarskog primorja početkom XV vijeka neposredno upravljaju humski knezovi Radivojevići,¹⁵ pa je *gospodin*, u čijoj je službi bio Tomilić iz Kozice, mogao biti ne samo Ivaniš Nelipčić nego i neko od članova ugledne vlastelinske porodice Radivojevića, možda Juraj ili brat mu Vukić.

Općenito se može reći da je spomenik iz Kozice, zbog svojih umjetničkih, naučnih i dokumentarno-istorijskih svojstava, vrlo vrijedan primjerak naše kulturne baštine, koji bi trebalo smjestiti na bolje i sigurnije mjesto.

Ostali podaci

Nepun kilometar sjeverozapadno od groblja i crkvice sa stećkom i natpisom u Kozici nekada je bila nekropola stećaka, od koje je do danas preostalo nekoliko fragmenata, među kojima jedan na izvoru vode, sa dva plastično isklesana krsta na sadašnjoj njegovoj vodoravnoj strani.

U selu Dragljane, oko 2 km jugoistočno od Kozice, pokraj ceste prema selu Zavojane, u blizini zgrade Osnovne škole, nalazi se rimoka-

tolička crkva Svetog Ante, u čijim zidovima je ugrađeno nekoliko fragmenata stećaka na kojima se zapažaju neki nejasni reljefi.

U selu Zavojane, oko 4 km jugoistočno od Kozice, nalazi se rimokatolička crkva Male Gospe, sagrađena 1712. godine. U zidu blizu glavnog portala, s njegove lijeve strane, gledajući ka crkvi, na zapadnoj fasadi zgrade, ugrađen je stećak, vjerovatno oblika sanduka, na kojemu su isklesani reljefni motivi povijene lozice, sa spiralicama u međuprostorima, i ptice koja vjerovatno predstavlja goluba. U južnom zidu te crkve je također uzidan stećak, fragment sanduka, na kome je vrlo plastično a dosta rustično isklesana figura žene, sa tordiranim vijencem oko glave, koji vjerovatno predstavlja kosu te žene.

Napomene

¹ Š. Bešlić, Stećci — kultura i umjetnost, Sarajevo 1983, 422.

² K. Jurišić, Stariji hrvatski natpisi Makarskog primorja, Starine JAZU, 53, Zagreb 1966, 89—133.

³ Dr K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1972, 145, sl. 1. i 3; Isti, Bivša crkva Svetoga Jure na vrhu Biokova, Božja služba, V, br. 5-6, Makarska 1965, 51—58.

⁴ Isto. Vidi i zbornik Kačić, II, Split 1969, 139—140.

⁵ Pop P. Kaer, Makarska i primorje, Rijeka 1914, str. 9.

⁶ Vidi napomenu 3.

⁷ M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, III, br. 129.

⁸ Dr G. Skrivanić, Stari srpski natpis iz XIII v. u Omišu, Istorijski zapisi, XIV, Cetinje 1958, 266—272.

⁹ »Napretkova« Poviest Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1942, 242. i 245.

¹⁰ Navedeno djelo, str. 256—257.

¹¹ K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području..., Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1972, sl. 3.

¹² M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, II, br. 47.

¹³ »Napretkova« Poviest Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1942, 215.

¹⁴ D. Lovrenović, Cetinski knez Ivaniš Nelipčić u političkim previranjima u Dalmaciji krajem 14. i tokom prvih decenija 15. stoljeća, Prilozi Istorijskog instituta u Sarajevu, XXI, 22, Sarajevo 1986, str. 199—220.

¹⁵ »Napretkova« Poviest Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1942, 450.

VELIMIR LAZNIBAT

PREGLED ARHIVSKIH SERIJA HISTORIJSKOG ARHIVA U DUBROVNIKU S NAPOMENAMA O GRAĐI NA NAŠEM JEZIKU

Ne smijemo pretpostaviti da je teško naći spisâ na hrvatskosrpskom jeziku u dubrovačkom Historijskom arhivu. Uz to, jezik spisa nije posebno proučavan, pogotovo spisa 17. i 18. stoljeća, jer je to razdoblje smatrano novijim kad se radi o jeziku, ali još dovoljno starim da se intenzivno proučava naša prošlost, pogotovo historija starog Dubrovnika.

Pogrešno bi bilo mišljenje da za filologa nema građe u Arhivu jer spisi pružaju građu historičaru ili, pak, historičaru književnosti. Međutim, lako je dokazati da su stari spisi jezični spomenik i svrsishodna građa za filologa, ponajviše za dijalektologa.¹

Evo pregleda arhivskih serija Historijskog arhiva u Dubrovniku, s posebnom napomenom ima li spisa na našem jeziku:

Seriya 1. *Praecepta rectoris* obuhvata razdoblje od 1278. do 1764. godine, sadrži 15 svezaka, ali ima i poseban svezak (12a) iz 1664. godine; nema spisa na našem jeziku.

Seriya 2. *Reformationes* počinje 1301. godinom, obuhvata 34 sveska, seže samo do 1415. godine; dakle, nema spisa 17. i 18. stoljeća pa ni spisa na našem jeziku.

Seriya 3. *Acta Consilii rogatorum* počinje 1415. godinom i seže do pada Republike ili, točno, do 6. I 1808, ima 210 svezaka, dok 211. predstavlja *Repertorium*; nema spisa na našem jeziku, ali trebalo bi provjeriti.

Seriya 4. *Secreta rogatorum* počinje 1497. godinom, ima 5 svezaka, a građa seže do 1698. godine; nema spisa na našem jeziku.

Seriya 5. *Acta Minoris consilii* obuhvata spise od 1415. do 1809. godine u 115 svezaka. Tome su dodana još dva: 116. *Indice generale delle parti del Ecc^{mo} Minor Consiglio dal anno 1783 al 1792.* i 117. *Ricordan-*

ze del Minor Consiglio 1608 — 1685. Nema spisa na našem jeziku, kao ni u prethodnim serijama, jer su svi spisi uglavnom pisani službenim (latinskim) jezikom Dubrovačke Republike.

Seriya 6. *Detta* (Libri de la detta) sadrži spise od 1543. do 1804. godine u 90 svezaka. Uglavnom, nabrajaju se troškovi, najviše na talijanskom jeziku (spese).

Seriya 7. *Fabbriche* obuhvata spise o javnim radovima: luke, vodovod, lazaret, klaonica, javni nužnici, samostani i zatvori, ima 143 svezaka za razdoblje od 1519. do 1785. godine; uglavnom na talijanskom jeziku.

Seriya 8. *Acta Consilii maioris* počinje 1415. godinom i seže do 1808. godine u 67 svezaka. S obzirom da su to spisi Velikog vijeća Republike, ne treba tražiti spisa na našem jeziku.

Seriya 9. *Guardiae et armamento* počinje od 1577. godine, a njen *Dopunjak: Soldati* seže do 1709. godine.

Seriya 10, 1. *Testamenta Notariae* spada među najobimnije serije Arhiva i datira od 1282. čak do 1815. godine tako da posljednji svesci sadrže oporuke i iz razdoblja poslije pada Dubrovačke Republike. Mnogo je spisa na našem jeziku. Testamenti su, stoga, vrlo prikladni za proučavanje staroga autentičnog dubrovačkog govora jer otkrivaju mnoge njegove jezične osobine: fonetske, morfološke, sintaksičke, leksičke i stilске. Tome doprinose njihov miran ton i stereotipna forma, jer su izdiktirani notarima ili su prepisani u Notarijatu, gdje je vladao red. S obzirom na to, testamenti odražavaju pravi živi dubrovački govor. Spominjući stare testamente, Rešetar je pisao da »te bilješke i iskazi ne spadaju potpuno k spisima, ali su za nas jezični spomenici kao i spisi«. ² Stari dubrovački testamenti, uz to, opovrgavaju poneku raniju tvrdnju da se Dubrovčani nisu služili našim jezikom u javnom životu, otkrivaju izvjesne društvene odnose koji se ogledaju u govoru i jeziku, pogotovo u rječniku i sintaksi, i dokazuju da je jezik književnih djela 17. i 18. stoljeća i jezik pravnih spisa kancelarije u stvari isti dubrovački govor. Građa serije (10,1) obuhvata prvenstveno oporuke iz Dubrovnika, što bi Dubrovčani rekli »iz Grada«, zatim iz bliže dubrovačke okolice, iz Župe i Rijeke, pa iz Konavala i s dubrovačkih otoka, te ih je moguće porediti i utvrditi razlike.

Seriya 10,2. *Distributiones testamentorum* ima 33 sveska i iskazuje izvršenje oporuka od 1349. do 1581. godine. Kasnije su se *distributiones* bilježile na marginama ili iza teksta *testamenata* (serije 10,1). Dakle, nema posebnih svezaka (serije 10,2) iz 17. i 18. stoljeća.

Seriya 10,3. *Tutores Notariae* počinje 1534. i završava 1809. godine, 15. sveskom. S obzirom da testamenti pružaju dovoljno slične građe, to nije potrebno posebno proučavati i jezik ovih spisa.

Seriya 11. *Lamenta politica* sadrži 7 svezaka i obuhvata razdoblje od 1312. do 1570. godine; prema tome, nema spisa 17. i 18. stoljeća.

Seriya 12. *Cathasthicum* sadrži 11 svezaka, počinje 1286. a završava 1417. godinom. Najpozniji je, međutim, jedan spis 9. sveska iz 1562. godine; prema tome, nema spisa 17. i 18. stoljeća. Inače, spisi su inte-

resantni jer sadrže planove izgradnje na području Dubrovačke Republike. No, spisi nisu i jezično zanimljivi.

Seriya 13. *Giustizieria* sadrži interesantne spise o izvršenju najtežih kazni (pogubljenja) u 15 svezaka. Svi su na latinskom, službenom jeziku sudstva stare dubrovačke države. Prvi svezak sadrži spise iz 1467 — 1481. godine. Spisi, međutim, nisu dosljedno kronološki poredani, pa posljednji, 15. svezak bilježi 1532. godinu. Dosta je spisa ove serije iz razdoblja velikog potresa, kada je kriminal bio u znatnom porastu, te su i najstrože kazne učestale. To otkrivamo u dva sveska: 8, 1667 — 1670. i 9, 1670 — 1671.

Seriya 14. *Chiese e Monasteri* ne sadrži interesantne spise za proučavanje dubrovačkog govora.³

Seriya 15. *Appellationes* počinje 1448. a završava sveskom 12a iz razdoblja 1735 — 1811. godine.

Seriya 16. *Criminalia* počinje 1481. godinom, a najmlađi spisi datiraju iz 1811. godine u 7. svesku (*Sentenze del criminale in civile*). U 24 sveska, koliko ih ima serija, nema spisa na našem jeziku.

Seriya 17. *Vigne* sadrži 56 svezaka spisa od 1512. do 1787. godine, na talijanskom jeziku, uz poneki izraz na našem jeziku, u dubrovačkom govoru. Nastali su uglavnom na širem području Republike, u vinorodnim krajevima Primorja, Pelješca i Konavala. Serija je jezično interesantna jedino s obzirom na bilingvalnost.

Seriya 18. *Officiales Rationum* ima 23 sveska spisa koji nisu kronološki sređeni. Najstarija je godina 1520. u posljednjem svesku, a najkasnija 1807. u 18. svesku.

Seriya 19. *Privata* je vrlo obimna.⁴ Svezak 10a je knjiga zaostavština.

Seriya 20. *Privilegi* ima 27 svezaka, ali ne pruža relevantnu građu za jezična istraživanja.

Seriya 21. *Manuali pratici del Cancelliere* podijeljena je u dva dijela:

21,1. *Leges et instructiones*, koji sadrži 50 svezaka građe koja je vrlo interesantna za pravnu povijest Dubrovnika, ali je nevažna za proučavanje dubrovačkog govora jer su pravni spisi ispisani latinskim jezikom;

i 21,2. *Memoriae*, koji poslije 102 sveska pod zajedničkim naslovom »Cronache — Diarii — Manuscripta diversa — Curiosa«⁵ sadrži: bilješke o raznim posjetama uglednih ličnosti, dnevnike, zapise o uglednim ljudima, spomenicima, pogrebima, te pjesme nekome u čast, a zatim slijede *Memoriae*, u kojima je dosta tekstova na našem jeziku i o kojima u Građi za generalni katalog piše da je sadržaj ove serije: »Kronike, Životi, Dubr sh pjesn. Lat. pjesnici, Crkvene stvari, Diplome, putnice, objave. Razno.« (sic!) Mada uglavnom nisu navedene godine, osim mjestimično, lako je zaključiti kojem razdoblju ti zanimljivi prilozi pripadaju.⁶

Seriju 22. *Fratie* Đelčić je podijelio u 7 podgrupa: 1. Matricole (17 svezaka), 2. Capitoli e Parti (13 svezaka), 3. Amministrazione (Ricevute, Spese, Affitti; 20 svezaka), 4. Vacchette (14 svezaka), 5. Testamenti

(3 sveska), 6. Giornali e Libri (35 svezaka) i 7. Lanae (7 svezaka).⁷ Ima spisa na našem jeziku.

Seriya 23. *Puctaturae* počinje 1534. godinom. Nije obimna, ima 14 svezaka.

Seriya 24. *Sententiae Cancellariae* je obimna, ima 260 svezaka, prvi je iz 1352, a posljednji seže čak do 1815. godine.

Seriya 25. *Diversa Cancellariae* je također vrlo obimna, sa 234 sveska obuhvata razdoblje od 1282. do 1815. Gotovo svi spisi su na latinskom jeziku, poneki na talijanskom, a pokoji izraz i bilješka (dio citata) su na našem jeziku.

Seriya 26. *Diversa Notariae* je dosta obimna, obuhvata 147 svezaka, počinje 1310. a završava 1811. godine. Često je talijanski tekst protkan izrazima i navodima na našem jeziku. Što je vrijeme više odmicalo, to se tekstualna podloga mijenjala u korist našega jezika, tako da je dosta hs. tekstova u 17. i, još više, u 18. stoljeću. To je važan pokazatelj jer ukazuje na sve veću primjenu hs. jezika i u službene svrhe.⁸

Seriya 27,1. *Litterae et commissiones Levantis* ima 110 svezaka, samo prvi sadrži pisma pisana ćirilicom (objavljena u »Srbskim spomenicima«, 1858), drugi je svezak iz 1359 — 1380, a posljednji iz 1800 — 1802. godine. Poslije serije Testamenta Notariae najviše je spisa na našem jeziku u ovoj seriji. Pojedina pisma i uputstva su ne samo opsežna nego i cjelovita, što omogućava izvjestan, potpuniji uvid i u sintaksu i stilistiku dubrovačkog govora 16 — 19. stoljeća. No, stil tih spisa često je (diplomatski) suzdržan (za razliku od testamenata, tužbi i svjedočenja).

I u ovoj seriji broj spisa na našem jeziku sukcesivno i kronološki raste, što u proučavanju jezika daje prednost kasnijim, mlađim razdobljima.⁹

Ova je serija prilično proučena, osobito iz aspekta konzularne službe Dubrovačke Republike, ali je jezik tih spisa ostao neproučen. Sva pisma serije 27,1, ako su na našem jeziku, neobično su važna za proučavanje dubrovačkog govora, jer ih ponajviše pišu »Knes i Viechnizzi Dubrouacki«; dakle, radi se o izvornom dijalekatskom predlošku. Odatle znatan broj tekstova na našem jeziku u ovoj seriji? Pisma i uputstva dubrovačkim poklisarima pisana su na latinskom i talijanskom jeziku, ali su im dodavana i posebna pisma na našem jeziku, a ta su pisma mogli pokazati kao »dokaze«, naročito na području Bosne i Srbije, gdje se odvijala živa razmjena, za koju je Dubrovnik, za svoga postojanja, bio vrlo zainteresiran.

Seriya 27,2. *Copia lettere diverse di Turchia* sadrži 6 svezaka i obuhvata samo razdoblje 18. stoljeća, 1712 — 1782. godine.

Seriya 27,3. *Minute di Lettere Vecchie* sadrži zanimljive sastavke (koncepte) pisama i uputstava koja su kasnije, vjerojatno ispravljana i prepisivana, skraćivana i dopunjavana, slana na Istok.¹⁰ Ova (pod)serija sadrži 9 svezaka i obuhvata razdoblje od 1656. do 1762. godine.

Seriya 27,4. *Lettere e Relazioni* sadrži 2 sveska, oba iz 18. stoljeća, 1740 — 1773. godine.

Seriya 27,5. *Lettere e Relazioni di Conti e Capitani del territorio* ima spisa na našem jeziku.

Seriya 27,6. *Litterae et commissiones Ponentis* počinje 1566. godinom, prilično kasno, ali treba znati da se pisma za Istok i Zapad (Levantis i Ponentis) nisu razdvajala u posebne sveske do druge polovine 16. stoljeća (1. svezak, 1566 — 1570). Serija ima 137 obimnih svezaka i seže, najkasnije, do 1802. godine. U ovoj seriji nisam se nadao naći spisa i bilježaka na našem jeziku; uostalom, to su pisma i uputstva upućena na Zapad, pa ipak ima ponešto tekstova na hs. jeziku, npr. pisma u Maroko, u Boku itd.¹¹

No, pisma ove serije važna su za proučavanje dubrovačkog govora jer su pisana u Dubrovniku i upućena Dubrovčanima te, pretpostavili smo, odražavaju osobine živoga govora. Osim toga, pisma predstavljaju cjelovite teme i sadrže podrobna objašnjenja, a nisu koncepti nego prijepisi poslanih originala. Na izvjesnim mjestima precrtane su talijanske riječi i zamijenjene našim, zasigurno da tekst bude razumljiviji, čitkiji.¹²

Seriya 27,7. *Minute di lettere e commissioni di Ponente*, koja sadrži sastavke pisama i uputstava za Zapad, počinje tek 1665. godinom. No, i ova (pod)serija dokazuje da je Dubrovačka Republika čuvala i koncepte pisama i uputstava. Minute se i danas čuvaju u svežnjevima, ukupno ih je 21, a najmlađa godina je 1794. Dosta je tekstova na našem jeziku.

Uz seriju 28. *Lettere e Relazioni Corrispondenze etc.* u Katalogu nalazimo napomenu: Videbis seriem ad Acta Sanctae Mariae Maioris.¹³

Seriya 29. *Procurae Cancellariae* ima 90 svezaka i obuhvata razdoblje od 1470. do 1815. godine. S obzirom da se radi o prokurama (službene punomoći) koje je izdavala Kancelarija, to su uglavnom (vrlo) kratki tekstovi koji nisu posebno zanimljivi za jezična i dijalekatska istraživanja.

Seriya 30. *Procurae Notariae* također sadrži punomoći (sačinjene i potpisane pred notarom), ima 37 svezaka, najstarija je godina 1235, najmlađa 1814.

Serije 31a *Venditiones Cancellariae* i 31b *Proclamationes Venditionum Cancellariae* sadrže spise o prodaji (31a = 154 i 31b = 5 svezaka) koji obuhvataju dugo razdoblje (31a od 1352. do 1815. i 31b od 16. stoljeća do pada Republike), a nisu važni za dijalekatska istraživanja.

Seriya 32. *Liber dotium Notariae* (Dotes) ima 22 sveska, prvi iz 1348, posljednji iz 1802 — 1812. godine, sa rijetkim bilješkama na našem jeziku, koje uglavnom nisu cjelovite, tek poneki izraz.

Seriya 33. *Pacta matrimonialia* ima 14 svezaka i obuhvata razdoblje od 1447. do 1754. godine.

Seriya 34. *Diversa de foris* počinje 1593. godinom i sa obimna 254 sveska seže čak do 1815. godine. Pridodat je i 255. svezak koji sadrži Index diversarum scripturarum de foris, ann. 1599 — 1736. To je serija pisama koja su stizala u Dubrovnik. Ponajviše ih pišu Dubrovčani svojim obiteljima i poslovnim partnerima, te ih krase familijarni ili poslovni stil, u kojemu otkrivamo leksičke, sintaksičke i stilske vrijednosti.

Treba istaći da serija »Razno zdvora«, kako se dubrovački naziva, sadrži mnogo pisama na našem jeziku, čiji broj sukcesivno raste u mlađim godinama. Serija je zanimljiva za proučavanje dubrovačkog govora zbog obilnih podataka, samo treba razgraničiti pisma koja pišu »stranci« od pisama koja pišu Dubrovčani »zdvora«, što nije teško uočiti.

Serija 35. *Dogana* ima 65 svezaka. Prvi datira iz 1277. godine. Treći svezak sadrži Registro de la Dohana de 1380 in 1381. Ostali svesci nose naslov Libro.¹⁴ Spisi Carinarnice ispisani su talijanskim jezikom.

Serija 36. podijeljena je u 3 dijela: a) *Debita Notariae*, b) *Debita Notariae pro communi* i c) *Citationes*.

Debita Notariae ima 98 svezaka, datira iz 1280. godine, a završava 1810. godinom (a tergo 98. sveska).

Debita Notariae pro communi ima 6 svezaka, prvi sadrži bilješke od 1449. do 1522. godine, a posljednji, koji je u stvari 135. svezak serije *Diversa Notariae*, završava dugovanjima iz 1658. godine.¹⁵

Citationes sadrži 19 svezaka (ab anno 1432 u. a. a. 1811)¹⁶ i donekle je interesantna i za jezična razmatranja, jer je dosta miješanog talijanskog i hrvatskosrpskog teksta, ili su naši izrazi vrlo česti u talijanskom tekstu, ili poslije latinskog slijedi hs. tekst; dakle, dosta je bilingvalnih spisa.¹⁷

Serija 37. *Diversi e Possesso de criminali* počinje 1513. godine i traje sve do 1815. godine, ima 90 svezaka, sadrži poneki spis na našem jeziku tek od sredine 17. stoljeća, ali u 18. njihov broj raste.¹⁸

Serija 38. *Consolati* sadrži 67 svezaka. Najviše je dopisa i spisa koji su stizali u Dubrovnik. Jezik je uglavnom talijanski.

Serija 39. *Registrum citationum de foris* obuhvata razdoblje od 1430. do 1811. godine u 13 svezaka.

Serija 40. *Sequestra* obuhvata drugu polovinu 18. i početak 19. stoljeća u 5 svezaka.

Serija 41. *Dona Turcarum* sadrži knjige o turskim poslovima.

Serija 42. *Giumruch* ima 7 svezaka, a završava, kao i neke druge serije, potresom 1667. godine.

Serija 43. *Legata* sa 66 svezaka, koji sadrže spise od 1486. do 1807. godine, nema važnosti za dijalekatska proučavanja.

Serija 44. *Grascia* ima 75 svezaka spisa o ishrani za dugo razdoblje od 1428. do 1805. godine, a dijeli se u dva dijela: a) Glavne knjige (*Libri maestri*) i b) Dnevni (Giornali, Registri). Posljednji, vanserijski svezak drugog dijela (b) je Libro giornale dell' antico governo grascia, 1785 — 1809. Serija je vrlo zanimljiva, ali ne za jezične teme.

Serija 45. *Zecca* je u cijelosti objavljena. Naime, poznato je da je Dubrovačka Republika kovala svoj novac. Sačuvane su glavne knjige Kovnice i one su vrlo interesantne za mnoge stručnjake koji se bave privrednom prošlošću i numizmatikom.¹⁹ Posljednji svezak je 8b Dnevnik uz Glavnu knjigu Kovnice L, 1773 — 1808. ili, točno, posljednja bilješka o kovanju novca datira 21. siječnja 1808, tj. 10 dana prije konačnog pada dubrovačke države.

Seriya 46. *Misericordia* (Domus hospitalis misericordiae) ima 39 svezaka i zahvata period od 1599. do 1803. godine. Pored toga, serija ima i Dopunjak. Za proučavanje života i običaja puka, što nije nevažno i kada je riječ o jeziku, ova serija je vrijedna.

Seriya 47. *Affictus* (Libri affictuum communis) sadrži 94 vol. do potresa i 22 poslije 1667; posljednja zabilježena godina je 1694.

Seriya 48. *Aptai de misericordia* u 19 svezaka obuhvata razdoblje od 1312. do 1811. godine.

Seriya 49. *Tesorieri Santa Maria* u 5 vol. obuhvata razdoblje 16 — 18. stoljeća i *Diversa de Tesorieri* u 39 vol. počinje od 1554. godine.

Seriya 50. *Lamenta* dijeli se u 3 podserije: 50,1. *Lamenta de criminale*, 50,2. *Lamenta de criminale ante terraemotum* i 50,3. *Lamenta de criminale post terraemotum*.²⁰

Seriya 50,1. *Lamenta de criminale* (sive Liber maleficiorum) ima 10 svezaka, a najmlađa je godina 1441. u 9. svesku.

Seriya 50,2. *Lamenta de criminale ante terraemotum* počinje spisima iz 1446. godine. Spisi prije velikog potresa zauzimaju 6 svezaka.

Seriya 50,3. *Lamenta de criminale post terraemotum* obuhvata razdoblje poslije velikog potresa i u 120 svezaka seže do 1753. godine. Ova najobimnija serija žalbi i tužbi vrlo je interesantna i u jezičnom pogledu. Već u 17. stoljeću pratili smo kako se hrvatskosrpska osnova spisa širi na račun talijanskoga jezika. Tako se, prema kraju 17. stoljeća i, još više, u 18. stoljeću širi i raste »količina« teksta na našem jeziku, da bi, potom, rastao i broj cjelovitih hs. tekstova, što je još jedan dokaz da se u Dubrovniku (naravno, u istom spisu) i bilingvalno pisalo. Dosta je navoda i citata doslovnog kazivanja na sudu, pa možemo tvrditi da je baš ova serija sačuvala originalni dubrovački govor.²¹

Seriya 51. *Lamenta de intus*, kako je zabilježio Đelčić, počinje 1348. godine i ima 136 svezaka. Međutim, stanje je drukčije: prvi je svezak iz 1404 — 1407. godine, a serija završava 131. sveskom i 1679. godinom.

Seriya 52. *Lamenta de foris*, kako je zabilježio Đelčić, obuhvata razdoblje od 1348. do 1598. godine u 138 svezaka. Međutim, stanje je drukčije: serija ima 130 svezaka i obuhvata razdoblje od 1370. do 1598. godine.

Seriya 53. *Lamenta de intus et foris* ne dijeli spise na »intus« i »foris«; uostalom, prethodne se dvije serije spajaju. Svega su 74 vol. za razdoblje od 1464. do 1695. godine. Tekstualna osnova ove serije je talijanska, sa mnogo izraza na našem jeziku, obično na početku pojedinog odlomka, gdje u stvari počinje upravni govor. Posebnost je spisa ove serije lascivnost, ali i teške uvrede sa vulgarnim riječima.²²

Seriya 54. *Intentiones Cancellariae* ima 64 sveska, od 1380. do 1815. godine. Sadrži svjedočenja pred kancelarom u svrhu dokazivanja pred sudom te je obilje spisa na našem jeziku. To su ponajviše cjeloviti, obimniji iskazi, često i po nekoliko folio-strana. Sadržajno se odnose na obiteljski i društveni život staroga Dubrovnika. Nadalje, moguće je iz velikog broja spisa izdvojiti »intentiones« Grada od onih iz Župe, Konavala i Primorja — radi poređenja. Ova je serija relevantna i važna za

proučavanje dijalekatskih pitanja dubrovačkog govora. Ona, kao i neke druge, rijetke, serije, više od ostalih, »čuva« živi dubrovački govor i pokazuje razvitak jezika s mogućnošću višestoljetnog poređenja.²³

Seriya 55. *Sanitas* sadrži »Contumacie« u 12 svezaka, 1716 — 1805, a Đelčić joj daje naslov: *Scale, Marina e Sanità, Arboraggi*, vol. 133, 1660 — 1802.

Seriya 56. *Noli e Sicurtà* obuhvata razdoblje 1313 — 1614. godine u 69 volumena.

Seriya 57. *Stabile ordinario* (Stabilia) počinje 1465. i završava 1815. godinom i 253. sveskom.

Seriya 58. *Mobile ordinario* (Mobilia) počinje 1471. i završava 1815. godinom i 259. sveskom.

Seriya 59. *Cassa communis* ima 20 svezaka ili 51 volumen. Knjige državne blagajne čuvaju se uredno od 1535. godine.

Od 60. arhivske serije počinju spisi kancelarija na području Dubrovačke Republike.

Seriye 60, 64, 69, 70, 71, 72.1, 72.2, 72.3, 72.4, 72.5. i 72.6. sadrže spise iz *Stona*. Spisi Ureda u Stonu (seriya 60. *Offizio de Stagno*) sačuvani su od 1566. godine. Posljednji je 81. svezak iz 1772. godine, ali 70. svezak (*Spese dell' offizio e straordinario*) sadrži spise do 1808. godine, do pada Republike. Seriya 64. *Aptai de misericordia Stagni* obuhvata razdoblje od 1435. do 1811. godine u 13 svezaka. *Stonska* kancelarija bila je vrlo poznata. Razvila je široku djelatnost već u 15. stoljeću. Prvi spisi serije 69. *Lamenta Stagni* datiraju iz 1410. godine, a posljednji je 169. svezak iz 1810. godine. Seriya 70. *Procurae Stagni* ima 8 svezaka, prvi je iz 1460 — 1462, a posljednji iz 1774 — 1811. godine. Seriya 71. *Debata Stagni* obuhvata razdoblje od 1455. do 1604. godine u 9 svezaka. Seriya 72.1. *Diversa Stagni* ima čak 80 svezaka, prvi je iz 1447 — 1450, a posljednji iz 1811. godine. Seriya 72.2. *Testamenta Stagni* obuhvata razdoblje od 1448. do 1811. godine u 12 svezaka. Prvi svezak serije 72.3. *Comandamenta Stagni* datira iz 1448. godine i sa 30 svezaka seže do 1687. godine. Seriya 72.4. *Registra Stagni* ima 12 svezaka i obuhvata razdoblje od 1529. do 1808. godine, a najviše je spisa iz 17. stoljeća. Seriya 72.5. *Pacta matrimonialia Stagni* ima 3 sveska, a registrira brakove od 1532. do 1793. godine. Seriya 72.6. *Registra Particularia Stagni* obuhvata 9 svezaka, od 1579. do 1814. godine.

Seriye 65.1. i 65.2. sadrže spise iz *Janjine*. Spisi Ureda u Janjini na Pelješcu čuvaju se od 17. stoljeća. Seriya 65.1. *Lamenta Jagninae* ima 15 svezaka i završava se 1808. godinom. Seriya 65.2. *Diversa Jagninae* ima 8 svezaka; prvi datira tek iz 1748. godine.

Seriye 66.1, 66.2, 66.3, 66.4. i 66.5. sadrže spise iz *Župe dubrovačke*. Najstariji je spis iz Kancelarije Župe (de Breno) tek iz 17. stoljeća. U seriji 66.1. *Lamenta Breni* je 9 svezaka, prvi je spis iz 1780. godine. Seriya 66.2. *Diversa Breni* ima 11 svezaka, najstarija je godina 1654. Seriya 66.3. *Aptai de misericordia Breni* ima 2 sveska i obuhvata razdoblje od 1744. do 1808. godine. U seriji 66.4. *Liber Cancellariae Breni* samo je

jedan svezak, 1774 — 1806. godine. Serija 66.5. Receptiones condemnatorum Breni ima 2 sveska, u oba su spisi 17. stoljeća.

Serije 67.1. i 67.2. sadrže spise iz *Trstenog*. Kao Ston i Župa, i ostala mjesta i područja Dubrovačke Republike imala su svoje kancelarije i bilježnike. U Trstenom, malenom mjestu nedaleko od Dubrovnika, prvi spisi datiraju iz prve polovine 17. stoljeća. Tako je, otprilike, i u drugim mjestima. Ponegdje, gotovo u svakoj seriji, ima tekstova na našem jeziku. Serija 67.1. Lamenta Terstenicae ima dva sveska: prvi iz 1632 — 1638, a tergo 1656 — 1657. i drugi iz 1794 — 1796. godine. Serija 67.2. Diversa Terstenicae također ima dva sveska: prvi iz 1654 — 1655. i drugi iz 1760 — 1770. godine.

Više je serija spisa sa *dubrovačkih otoka*, i to: 68.1a, 68.1b i 68.1c insulae mediae, 68.2a i 68.2b Šipana i 68.3a i 68.3b trium insularum. Dakle, i najbliži dubrovački otoci imaju svoje spise izdvojene u posebne serije. Serija 68.1a Lamenta Insulae Mediae ima 12 svezaka, prvi je iz 1722, a posljednji iz 1795 — 1813. godine. U 9 svezaka serije 68.1b Diversa Insulae Mediae nalazimo spise od 1655. do 1804. godine. Svega su dvije knjige serije 68.1c Registra particularia Insulae Mediae: prva Liber contractum matrimonialium iz 17. stoljeća i druga Feriale Insulae Mediae, razna godišta.

U 68. seriji posebno se izdvaja otok Šipan. Serija 68.2a Lamenta Juppanae obuhvata razdoblje od 1589. do 1814. godine u 7 svezaka. U 2 sveska serije 68.2b Diversa Juppanae nalazimo spise od 1689. do 1707. i od 1800. do 1808. godine, ali ima spisa i iz razdoblja poslije pada Republike, 1813. i 1814. godine.

Svi spisi trium insularum (Insulae Mediae, Calamotae et Juppanae = Lopud, Koločep i Šipan) su iz razdoblja poslije pada Dubrovnika. Serija 68.3a Lamenta Trium Insularum ima 3 sveska, od 1814. do 1816. godine. Serija 68.3b Diversa Trium Insularum ima 2 sveska i obuhvata isto razdoblje, od 1814. do 1816. godine.

Serije 73.1, 73.2. i 73.3. sadrže spise iz *Slanog*. Cancellaria Slani (Slanska kancelarija) razvila je bogatu i dugotrajnu djelatnost. Serija 73.1. Diversa Slani ima 37 svezaka i obuhvata razdoblje od 1509. čak do 1817. godine. Obimna je serija 73.2. Lamenta Slani sa 142 sveska, prvi je iz 1452 — 1453, a posljednji iz 1805 — 1806. godine. Najviše je spisa 17. stoljeća. Serija 73.3. Comandamenta Slani ima 12 svezaka i obuhvata razdoblje od 1489. do 1815. godine.

Serije 74.1, 74.2, 74.3, 74.4, 74.5, 74.6, 74.7. i 74.8. sadrže spise s *Mlje-ta*. I serije Cancellariae Melitae (Mljetske kancelarije) su bogate spisima. Serija 74.1. Diversa Meledae ima 51 svezak i obuhvata razdoblje od 1416. do 1806. godine. Serija 74.2. Testamenta Meledae ima 12 svezaka, dok je 13. Extr. ex Test. čak iz 1740 — 1840. godine, što potvrđuje da je Cancellaria Melitae nastavila svoj rad i poslije pada Dubrovnika. Prvi svezak sadrži spise iz 1450 — 1474. godine. U 20 svezaka serije 74.3. Venditiones Meledae obuhvaćeno je razdoblje od 1437. do 1814. godine. Obimna je serija 74.4. Lamenta Meledae sa 90 svezaka, od 1445. do 1819.

godine. Najviše je spisa iz 17. stoljeća. Serija 74.5. *Sententiae Meledae* ima 11 svezaka koji obuhvataju razdoblje od 1507. do 1814. godine. Serija 74.6. *Intentiones Cancellariae Meledae* ima 4 sveska spisa koji pripadaju 17. stoljeću, 1621 — 1686. Serija 74.7. *Libro della Canc. di Meleda* ima samo jedan svezak iz 1774. godine. I serija 74.8. *Libro delle procurae di Meleda* ima samo jedan svezak iz 1796 — 1808. godine.

Serija 88. sadrži spise iz *Cavtata*. To je serija *Diversa de Zaptat* sa 2 sveska, oba iz 17. stoljeća.

Serije 91.1, 91.2, 91.3, 91.4, 91.5, 91.6, 91.7. i 91.8. sadrže spise s *Lastova*. *Cancellaria Lagustae* (Lastovska kancelarija) razvila je u vrijeme Dubrovačke Republike obiman rad. Serija 91.1. *Diversa de Lagusta* ima 59 svezaka, prvi je iz 1438 — 1447, a posljednji iz 1811 — 1816. godine. Najviše je spisa 17. stoljeća. Serija 91.2. *Venditiones de Lagusta* sadrži 20 svezaka i seže do 1806. godine. Prvi spisi serije 91.3. *Testamenta de Lagusta* datiraju čak iz 1371. godine. U posljednjem 13. svesku nalazimo oporuke do 1816. godine. Tom svesku treba dodati i 14. *Extractum*. Serija 91.4. *Pacta matrimonialia de Lagusta* ima 4 sveska i obuhvata razdoblje od 1659. do 1811. godine. U 3 sveska serije 91.5. *Aptai de misericordia de Lagusta* čuvaju se spisi iz 17. i 18. stoljeća, 1653 — 1747. godine. Sačuvana su samo 3 sveska serije 91.6. *Lamenta de Lagusta*, 1549 — 1670. godine. Serija 91.7. *Comandamenta de Lagusta* ima samo jedan svezak, 1676 — 1737. Serija 91.8. *Registra particularia Cancellariae de Lagusta* sadrži 8 svezaka spisa iz 17, 18. i 19. stoljeća, dok su u 9. svesku izvodi iz raznih registara. Naravno, kao i u drugim serijama, i u spisima Lastovske kancelarije ima isprava na našem jeziku.

Serija 61. *Montes* sadrži doznake rizničarima Gospe Velike, podijeljena je u 5 grupa, ali spisi nisu razvrstani po godinama.

Serija 62. *Salinaria* ima 77 svezaka, a spisi datiraju od 1443. čak do 1866. godine.²⁴

Serija 63. *Amministrazione Dominiale Francese* ima 163 volumena i obuhvata razdoblje od 1806. do 1815. godine.

Serija 75. *Diversa Turcharum sunt fascicula CCLXXV quae ad Archivum Dohanae Maioris pertinebant, et saeculis, more Turchorum, parieti appensis servabantur.*

Expectant ad historiam quotidianae actionis nundinariae inter Ragusanos et finitimos ultra montanos, Turchorum imperio subiectos.

Ima prevedenih spisa.

Serija 76. *Acta Sanctae Mariae Maioris*. *Bullae pontificiae, regum ac principum rescripta, privilegia, tractata, indulgentiae etc. quae antiquis temporibus in aede Cathedrali (reliquias) sub vocabulo Sanctae Mariae Maioris.*

Ibidem vero saeculo XVIII et Lettere e relationi, lamenta diversa, arringhe etc. commixta fuerunt.

Serija sadrži molbe, tužbe i procese, te razna pisma, i privatna, naročito dubrovačkih kapetana, Republici iz raznih krajeva. Najviše je takvih pisama iz 18. stoljeća. Inače Arhiv Svete Marije sadrži i pisma, i to

značajniju i znatniju prepisku, 19. stoljeća. Lako je, dakle, zaključiti da je mnogo spisa i pisama na našem jeziku. U seriji je dosta dopisa pisanih in serviano (ćirilicom) u 16. i 17. stoljeću.

Mada za proučavanje dubrovačkog govora nemaju važnosti, potrebno je istaći »turska« pisma: Lettere de Comandanti e Capitani Turchi scritte in serviano dalle limitrofe Provincie Ottomane, dall an. 1676 al 1699.

Seriya 77. *Acta Gallica* sadrži spise iz razdoblja francuske okupacije, 1808. do 1810. Međutim, spisi datiraju od 1801. do 1815. godine.²⁵

Seriya 87. *Prammatica* sadrži pragmatičke spise ili poslovnike.²⁶

Seriya 92. *Opera Pia* (Arhiv Blagog djela) sadrži 152 sveska spisa, ali su im godišta uglavnom izmiješana. Najviše je spisa iz 17. i 18. stoljeća.

Na kraju, kao uzgred da napomenemo, bez obzira na obilje spisa na našem jeziku i školsku spremu istraživača, tko ne zna talijanski i nije završio (bivšu) klasičnu gimnaziju neka ne ulazi u dubrovački Historijski arhiv.

Bilješke

¹ Kad sam pripremao magistarski rad *Jezik dubrovačkih testamenata 17. vijeka*, obranjen na Filološkom fakultetu u Beogradu, 1973, nerijetko su me pitali: »Šta Vi radite, pa Vi ste filolog?« Neopravdanost takve primjedbe dokazuje obilje spisa na našem jeziku u Historijskom arhivu u Dubrovniku.

² Milan Rešetar: *Najstariji dubrovački govor*, Beograd 1951, str. 11.

³ Prema Đelčićevu katalogu (*Glasnik Zemaljskog muzeja XXII*, 1910) i *Dopuni* toga kataloga, trebalo je posebno pregledati 34, 44. i 45. svezak, ali za proučavanje jezika nema relevantnih spisa.

⁴ Svežnjevi spisa koji nisu ušli u Đelčićev katalog su: 34. *Dal libro della sicurtà della publica Notaria di Ragusa 1610—12*, 36. *Libro maestro dell' Epitropia di q.m Michele de Francesco Barbier 1665*. i 40, 1. *Libro della Epitropia di q. Biagio Luchei 1596—1610*.

⁵ Đelčićev naziv u Katalogu Historijskog arhiva u Dubrovniku.

⁶ Sa zanimanjem sam, pored ostalog, na primjer, pročitao »Naredbe postavljene Sa dobro vladagne Sestara Reda Svetoga Dominika Pocignu Naredbe Sestara Reda od Pripoviedalaza« (svezak 141, nepaginiran, bez naznake godišta), gdje je interesantan »Pridgovor« na našem jeziku, u dubrovačkom govoru, s osobenom grafijom, karakterističnim oblicima i posebnom leksikom, koja obiluje narodnim riječima, uz odsustvo romanizama, ali nije teško utvrditi da pripada 17. stoljeću. Posebno su zanimljivi: 1. sv. *Memorie scarse di Ragusa...* di don Mauro Orbini; 109. sv. o potresu 1667. godine; 110. sv. *Vitae Illustrium Rhacusinorum /authographon/ Ignatii de Georgiis* (sa mnogo pjesama na hs. jeziku). Na kraju je index slavnih Dubrovčana s bilješkama; 134. sv. sadrži i *Gonetve A. Casnacich* (dosta na hs. jeziku); 127. sv. u formatu malog molitvenika: *Boggogljubna Djella...* sa uvodom *Sctiozu* (f 3—4, zanimljiv i za jezičnu analizu); 128. sv. je *Radmil od Palmotića* (stihovi, f 4—50v); 130. sv. *Didone /Tragedia* spievana / pò Gosp:^a / *Jachetti Giva Palmottichja...* / *Prikasana u Dubrovnicu prid Dvorom / od DruScine Smetenijeh* (82 strane) itd. Posljednji svezak je *Dnevnik Lukše A. Sorkočevića* (1781—1782).

⁷ Od knjiga kojih nema u Đelčića treba spomenuti: 6.10b Maestro della confraternità concezione segnato, 1684—1786. i 6.17a Giornale della confraternità di S. Lazzaro, 1633—1724.

⁸ Potrebno je, međutim, istaći da razlike između Cancellariae i Notariae u starom Dubrovniku nisu bile znatne. Naime, i notari su u Dubrovniku bili pod državnom upravom (za razliku od Mletaka, gdje su Notariae bile privatne). Razlikuju se jedino prema predmetima koje su rješavali. Tako su, npr., testamente zapisivali samo notari. A svi službeni poslovi mogli su se obavljati i pred kancelarom i pred notarom, pogotovo u odsutnosti jednog od njih. Pa, ipak, svi službeni javni spisi pripadaju kancelaru bez obzira na predmet. Primjer: U Diversa Cancellariae nalaze se sve službene objave o bježanju služavki samo zato što je telal službeno objavljivao da odbjegli »služkinju« nitko ne smije primiti.

Mada sam u Arhivu obaviješten da u Diversa Cancellariae i Notariae ne bi trebalo tražiti spisa na našem jeziku, ipak sam se, pregledajući i te serije, uvjerio da upravo serija Diversa Notariae sadrži dosta tekstova na našem jeziku i može korisno poslužiti za proučavanje dubrovačkog govora.

⁹ Metodom komparacije mogla bi se proučiti i stilistika dubrovačkih starih spisa kao rezultat razlika između izvjesne mirnoće i stereotipnosti izdiktiranih oporuka, afekta lamentae i kontekstualne suzdržanosti i značenjske prenesenosti pisama i uputstava upućivanih na Istok.

¹⁰ Zdravko Šundrica, arhivar Historijskog arhiva u Dubrovniku, upozorio me da je moguće dupliranje tekstova ove serije (27,3) i serije Litterae et commissiones Levantis (27,1) jer su to stvarno sastavci za pisma na Istok.

Samo jedan svezak (8, iz sredine 18. stoljeća, 1750—1753) pokazuje koliko je mnogo građe na našem jeziku, čak 21 pismo. Pratio sam pisma Dubrovčaninu Antunu Hidži, trgovcu i poklisaru, koji je često posjećivao pašu. Ta su pisma na našem jeziku, mada je, sigurno, Hidža znao talijanski, da bi ih mogao »prikazati« paši. U njima je doista zastupljen živi dubrovački govor. Čitajući »minute« u svim svescima iste serije, uvjerio sam se da je građa na hs, jeziku mnogo i da je istovjetna ili slična sa građom u 8. svesku i pismima Antunu Hidži.

Vrijedno je spomenuti pismo A Gio: Mircovich, Sofia, br. 30 iz 1751. godine u 8. svesku. To je zanimljivo pismo, kakvih je inače dosta, a potrebi učenja stranih jezika, u koju svrhu se šalju mladići iz Dubrovnika: »...Pociglijuchi tamo... Mladichie sa naucit JeSike, ...i nastojati, Sa da usbudu... nauciti recene JeSike, i ucinitse podobni Sa Gosposke slusgbe.«

Pisma iz Dubrovnika u Boku kotorsku i Crnu Goru odlikuju se sa više dijalektizama, a manje tuđica.

¹¹ Ima svezaka u kojima nema ni jednoga pisma na našem jeziku, npr. sv. 42 (1699—1703), 43 (1703—06), 44 (1707—10), 45 (1710—13), 50 (1726—27), 101 (1774) itd.

¹² Npr. pismo br. 19. Alla Comunità di RiSsano. Extra. Gospodicichima Capetanima i Glavarima od Communitadi Rissanske Nasciem Priateglima svake ciasti, i hvale dostojniem, sv. 102, f. 188, i d. iz 1774. godine.

¹³ To je serija 76. Historijskog arhiva u Dubrovniku.

¹⁴ U Đelčićevu katalogu Dubrovačkog arhiva nedostaju 44, 45a i 45b svezak iz 17. stoljeća.

¹⁵ Kasnije, poslije 1658. godine, te bilješke nalazimo u Diversa Notariae (serija 26).

¹⁶ Skraćenica u. a. a. = usque ad anno = sve do godine; tako piše.

¹⁷ Tako, na primjer, nalazimo: u sv. 11. Cita de For 1745. f. 132, Adi 8. Febraro, tekst sa talijanskog prelazi na hrvatskosrpski jezik, f. 174v, 175 i 175v, Adi 2. Marzo 1765, također miješan tekst sa talijanskim jezikom; u sv. 12. korice oštećene, 1772—1797, f. 187 i 187v, A 29. Luglo 1765, doslovno se navode riječi testatora, opet naši izrazi u talijanskom tekstu; u sv. 13. Citat de Foris 1798 in 1811, f. 234v, Adi 19 Maggio 1792. precrtano i upisano Die XXII Junij 1792, poslije latinskog slijedi kraći hrvatskosrpski tekst, f. 120, opet miješani tekst, bilingvalno.

¹⁸ Ilustriramo to, primjerice, 66. sveskom iz 1787. godine sa 199 f-listova i a tergo indeksom i 12 f-listova, navodeći samo spise pisane u dubrovačkoj Kancelariji a odnose se na mjesta iz šire okolice Dubrovnika: f. 25—26, Stravča; f. 29—29v, Ploče; f. 34—35, Ploče; f. 52—53, Čilipi; f. 57, Čilipi; f. 57v, Čilipi; f. 57v—58v,

Konavli; f. 58v—59, Čilipi; f. 61v—62v, Čilipi; f. 83—84v, Ston; f. 91—92v, Glavice; f. 102v—103v, Glavice; f. 106—107v, Glavice; f. 110, Glavice; f. 151v—152, Župa; f. 153—154v, Župa; f. 163v—164, Župa; f. 168v—169v, Župa; f. 170v—171, Župa; f. 175—175v, Bosanka; f. 175v—176, Bosanka; f. 182—183v, Bosanka; f. 193—194v, Bosanka; f. 195v—197, Bosanka.

¹⁹ Stari dubrovački novac cjelovito je prezentirao Milan Rešetar u: Dubrovačka numizmatika, I—II, posebna izdanja Srpske akademije XLVII, 1924—25.

²⁰ Serija 50,3. daje dosta podataka o stanju poslije potresa i svjedok je da su točni podaci izneseni u našoj literaturi. Serija je, npr., podudarna sa: Radovan Samardžić, Veliki vek Dubrovnika, »Prosveta«, Beograd 1962.

²¹ Obilje je tekstova na našem jeziku; npr. u sv. 7, 1667—1668, hs. tekstovi su čak na 93 f-strane, a u sv. 51, 1706, čak na 133 f-strane.

²² U svakom svesku serije 53. mnogo je praznih folio-strana.

²³ Tako smo, pregledavši 240 f-listova 64. sveska, 1802—1815, i usporedivši sa ranijim stanjem u 17. i 18. stoljeću, ustanovili, u grafijskom i fonetskom pogledu, da se svugdje piše *v* a ne *u*, bilježe se dužine, zamjene staroga *jata* su *ie* i *je*, pišu se arapske brojke, a nalazimo i najnovije jotovanje.

²⁴ Ponavlja se 23. svezak Libro delle Polizze di Sale, 1638.

²⁵ Acta Gallica, quae historiam Francigenarum dominationis illustranz ab a. 1801 ad a. 1815.

²⁶ Nema spisa 18. stoljeća.

Testamentum Marci Septimi Zashenkouici
de Breno

Anno et Inditione Antedicta die vero xxv: mii: Februarii
Petrus de Breno testamentum Marci Septimi Zashenkouici
uiri de Breno relictum in Publica et honesta Religionem
inter alia iuramentum capituli de representatione Datum fuerit
seruandum; modo vero in Test. Cum insequi de extra
scriptum, legitum et publicatum, nec non in inferis dominum
ad representandum, no uia et contentos in eorum seruii Breno et
Frustrantes. In quibus Titulis: uicissim uentis et Matthij
Luciam de Epist. P. Jaderis et et Terris sequentibus et
de

Anno: 1702: m. Septem

Stahudechia in Marco Fraxatoru Zashenkouiska, of Scyze Titum
no nichisi. S. Boghos Di tida i pemeti more saue agraua. i
godista, i feto sa stati propinqua. kaka suko Vanichgi sapina
da regravu ciano, in ure more cinim, ouu moir hainoshagim
Tersmenat po komu amukkiam suabi Dughit, korbue mojo nach
Nyam Di pise bio uirino
Proporcionem na gravano moru Datum Titum Lukaroru, dabo
Doroio Statuie mehiam more gabzate, ouu nec Kadaje bide
Denat Augustio Jonogro amabghes ticha. Tituam in Doum
nimiru trexa, Titum Zashenkouici, nedi u dubravicko, a 10
u u sueta Longhin, u sueta Thaji, i u Epist. Di Vanacin 10
Dinaru deuto u auku sa pisan nec sermo

Min Deide Di maghe, maghe Titum suam sirkoua moru
Kebue, i gnie Di Agus, i Tuzo Kubit Sigrane maghe Titu
moru Vorku, i gnie Di Eda, akich uirino, Taju Eudi Di suibe
mrich dolano, i Di stois medno, i dase ghuba, i alio rebt krich.
Stati Tituio, ostauham recerit luzi mori Unuzi i Kohin
recerit Stigana maghe Sina, Dauise irine Pati, u gnie Pu
Chiu Bajotina na okhadam, na senugli Stigana Kalighiam Di
Stogha jakota, na Kriusa plachia Dikata ceriti suako gnio
acerum Kalighiam, sa uffikat, i kuchiu mojo pkorriga di
Stigana, i uaua serio oko kuchie. Et Di Stigama Kriusa
na omiestatone, konie u more sabzane Di S. Petu Canu
uelli Di Dikata Sto, kako u kancithoj oko acum Bajotina
rebt Dkupita na maghe siuotno testi sako na more more
kohiu De gnie moreta, suo bide priko uicissim irine Dakta
na rei Dicha, u da Di ide acerit Titum more Kebue
Dughit di acerit luzi more Unuzi, i trchi Di dami irine
Sauati, na uicissim Di dejer more u Zashenkouici, Di S. Petu

Slika 1. Serija 10.1. Testamenta Notariae, sv. 73, f. 21. v; Testament Marka S. Garljenkovića iz Zupe dubrovačke, 1702.

~~Anton Brbou~~
Trebinje

Pisilicijmo Duzhu, nasice na
De mallo Duzhu u kojno nase
Duzhu bilistroni dabi Duzhendi ci:
nit ikaban stuar, u kojusi bio
poslar, do novog nase neredbe
tad nite posaghiemoti ovo yifno
uigneno u Duzhu u dnye yifno.
Jek sefom Duzhu, i Duzhu sefom
do nase Duzhu, u Duzhu do Duzhu
promisliti u Duzhu do Duzhu
ovdo Duzhu, kojno tad sefimo,
i u Duzhu do Duzhu i Duzhu,
kijano do Duzhu sefom Duzhu, i
u Duzhu do Duzhu tad uigneno, i
ne Duzhu, Duzhu sefom
Duzhu sefom u Duzhu, i uigneno
Duzhu sefom u Duzhu sefom u
Duzhu: Duzhu sefom sefom sefom
ne u Duzhu sefom ovo novo
yifno, i Duzhu sefom Duzhu na
relase do Duzhu, sefom do nase
Duzhu da mi inado nifno u
Duzhu u Duzhu ista uigniti,
i sefom ovdo sefom Duzhu sefom
hito da nite nite ni bilo. Duzhu
Duzhu sefom sefom Duzhu nite
neshugi, nite ista Duzhu sefom
yifno, i Duzhu sefom
nemni ovdo yifno nite
sefom. Duzhu sefom sefom sefom
yo nite sefom, i sefom ovdo
nove Duzhu sefom do Duzhu

Slika 2. Serija 27.1. Litterae et commissiones Levantis, sv. 106, br. 22, f. 22; Pismo Antoniju Brbou u Trebinje iz Dubrovnika, 7. jula 1792.

Dr ANDREJ ANDREJEVIĆ

NEIMAR HAJREDIN I NJEGOV RAD U HERCEGOVINI

O neimaru Hajredinu se relativno malo zna. Za razliku od njegovog Starog mosta u Mostaru, o kome se dosta pisalo, o tom izuzetnom graditelju teško su se probijala saznanja i pojedinosti iz njegovog života i graditeljskog delovanja. O njegovoj se ličnosti gotovo i nije raspravljalo. Međutim, svojom lepotom i konstruktivnom smelošću Stari most u Mostaru (sl. 1) je skoro od svog nastanka plenio oči i izazivao ljubopitljivost putnika, ljubitelja starina i njihovih istraživača. Tako je već 1658. godine francuski putopisac A. Pule, prolazeći kroz Mostar, zabeležio da je ta građevina »smionija i impozantnija od mosta Rialta u Mlecima, mada je potonji na glasu kao pravo čudo«.¹ To čudo, venecijanski Ponte di Rialto, kao što je poznato, gradio je na Kanalu Grande od 1588. do 1592. godine poznati arhitekta Antonio da Ponte. Njegov most, koji je takođe do danas očuvan, znatno je većeg raspona (48 m) i širine svoda (22,10 m), ali je mnogo niži i masivniji, pa se time već i onda izdvajao od okolne lake i čipkaste venecijanske arhitekture.

Samo neku godinu posle A. Pulea Evlija Čelebi poredi mostarski most sa lukom vitke duge, smatrajući da neimarski ukus, preciznost i eleganciju, koji su uneseni u tu divnu kamenu tvorevinu, nije pokazao nijedan stari neimar.² Kasnije, zaneti lepotom mosta u XIX veku, G. Vilkinson, A. Giljferding i A. Dž. Evans pripisivali su ga staroj rimskoj arhitekturi, pa je i tokom austrougarskog perioda na markama i dopisnicama prikazivan kao »Römerbrücke«.³ No, Oto Blau je još 1877. godine realno ukazao »da na mostu nema ničega što bi podsećalo na Rimljane, njihov stil i ukus«.⁴ Nekoliko godina pre te konstatacije i turske vlasti su izdale Zakon o istraživanju i čuvanju starina i 1870. godine u Sarajevu objavile zapisnik vilajetske skupštine u kome se govori o potrebi zidanja još jednog mosta u Mostaru radi rasterećenja i čuvanja Starog »koji pokazuje visoki stepen starinske umetnosti u građenju«.⁵

Sl. 1. Stari most u Mostaru, izgled sa uzvodne strane

O tom izvanrednom spomeniku osmanske arhitekture, koji je u međuvremenu prerastao u jedno od znamenja grada na Neretvi, sve češće se pisalo. Mahom su to bili kraći prigodni članci. Većina starijih radova nudila je samo fragmentarna, drugorazredna ili delimično pogrešna obaveštenja o istoriji Starog mosta, pa su brojna pitanja, među kojima i ona koja se odnose na problem građenja, u tim člancima i dalje ostajala otvorena.⁶ U vezi s tim jedino se, zahvaljujući opisu Balkanskog poluostrva učenog geografa Hadži Kalfe⁷ i jednom natpisu sa hronogramom uzidanim u krilni zid mosta (sl. 2), pouzdano znala go-

Sl. 2. Natpis sa naznačenom 1566. godinom (ugrađen 1676)

dina njegovog dovršenja (1566),⁸ kao što su se prema nekim odranije poznatim turskim izvorima, sigurno znala imena njegovog neimara⁹ i nadglednika, tj. pred Portom odgovornog organizatora gradnje.¹⁰ Ubrzo posle drugog svetskog rata, 1952. godine, na jednom kongresu turske istorije orijentalista Robert Anheger je u Ankari podneo referat o mostarskom Starom mostu i neimaru Hajredinu.¹¹ On je ukazao na zabludu Evlije Čelebi, koji je smatrao da je i ta građevina delo velikog arhitekta Sinana, a onda je, slično A. Nametku, ali ne pominjući njegov dvadeset godina stariji rad, citirao jedan od dokumenata koji je slavni Ahmed Refik objavio i u kome se govori o Hajredinovom radu u Makarskoj i Mostaru.

No, tek zahvaljujući seriji od pet turskih dokumenata, koji su u novije vreme nađeni i nedavno publikovani,¹² pokazalo se da se mnoga mišljenja o izgradnji mosta u Mostaru moraju korenito menjati. Pre

svega sada je jasno da se još pre njegovog podizanja Mostar bio raširio na obe strane Neretve i da je skoro na istom mestu pre njega, u vreme Mehmeda Osvajača, bio podignut, ili samo obnovljen, stariji viseći most sa lancima. Novi dokumenti nedvosmisleno pokazuju da kameni most nije izvođen kao zadužbina nekog Hajdar-paše ili čak sultana Sulejmana, kako se to ranije isticalo, već da je na inicijativu i molbu stanovnika Mostara i radi vojnih potreba sultan samo odobrio njegovo podizanje. Za tu svrhu centralna vlast u Istanbulu je obimna sredstva delimično obezbedila izdvajanjem potrebne sume od uobičajene filurije a delimično prikupljanjem u vidu poreza i nameta od okolnog stanovništva hercegovačkog i kliškog sandžaka. Za nas su ipak najzanimljiviji podaci koji govore da temelji novom mostu nisu postavljeni, kako se tvrdilo, 1557. godine, odnosno da njegovu podizanje nije trajalo punih devet godina, nego da je pod nadzorom zaima Mehmeda Karađozbega intenzivno pripremanje gradilišta trajalo tokom 1565. godine, a da je građenje mosta izvedeno u jednoj jedinoj građevinskoj sezoni, od ranog proleća do kraja leta 1566. godine. Iz tih dokumenata vidi se takođe da su se u jeku priprema gradilišta nabavka i transport potrebne građe sprovodili putem džerahora raspisanog u Hercegovini, dok su radnu snagu, sem argata, činile i vojne posade angažovane iz mostarske i blagajske tvrđave. Tada je hercegovačkom sandžak-begu i kadiji Novog iz Istanbula naloženo da iz nahije Popovo pošalju u Mostar građevinske majstore, a fermanom 7. marta 1566. godine (sl. 3) upućen je i dubro-

Sl. 3. Faksimil fermana upućenog Dubrovčanima 7. marta 1566. godine

vačkoj vlasteli zahtev da se i odatle »sa alatom i ostalim što im je potrebno« pošalje odgovarajući broj graditelja, koji će, kao i Popovljani, »ići da rade pod platu«. Tekst toga dokumenta u celini glasi:

»Dubrovačkoj vlasteli se pismeno naređuje: Izdata je i poslata carska naredba mostarskom kadiji i nadzorniku Mehmedu da se u kadiluku Mostar, u hercegovačkom sandžaku, izgradi most.

Nakon toga je došao izvještaj da su za taj most potrebni građevinari koji će most praviti pod platu.

S tim u vezi naređujem sljedeće:

Po primitku ovoga moga carskog naređenja, kada vam gore spomenuti kadija i nadzornik pošalje pismo i svoga čovjeka i zatraži koliko bude trebalo građevinara za izgradnju mosta, vi ćete ih dići koliko bude trebalo tamo gdje ih ima, pa ćete ih zajedno sa njihovim alatom i ostalim što im je potrebno uputiti na mjesto i predati ih. Oni će odmah ići i radiće pod platu.

Potrebnu platu će tražiti da im se plati iz novca namijenjenog za troškove izgradnje, a koju će im isplatiti gore spomenuti kadija i nadzornik.

Tako to primite na znanje.

Izdato 15. šabana 973. godine (8. III 1566)«¹³

O neimarima mosta u tim dokumentima se ne govori, pa se može pretpostaviti da je on na mostarsko gradilište stigao na prelazu zime u proleće 1566. godine.

Za ime neimara mostarskog Starog mosta, Hajredin-agu, u naučnoj javnosti se prvi put saznalo 1931. godine, kada je poznati turski historičar i strastveni arhivski istraživač Ahmed Refik objavio svoju drugu knjigu o Mimarar Sinanu.¹⁴ Sakupljajući građu o životu i radu toga najvećeg osmanskog arhitekta, Refik je u seriji Registra važnih odluka Porte naišao na dokument kojim se na sledeći način Sinanu nalaže:

»Mimar-baši naredba je ovo: Hercegovački beg Husejin, neka mu je slava trajna, poslao je pismo na moju sretnu Portu i izvestio da je za gradnju grada, koji je naređen da se podigne u luci Makarska, potreban graditelj. A kako je u graditeljstvu sposoban Hajredin, koji je pre nekog vremena sagradio mostarski most, predložio je da se on postavi na gradnju spomenutog grada i pošalje. Stoga naređujem, kad stigne (ova naredba), postavi spomenutog Hajredina za graditelja spomenute gradnje i hitno ga otpremi. Kad stigne neka započne sa gradnjom grada na način kako on nađe za zgodno i neka dovrši posao.

Predato 9. ševala 975 (7. IV 1568) Davudu, kapuće-haji hercegovačkog bega Husejin-paše.

Napisane su potrebne naredbe dubrovačkom begu i hercegovačkim kadijama radi pomoći.«¹⁵

Tako je postalo izvesno ne samo da je Hajredin 1566. godine bio neimar mostarskog mosta već i da je on, po preporuci Husejina Boljančića,¹⁶ hercegovačkog sandžak-bega, bio graditelj i, sada već nepostojeće, tvrđave u Makarskoj¹⁷ (sl. 4). Četvrt veka potom je književnik H. Bjeļlavac u Bajazitovoj biblioteci u Istanbulu naišao i na drugi podatak o

Sl. 4. Tvrđava u Makarskoj na bakrorezu iz 1571. godine

Hajredinovu građenju Starog mosta. To je, u stvari, Hajredinov izveštaj sa gradilišta, u kome neimar piše:

»Radovi na mostu su (nakratko) obustavljeni jer je Neretva nadošla od proljetnih kiša. Radnici iz Imotskog, koji su radili na tamošnjim utvrđenjima, ostali su ovdje. Teško ih je naučiti da zidaju na luk i lako tešu kamen... Olovo smo dobili iz Venedika kod Dubrava... Po naređenju most je trebao biti na Čekrku gdje je stari bio, ali sam bio mišljenja da je bolje ovdje jer je rijeka uska i duboka. Kamena ima dosta, ali se mora birati da se ne osipa pri tešanju. Ne mogu tražiti da Mimar (Sinan) dođe. Daleko je Blagaj gdje ja stanujem. Kada voda opane iza ramazana počecemo ponovo radove jer sada su kiše. Neki radnici poste ramazan, a stranci ne poste.

Blagaj 10. ramazana 975 (9. III 1568), Hajredin.«¹⁸

Kada je četrdesetih ili pedesetih godina XVII veka učeni Hadži Kalfa stvarao svoje delo o Balkanskom poluostrvu, zabeležio je podatak da je, na molbu mostarskih stanovnika da im se napravi kameni most, sultan poslao graditelja »Sinana, koji kad vide mesto, izjavi da se tu most na svod nikako ne može načiniti. Stoga se to tada napusti. Poznije poduhvati se jedan stolar odande da može načiniti most, i načini ga

doista. Most je na jedan jedini svod, kojega prečnik hvata 50 rifi, delo veštačko koje će da zaprepasti sve majstore na svetu».¹⁹

Želeći da bolje osvetli lik tog »stolara odande«, čije je ime već bilo poznato, Dževdet Čuplan, autor najnovije, monumentalne knjige o turskim kamenim mostovima,²⁰ dao se u arhivsku potragu za Hajredinom. On je uspeo da u arhivskim izvorima nađe tri pomena Hajredinovog imena:

I — u jednom ankerskom defteru XVI veka u vezi sa amamom u Ayas-Yeregüme,

II — u jednom istanbulskom dokumentu, koji su o troškovima popravke Sulu-manastira sačinili Sinan i »hassa mimari« Hajredin, i

III — u jednom fermanu upućenom glavnom arhitekti i istanbulskom kadiji 1564. godine, u kome se ističe da je od »državnih neimara Pir Hajredin određen da raspravi spor o stepenu pouzdanosti pri građenju jedne crkve«.

Hadži Kalfin podatak i ta tri novopronađena pomena Hajredinovog imena u izvorima naveli su toga turskog autora na zaključak da je Hajredin bio rodom iz Hercegovine, možda čak iz Mostara, odakle je sigurno kao devširma odveden u mladičkim godinama u Istanbul, da bi tu, kasnije, bio vaspitavan za graditelja.²¹ Možda takav zaključak potkrepljuje i želja hercegovačkog sandžak-bega Husein-paše, iz Boljanića kod Pljevalja, da se za građenje tvrđave u Makarskoj odabere baš ovaj »u graditeljstvu sposoban« neimar.

U nizu pitanja o ličnosti graditelja Starog mosta u Mostaru problem za sebe predstavlja pitanje da li je Hajredin bio i njegov kreativni projekatant, ili je on samo, prema već urađenom projektu, imao da bude njegov korektan izvođač. U vezi s tim zanimljivo je da je, inače od Hadži Kalfe manje pouzdani, Evlija Čelebi 1645. godine zapisao da je »i ovaj most sagradio Sinan, sin Abdulmenan-agin, a po Sulejman-hanovoj naredbi«.²² Indikativan je na svoj način i sadržaj fermana od 6. avgusta 1565. godine u kome se delimično parafrazira tekst prethodnog, prvog fermana, koji još do sada nije otkriven. U njemu se kaže da je na osnovu »prethodnog mišljenja stručnjaka o stanju postojećeg mosta i procene koštanja izgradnje novog« izdata naredba (pre 6. VIII 1565) da se dotrajali lančani most zameni novim, kamenim mostom. Tada se nalagalo da »između dve kule treba da bude postavljen most s jednim lukom, od četrdeset i šest aršina«.²³

Sve to, kao i Hadži Kalfin iskaz, upućivalo bi na pretpostavku da je zaista i Sinan mogao imati izvesnog udela u koncepciji izgleda Starog mosta u Mostaru. Možda se to svelo samo na njegovo upoznavanje terena i sticanje uvida opšte situacije, prilikom nekog od njegovih ranijih putovanja po gradilištima. Tek posle toga mogao je da bude, po predlogu Sinana, zadužen njegov mlađi saradnik za izvođenje te osetljive građevine. Tako je Hajredin mogao stići na gradilište sa nekom vrstom idejne skice u rukama, u kojoj je mogla biti sadržana i precizna lokacija objekta i utanačen raspon svoda i naglašen oblik cele građevine.

S druge strane, današnji položaj i izgled mosta u Mostaru govore da se prilikom izvođenja odstupalo od datih uputstava, kako u rasponu svoda koji je, kako se to preračunavanjem pokazuje, manji od 46 građevinskih aršina, tako i izvesnim odstupanjem od prvobitno sugerirane lokacije.²⁴ Sada je izvesno da je neimar Hajredin, unoseći svu svoju veštinu i kreativno nadahnuće, morao na Neretvi da samostalno rešava probleme koje su mu trenutni klimatski uslovi, tok i nivo reke, konfiguracija terena, vrsta i kvalitet građe kao i stručni nivo majstora na, po njegovoj proceni, najpovoljnijoj lokaciji nametali. Zavisno od rešavanja tih faktora morao je sam da donosi odluke i o vrsti konstrukcije svoda na svome mostu. Taj zadatak neimar je uspešno realizovao sa zaista skromnim raspoloživim tehničkim sredstvima.²⁵

Hajredin je Neretvu premostio jednim svodom oživelog oblika, raspona 28,70 m, čije se teme pri malom vodostaju nalazi na visini od 18,80 m. Njegovo delo, izvođeno sa izuzetno komplikovanim skelom, krupnim tesanicima koji su na statički osetljivim mestima međusobno povezivani gvozdenim čepovima, sa šupljinama i radijalnim spojnicama zalivenim olovom i, iznad svega, sa vitkom, lakom konturom čeonih lukova i dobro promišljenim golemim olakšavajućim kavernama, sakrivenim u telu mosta, celovitošću rešenja predstavlja remek-delo osmanske arhitekture na našem tlu. Ono nam svog graditelja prikazuje ne samo kao iskusnog neimara konstruktora već i kao arhitektu profinjenog estetskog osećanja, koji je u Carigradu toga doba mogao steći umetničko vaspitanje samo pod okriljem takvog velikana kakav je bio Kodža Mimar Sinan.

Pored Starog mosta u Mostaru i tvrđave u Makarskoj, o kojima turski dokumenti potvrđuju Hajredinovo autorstvo, delatnosti ovog graditelja mogu se pripisati još i neka druga kupolna zdanja u Hercegovini. Tako su 1967. godine R. Stanić i M. Sandžaktar pretpostavili da je Hajredin u Mostaru za nadzornika gradnje pri podizanju Starog mosta, Karađozbeča (sl. 5), 1557. godine podigao, sa retkim osećanjem za vitke proporcije, sklad i plastičnost, džamiju koja i danas dominira među mostarskim spomenicima te vrste.²⁶ Ta pretpostavka je vrlo realna jer se u jednom popisu Sinanovih dela od njegovog prijatelja i pesnika Mustafa Sajija navodi jedna džamija zadužbinara Mehmeda. Ako je stvarno reč o mostarskoj džamiji, onda će najverovatnije biti da je nju, na terenu dalekom od Carigrada, izveo upravo Sinanov učenik Hajredin.

I most Mehmed-paše Sokolovića na Trebišnjici, tzv. Arslanagića most, pokazuje izvesne zajedničke elemente sa Starim mostom u Mostaru,²⁷ pa se može pretpostaviti da je i tu hercegovačku zadužbinu, koju je 1568. godine, dakle istovremeno kada je Hajredin radio i u Makarskoj (sl. 6), slavni veliki vezir podigao kod Trebinja za dušu svoga rano preminulog sina.²⁸

Najzad, sa dosta osnova može se pretpostaviti da je hercegovački beg Husejin-paša Boljanić, koji je već ranije tako dobro upoznao spo-

قال في النفاذ

منه ما كان في نفسه من غير ان يزل له محضرهم
 فنما لم يملك ان يحا وهو ما كان بالباشا فقال
 فلم ياتوه ثم انما يخبر وشده من القياس القاصد
 في تلكه ابو بكر الترابي في اخلاء الخويين ان جفا قال
 شكرك باليه قريكم هذه اشكلكه فقال يدعيه ان فضيحه لان ايلا مع كل بالانطق لا بالاشكوه
 انزل فقال انتم الحق سكته سوي يقول
 شهيد اولي وقتك وما نزلت في حقها في قوله
 في نصيب الكرام حذا في نزر كحمي كعدوه يوم القوية
 في نورا كحرم يوم وجهه يومه فقال عضوم في نورا كحمي
 حرمه في نورا كحرم يومها قلت يومها في نورا كحمي
 حرمه في نورا كحرم يومها قلت يومها في نورا كحمي
 حرمه في نورا كحرم يومها قلت يومها في نورا كحمي
 حرمه في نورا كحرم يومها قلت يومها في نورا كحمي

او ربي بوز

او ربي بوز

او ربي بوز

او ربي بوز

او ربي بوز

او ربي بوز

Sl. 5. Beleška o gradnji mosta u kojoj se (1735) ističe Karađozbeg kao nazir gradnje

sobnosti neimara Hajredina da ga je mogao predlagati Porti za izvođenje pozamašne tvrđave u Makarskoj, kasnije koristio njegov boravak u ovim krajevima da bi ga iste, 1568, ili sledeće, 1569. godine, kada je podizao u svom zavičaju svoju zadužbinu — džamiju, saraj i druge prateće objekte koje u Pljevljima opisuje Evlija Čelebi — angažovao kao svoga pouzdanog neimara.²⁹ Hronologija događaja i logičnost zaključivanja idu naruku ovakvoj atribuciji, no impresivna lepota pljevaljske

MACARSKA

Sl. 6. Izgled makarske tvrđave na bakrorezu iz XVII veka

džamije i baš kod nje zastupljene sve odlike carigradske graditeljske škole još uverljivije podupiru opravdanost ove pretpostavke. Pa, ipak, valja istaći da se u svim ovim atribucijama za sada krećemo samo u domenu hipoteza zasnovanih na hronološkim i stilskim indicijama: još nisu otkrivena turska ili naša dokumenta koja bi nesporno mogla da potvrde iznete pretpostavke.

Napomene

¹ V. Jelavić, Doživljaji Francuza Pouleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu (godine 1658), Glasnik Zemaljskog muzeja, XX, Sarajevo 1908, 49.

² Evlija Čelebi, Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama (prevod, uvod i komentar H. Šabanovića), Sarajevo 1967, 464.

³ A. Giljferding, Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji (prevod B. Čulića), Sarajevo 1972, 53; A. Evans, Kroz Bosnu i Hercegovinu u vreme pobune 1875 (priredio M. Ekmečić), Sarajevo 1965, 279.

⁴ O. Blau, Reisen in Bosnien und Herzegowina, Berlin 1877, 36.

⁵ Bosna, zvanične vilajetske novine, 206, 19. i 30. maja 1870. Citirano prema: B. Skakić, Odnos turskih vlasti prema manastirima Dovolji, Dubočici, Dobrilovini i Sv. Trojici kod Pljevalja, Zbornik zaštite spomenika kulture, XIV, Beograd 1963, 14.

⁶ Vidi: M. Vasić, O gradnji Starog mosta u Mostaru, Balcanica, VIII, Beograd 1977, 189—199, sa navedenom starijom literaturom.

⁷ S. Novaković, Hadži-Kalfa ili Čatib-Čelebija, turski geograf XVII veka o Balkanskom Poluostrvu, Spomenik SKA, XVIII, Beograd 1892, 91.

⁸ O ploči s natpisom: A. Nametak, Mostarski Stari most, Sarajevo 1932, 11 (prepis, transkripcija i prevod); Dž. Čelić i M. Mujezinović, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1969, 187. Ovde nije reč o onom starijem natpisu koji je Evlija Čelebi video i prepisao već o novijem koji je posle Evlijinog boravka, ali takođe u XVII veku, postavljen. Evlija je tada prepisao tekst hronograma:

»Ovaj most je sagrađen potpuno kao luk duge,
Pa ima li mu slična na ovom svijetu, moj Bože!
Jedan znalac pogledavši ga s divljenjem izreče mu
hronostih:
'I mi prolazimo preko mosta preko kojeg je
prošao svijet, moj sultanu'

godina 974.« (1566)

Od drugog nestalog hronograma Evlija Čelebi doneo je samo reči »KUDRET KEMERI« (svod svemoći) koje ujedno predstavljaju godinu završetka gradnje u ebdžet sistemu (1566. godina). Prepis hronograma se sačuvao na turskom jeziku u Zborniku M. Kadića i u još nekim starim rukopisima. Evo njegovog teksta:

»Neka je vesela duša sultana Muhameda
Koji je ostavio slično humano djelo,
A (sultan) Sulejman — neka je zdravo,
Za čije vladavine je pobjedonosno
završena gradnja.
Zalaganjem nazira (nadzornika) most je
dovršen

I napisan hronogram: 'Svod svemoći'
godina 974.« (1566—67)

(Evlija Čelebi, Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo 1967, 464). Sadašnji natpis ugrađen je, najverovatnije, prilikom jedne obnove kule uz most, jer se u istom natpisu i ona pominje.

⁹ A. Nametak, n. d., 10.

¹⁰ Isti, Karadžobeg i njegovo doba, »Novi behar«, VII, 3-4, Sarajevo 1933, 36 (faksimil beleške iz 1735. godine, iz Zbirke orijentalnih rukopisa JAZU u Zagrebu).

¹¹ Dr R. Anheger, Mostar Köprüsü ve Mimar Hayrettin, IV Türk Tarih Kongresi (Ankara 10 — 14 Kasım 1948), Türk Tarih Kurumu Yayınlarından IX, Serri No 4, Ankara 1952, 312 — 317.

¹² Originale tih dokumenata je u Arhivu Predsedništva vlade u Istanbulu 1969. godine mikrofilmovao M. Vasić i od tada se njihove kopije nalaze u Akademiji nauka BiH. On ih je u transkripciji objavio u svom radu, ali je u međuvremenu i A. Polimac publikovao faksimile, prevode i kraće komentare svakog od tih dokumenata. (A. Polimac, Novi dokumenti o gradnji Starog mosta u Mostaru, »Most«, IV, 14-15, Mostar 1977, 109—114)

¹³ A. Polimac, n. d., 113—114.

¹⁴ A. Refik, Mimar Sinan, c. II, Mimar Sinan (895—996) hayatına ve inşaatına dair Hazine-i Evrakta Divan hükümlerini havidir, İstanbul 1931, 5, dok. no. 3.

¹⁵ Dokumentat je na naš jezik preveo Fehim Spaho, a objavio ga je već 1932. godine Alija Nametak (A. Nametak, Mostarski stari most, Sarajevo 1932, 10—11).

¹⁶ Iako se u dokumentu to izričito ne kaže, zna se, na osnovu dubrovačke arhivske građe, da je od marta 1567. do marta 1569. hercegovački sandžak-beg bio Husein-paša Boljanić, pitomac Mehmed-paše Sokolovića i legator mnogobrojnih zadužbina u Pljevljima. (T. Popović, Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku, Prilozi za orijentalnu filologiju, XII-XIII, Sarajevo 1965, 91; Isti, Turška i Dubrovnik u XVI veku, Beograd 1975, 248)

¹⁷ Njen približan izgled sačuvao se samo na jednom bakrorezu istaknutog mletačkog kartografa G. F. Camozija iz 1571. godine. (G. F. Camozio, Isole famose, porti, fortezze, terre marittime della Repubblica di Venezia ed altri principi cristiani, Venezia 1571—1572, Makarska na sl. 13; C. Fisković, Spomenici grada Makarske, Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju, Makarska 1970, 217)

¹⁸ H.(amza) H.(umo), Stari most u Mostaru u ogledalu jednog izvještaja iz XVI vijeka, »Oslobođenje« (Sarajevo) 3130, 23. IX 1956. Premda je prof. dr N. Filipović, konfrontirajući taj izveštaj sa prethodnim dokumentom, s pravom ospo-

rio tačnost njegovog datuma, ukazujući na moguću pogrešku u njegovom pisanju, prepisivanju ili prevođenju, njegova ukupna verodostojnost nije negirana. (N. Filipović, Nekoliko podataka iz ranije prošlosti Mostara, »Oslobodenje«, 3142, 5. X 1956) Sigurno je da se Hajredinov izveštaj odnosi na znatno raniji datum od 9. marta 1568, najverovatnije na 9. mart 1566. godine.

¹⁹ S. Novaković, n. d., 91. Kao što je poznato, Hadži Kalfa, izuzetni turski naučnik svog vremena, koji je podjednako cenjen na Istoku i na Zapadu, pri pisanju svojih radova podatke je retko prikupljao na osnovu svojih samostalnih putovanja. Međutim, on se ekstenzivno koristio delima drugih učenih ljudi, pa i zapadnoevropskih autora, koji su to činili. Naročito se oslanjao na odlično obavještenog i studioznog geografa Mehmeda Ašika iz Trapezunta, koji je devedesetih godina XVI veka živeo i radio u Solunu.

²⁰ C. Cuplan, Türk Tas Köprüleri, Ankara (T. T. K.) 1975.

²¹ Isto, 160.

²² Evlija Celebi, n. d., 464. Evlija se u svom Putopisu često na terenu oslanjao na predanja koja su se prepričavala u krajevima kroz koje je prolazio.

²³ M. Vasić, n. d., 192.

²⁴ To potvrđuje ne samo sadašnja situacija sa osovinom mosta, koja je u odnosu na lančani most bila pomerena uzvodno za četiri do osam metara (v.: M. Gojković, Jedna hipoteza o mostu na Neretvi pre građenja Starog mosta, Zbornik zaštite spomenika kulture, XVII, Beograd 1966, 53—54, sl. 1. i 2) već i citirani Hajredinov izveštaj u kome se izrekom veli da je most »trebao biti na Čekrku, gde je stari bio, ali sam bio mišljenja da je bolje ovde gde je reka uska i duboka«.

²⁵ M. Kujačić, Konzervacija Starog mosta u Mostaru, Naše starine, VII, Sarajevo 1960, 207—217; M. Gojković, Jedna karakteristična konstrukcija svoda islamskog građevinarstva, Zbornik zaštite spomenika kulture, XIX, Beograd 1968, 43—50.

²⁶ R. Stanić i M. Sandžaktar, Konzervacija Karađozbegove medrese u Mostaru, Naše starine, XI, Sarajevo 1967, 94.

²⁷ Dž. Čelić i M. Mujezinović, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1969, 245—246.

²⁸ Dr V. J. Đurić, Na Trebišnjici most, »Politika«, 1. maj 1964, str. 16.

²⁹ A. Andrejević, Pljevaljska džamija i njeno mesto u islamskoj umetnosti na našem tlu, Simpozijum »Seoski dani S. Vukosavljevića«, knj. V, Prijepolje 1978, 177—180; Isti, Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji, Beograd 1984, 51, 52.

A. Andrejević

Zusammenfassung

Nach den begeisterten aus dem XVII und XIX Jahrhundert stammenden Beschreibungen der Brücke in Mostar wurde über sie relativ oft geschrieben, ihr Baumeister aber wurde in diesen Schriften nur ausnahmsweise erwähnt. Erst 1931, als A. Refik das türkische Dokument veröffentlichte, in dem es um den Auftrag der Porta für den Architekten Sinan ging, der gebeten wurde, zur Errichtung einer Festung nach Makarska den Baumeister zu schicken, der »vor einiger Zeit die Brücke in Mostar erbaut hatte«, wurde bekannt, daß er Hajredin hieß. Aufgrund Hajredins später entdeckten schriftlichen Berichtes von der Baustelle in Mostar und der Serie aus fünf neuentdeckten türkischen Aufträgen, konnte der Autor feststellen, daß Hajredin dieses imposante Bauwerk selbständig geschaffen und erbaut hatte. Er hatte, mit Hilfe der Meister aus Dubrovnik und Popovopolje und der in der Umgebung angesammelten Hilfskräfte ein richtiges Meistersstück der osmanischen Architektur vollbracht.

Was Hajredins Tätigkeit in der Herzegowina betrifft, können ihm ohne weiteres auch andere Bauten, besonders jene mit Kuppeln, zugeschrieben werden. Auch früher hat man geahnt, daß er 1557 in Mostar eine wunderschöne Moschee errichtete, wobei er ihre schlanken Proportionen besonders betonte. Man hat festgestellt, daß Mehmed-Pascha-Sokolović-Brücke über die Trebišnjica mit der Brücke in Mostar auch einiges gemeinsam hat, so daß man glaubt, daß der berühmte Vesir den Baumeister Hajredin an der Erbauung seiner Stiftung (1568) in der alten Heimat engagierte. Es wird letztlich auch angenommen, daß ihn der herzegowinische Beg Husejin-Pascha-Boljanić zur Errichtung der Festung in Makarska der Porta empfiehlt. Er nutzte dann seinen Aufenthalt in diesen Gegenden zur Erfüllung eigener architektonischer Ambitionen aus und beschäftigte ihn 1568 oder 1569 in Pljevlja bei der Errichtung seiner Stiftung mit vielen Objekten. Wir müßen jedoch betonen, daß das Vorgetragene als eine auf stilistischen und chronologischen Indizien beruhende Hypothese aufzufassen ist, da weder von der türkischen noch von unserer Seite Dokumente entdeckt worden sind, die das mit hundertprozentiger Sicherheit bestätigen.

DR. ALE N. POLJAREVIĆ

STOLJACKA ORIJENTALNA ARHITEKTURA U SVJETLU PRINCIPA ORIJENTALNOG GRADENJA

Za arhitekturu se kaže da je funkcija sastojalnih komponenta istaknuta koja je svaka i ako se te komponente izdaje i na njihovom istaknuću vrijeme (što je uočljivo bilo i u Stocu, tj. na Balkanu, kod Turaka), onda nije ni bilo razloga da se arhitektura ovog kraja zove muslimanska.

Tradicijom su se prenosili epovi, poezija, predanja, mitologija, glasna umjetna, ornamenti, obrtovi i, kao što su se mnogi drugi elementi svijeta stjecanja, tako se odvijala i arhitektura. Održava se za stvaranje ovog kraja u doba uraska vladavine imalo je svaka različita koja se činila i u svakom trenutku podizanja. Istovremeno je to značilo i za svoj, drukčiji od drugih. Glavni stilski odrednja u Stocu znače bi trebati za svaki element, kao što se razlikuju, barok, klasicizam i slično. Na površinu se odlikovali bile i drugi koji će biti od sredine vidjeti za nastanak i obradu stila. Činilo se graditeljska arhitektura od kraja XV i početka XVI stoljeća biti u smislu orijentalne, muslimanske arhitekture koja je promjenljiva da svaki korak i na svakom detalju. Austro-Ugarska će imenovati dani Zapadne Evrope i svijeta u orijentalni stil nastane i, osim toga, datiko od raznih vrsta vrsta arhitekture, podjednako spektakularna i reprezentativnosti, da se arhitektura kao uređni svoj kraj i akcija zapada istina pulsirati kroz vrijeme.

Ali tako shvatana i arhitektura, bit će nam lakše da odredimo kakav i opći vrijednost u stoljacksom graditeljstvu. Na taj način počinje formi-dobiti vlastitu i njih o postanku pojedinih vrsta, o njihovom ulogu u razvoju grada.

Bit će to i kompleksiranje pojedinih, ekonomskih i socijalnih se nastave. Preradi u navedenim komponentama svijeta, olovu ulogu i odgovornost na njegovu zadatku je koji treba valjano riješi.

Mr ALE M. POLJAREVIĆ

STOLAČKA ORIJENTALNA ARHITEKTURA U SVJETLU PRINCIPA ORIJENTALNOG GRAĐENJA

Za arhitekturu se kaže da je funkcija materijalnih komponenata sredine koja je stvara, a ako se te komponente ustale i ne mijenjaju bitnije izvjesno vrijeme (što je umnogome bio slučaj u Stocu, tj. na Balkanu, pod Turcima), onda nije ni bilo razloga da se arhitektura naročito brzo mijenja.

Tradicijom su se prenosili epovi, poezija, predanja, mitologija, glazba, nošnja, ornamenti, običaji i, kao što su se mnogi drugi elementi održali stoljećima, tako se održala i arhitektura. Održanje stila za stanovnike ovog kraja u doba turske vladavine značilo je svetu dužnost koja je fanatično i u svakom trenutku poštovana. Istovremeno je to značilo biti svoj, drukčiji od drugih. Gledati stilska određenja u Stocu značilo bi tragati za zvučnim elementima, kao što su renesansa, barok, klasicizam i slično. No, povijesne su okolnosti bile faktor koji će biti od presudne važnosti za nastanak i očuvanje stila. Čitava će graditeljska djelatnost od konca XV i početka XVI stoljeća biti u znaku orijentalne, islamske arhitekture koja je prepoznatljiva na svakom koraku i na svakom detalju. Austro-Ugarska će importirati duh Zapadne Evrope i uplesti u orijentalni stil neostilove i secesiju. Daleko od zvučnih imena umnih arhitekata, pošteđena spektakularizma i reprezentativnosti, ta će arhitektura kao sretan spoj Istoka i Zapada skladno pulsirati kroz vrijeme.

Ako tako shvatimo tu arhitekturu, bit će nam lakše da odredimo lokalne i opće vrijednosti u stolačkom graditeljstvu. Na taj način pokušat ćemo dobiti plastičniju sliku o postanku pojedinih zgrada, o njihovoj ulozi u razvoju grada.

Bit će to i kompletiranje povijesnih, ekonomskih i socioloških zakonitosti. Pronaći u navedenim komponentama čovjeka, njegovu ulogu i osjetljivost na ljepotu zadatak je koji treba valjano riješiti.

Čovjek, stvaratelj, neimar, investitor, projektant, graditelj, izvođač i stanovnik presudan je faktor koji je utjecao na nastanak stilova u dugoj povijesti grada Stoca. Dubok osjećaj za realno, vedro i kubično rezultirao je nastankom kubičnih formi stare stolačke arhitekture: stupa, mlinica, kuća, kula ćuprija, hamama, džamija...

Te forme su slobodno smještene između prilaza i puteva, kamenja i bujnog zelenila. Ta je arhitektura geometrijski jezgrovita i njezin se ne kvantitativni ili fizički već kvalitativni karakter ističe na eleganciji arhitektonskih rješenja. Elegantne forme utkane su u organsko tkivo, mreže puteva su ćelije vrtnog grada, istinskog vrtnog grada, koji nosi sve odlike orijentalne arhitekture. Nju karakterizira lakoća i tradicionalnost u izboru materijala i konstrukcije i njezin maksimalno tolerantan odnos prema susjedu (nitko nikom ne zaklanja vidik): to su zidovi od lomljenog kamena, vapno, svijetlosiva kamena ploča, oblica i drvo. Ukratko, to je strukturalna arhitektura. U slučajevima kada se željela izbjeći monotonija (koja nije uvijek smatrana manom) davala se prednost oštrim sjenama umjesto postepenim diferencijacijama analognih elemenata. Kuća je organski komponirana sa prirodom radi postizavanja jedinstva pejzaža i gradnje, a težilo se jasnosti i strogosti. Prirodan ambijent, bašče, ozelenjena dvorišta i avlije su uvučeni u prizemlja kuća, a priroda je prisutna i na katu u otvorenoj divanhani. Umjesto aksijalnih i dijometričkih rješenja arhitektonski se efekti najčešće postižu kontrastima punog i praznog, zasjenčenog i osunčanog. Duša te arhitekture živa voda osvježava arhitektonsko-urbanistički ambijent i tako u pravom smislu postaje pejzažna arhitektura koja gradi pejzaž grada.

Elementarne vrijednosti su, kako je već rečeno, ukomponirane u nju. Sve je smješteno uz vodu u gustom zelenilu, s brdskim kamenim masivom u pozadini. Ništa na toj arhitekturi ne odaje napor, ne postoji tenzija niti antiteza neba i zemlje. Ne stječe se na džamijama osjećaj da nebo dolazi s visine niti pak pokret uspinjanja na minaretima. Kao gotičke katedrale minareti opominju, ali ne prijete.

Na taj su način stvoreni duboko humanizirani susjedski odnosi, ostvaren je maksimum komfora i optimalno zadovoljenje psihičkih potreba čovjeka minimalnim sredstvima. Uprkos tim minimalnim sredstvima prostori se prelijevaju, rastvaraju, povezuju. Intimni prostorni uređaji vrve bogatstvom ugođaja: to su avlije i hajati sa krilima, jazlucima, tako da se često gubi granica između prostora za stanovanje i prirode. Dodajmo i činjenicu da su sve dimenzije stana, ali i ostalih građevinskih jedinica, podređene visini ljudske figure.

Za sakralnu arhitekturu »onostrani svijet nije samo cilj, već je oživljen sad i tu u statičnoj slobodi, i to je odmor oslobođen svake aspiracije jer je sveprisustvo utjelovljeno u zdanju sličnom dijamantu«.¹

Povučemo li paralelu evropske i svjetske arhitekture s orijentalnom, konstatirat ćemo da su i suvremena i orijentalna arhitektura karakterizirane konzolnim prepustima.

Frank Loyd Wright (1868 — 1959) je forsirao četvoroslivni krov na ladanjskim kućama 1937, kao što to rade suvremeni japanski gradi-

telji. Teško bi bilo zamisliti orijentalnu arhitekturu bez četvoroslivnih krovova i sa istaknutim strehama. Orijentalna arhitektura nikada ne ide pod zemlju, pa nema ni podrumskih prostorija, a većina stolačkih kuća nema ni zatvorenog prizemlja.

To su, rekosmo, otvoreni duboko zasjenjeni hajati, prijatni za stanovanje, naročito ljeti. Prostorije iznad hajata nose drveni stupovi, a ponegdje se mogu sresti i kameni, te ljudi, ovdje, očigledno, stanuju gore »u zraku«.

Pitanje je koliko je orijentalna arhitektura mogla djelovati na Le Corbusiera da stvori svoju krilaticu: »Prostorije pri zemlji su vlažne i nezdrave, zgradu treba dići na pilote.«² Doduše, Le Corbusierovi piloti su armiranobetonski.

PRINCIPI ORIJENTALNOG GRAĐENJA

Bilo bi korisno sagledati principe dizajna orijentalne arhitekture prema Ziaudinu Sardaru³ kako bismo mogli razumjeti i sagledati, ali i opravdati naziv stolačke arhitekture do austrougarske okupacije — orijentalna. Sardar iznosi tri ključna principa dizajna: 1. otvorenost prema okolini, 2. morfološko jedinstvo i 3. jasnoća simbola.

1. Otvorenost prema okolini

Suptilan senzibilitet prema kotlini rijeke Bregave, padinama Komanjeg i Ošanjskog brda, te Križevca zahtijevao je puno poštovanje topografije, posebno što se tiče rijeke Bregave, morfologije prostora i prirodne okoline.

Voda — životna neophodnost

Simboličko značenje vode svodi se na tri teme: izvor života, sredstvo očišćenja i središte obnavljanja.

Da su kotline rijeka kolijevke civilizacije poznato nam je još od stare egipatske koja je rijeku Nil smatrala božanstvom. Voda je kao nezaobilazan faktor za opstanak i razvoj svih oblika života orijentirala čovjeka da izabere područje svoje nastambe i aglomeracije. Njegov je nerazdvojni drug još od neolita, voda ga je hranila i pomagala u ovladavanju raznim oblicima proizvodnje i tehnike. Izdašnost vode i njezina dobra ćud predstavljala je bogatu ljetinu i dobrobit, a njezina zla ćud donosila je stradanje, glad i propast. Uostalom, kod starih je Grka voda svrstana među pet osnovnih elemenata od kojih je stvoren svijet.

U Kur'anu se blagoslovljena voda koja pada s neba smatra božanskim znacima. U rajskim su vrtovima rijeke živih voda i tekući izvori. I sam čovjek bio je stvoren iz prolivene vode. Muslimanska molitva se

može obaviti nakon što se orant doveo u stanje obredne čistoće pranjem. Voda je život: voda života koja se otkriva u tminama, koja obnavlja. Oživljavanje ribe koja je bačena u vodu pripada inicijacijskoj temi — kupanje u Izvoru besmrtnosti.

Stolački kraj je sastavni dio hercegovačkog krša, koji nosi sve osobine krša sa mnogim izvorima i vodopadima, u kojem su rijeke Bregava i Radimlja bile presudne za kontinuitet života na ovom području još od paleolita. Neolitsko naselje Čairi bilo je uz samu rijeku, na njemu je stanovao i bronzanodopski čovjek, a Rimljani su blagodeti vode uživali u svojim termama. Kontakti s Orijentom, naročito sa shvaćanjem islama, doprinijeli su da voda u urbanim sklopovima naselja i pojedinih stambenih kompleksa (Begovina i Ada) dobije veoma naglašen tretman. I riječna dolina rijeke Bregave je dobijala svaki dan sve više značaja u odnosu na utvrđeni grad na brijegu dok utvrda nije potpuno napuštena.

Naselje je nastajalo uz vodu koja je predstavljala i sigurnu odbranu i izvor života, u njemu su vode razvođene, spajane, dizane, spuštane, pregrađivane, premošćivane. Na rijeci Bregavi čovjek je sagradio vodopade, ustave, kanale i ade. Rijeka od naselja Kukavac teče prema Vidovu polju, ponegdje i u tri nivoa. »Hteo bih da teče na tri sprata kao Bregava kod Stoca, između lišća duvana od podruma do neba«,⁴ veli pjesnik za Amazon, ne bez razloga. Čovjek je vodu doveo do svojih mlinova koji su u XVIII stoljeću bili osnovni privredni objekti u gradu, voda je pokretala teške drvene čekiće u stupama koje su stupale platno. Ni tabhane (kožare), osnovane još daleke 1741. godine,⁵ što je uvjetovalo odomaćenje toga obrta u Stocu, nisu mogle raditi bez vode rijeke Bregave.

S vodom se nije čovjek družio samo na poslu, uveo je kroz avlijske zidove do kuća, gdje je napravio hauze, meandrirane đerize i bazene. Potvrdu o uvođenju vode u avlije i bašče u Stocu nalazimo još kod Evlije Čelebije koji u svom rukopisu veli da kuće imaju »bašče, vinograde i svoje vode«.⁶

No, voda nije služila samo za svakodnevne potrebe čovjeku i stoci za piće, za pripremanje hrane, građenje, gašenje požara, higijenu i za pomoć ljudskoj i životinjskoj snazi u mehanizaciji rada i proizvodnje. Voda je uvijek bila shvaćana i kao nezamjenjiva komponenta ovozemaljskih užitaka. U vodi se čovjek kupao u kućnim banjama, javnom kupatilu (hamamu) i u rijeci Bregavi. Rijekom je plovio, prevezio robu i posjećivao udaljenog prijatelja. A kad je želio premostiti, onda joj je pjevao svoje kamene simfonije (poznate stolačke mostove) ne narušavajući njezinu ljepotu nego je oplemenjujući okamenjenim izljevima svoga stvaralačkog duha.

Život ljudi u odnosu na vrijeme bio je toliko raskošno dopunjen prisustvom vode te se čini da se u stvari radi o zadovoljenju raspoloženja, a ne samo utilitarnih potreba, i za to je ilustracija Begovina, gdje su Bregavine vode iskorištene u vrtu za rashlađivanje dvorišnog ambijenta i uzgoj pastrva u malim bazenima.

Senzibilnost na godišnja doba, na sunce i zrak

Poštovanje klimatskih uvjeta, što je primarni razlog zatvaranja i otvaranja hajata i divanhana prema prirodi, ujedno je i izvorna motivacija orijentalne arhitekture. Cilj takve arhitekture je da produži ugodne periode življenja bez većih tehničkih intervencija, a da pri tome ne zatvori i ne izolira čovjeka od prirodnog ciklusa izmjene godišnjih doba ili pak smjene dana i noći. Potvrdu rečenih principa pruža npr. kompleks Ade, opkoljen sa sve četiri strane vodom, sav je raskošna bašča u kojoj čovjek danonoćno boravi. Pravo na zrak i sunce je poštovano do svetosti, kao što se poštuju pravo na život i slobodu, te je iz tih razloga zrak u kući bio nezagađen, u kući se nije kuhalo, u njoj se udobno živjelo, a mirisi jela i kuhinje ostavljeni su na odjeći u kojoj se kuhalo, a koja se nije unosila u kuću nego se ostavljala u mutvaku (u kuhinji) s onu stranu avlije.

Otvorenost prema prirodi

»Tri su najljepše stvari na svijetu: zelenilo, voda i lice drage osobe.«
(Arapska poslovница)

Ne lišiti ljudsku psihu iskustva prirode, simfonije pejzaža, što je ovozemaljska vizija raja, prvenstveni je cilj orijentalne arhitekture. Avlije su elementi koji pokušavaju i uspijevaju ostvariti ravnotežu između vitalnog (prirode) i pasivnog (arhitekture). Pejzaž u vidu avlije i bašče može sadržavati arhitekturu, ali postoji i relacija po kojoj arhitektura sadrži pejzaž, i to upravo u vidu avlije u kojoj je bazen, cvijeće, voda, česma, đerizi ili šadrvan. Čovjek je svoju nedjeljivost od prirode i prirode od sebe pokazivao kroz sve faze svoga dugotrajnog razvitka. Stolačke su avlije poetizirana priroda koja u svom zagrljaju ziba čovjeka u sjeni pergola, koje se precizno otvaraju i zatvaraju u ovisnosti o intenzitetu svjetlosti. Ljeti duboko sjenovite, u jesen prorijeđenih vlasi poput zrelog čovjeka, zimi ogoljelih grana, pergole vrebaju sunce izdašno ga nudeći čovjeku. Tvrđava, park, ružičnjak, izletište, svakodnevnici kuta — to je avlija. Njihove nas solidne kapije začas obeshrabre svojim namrgođenim zvekirima i naherenim strehama da bi nam se u kontrastu veselo osmjehnule i širom otvorile svoja njedra puna proljetnog behara, cvrkuta ptica ili jesenjih nabreklih šipaka i zrelih grozdova, zujanja pčela i opojnog mirisa ruža. Tu nerazdvojivost orijentalne arhitekture i prirode primijetio je i Le Corbusier: »Le Turc ne batit pas où il n'ya pas des arbres.«⁷

Uobičajena veličina avlije je trostruko veća od površine tlocrta kuće. Oblik avlije je prilagođen prostoru i pruža se cijelom dužinom prednje fasade kuće.

Stolačke avlije, svaka za sebe, predstavljaju posebnu priču. Zanimljiva je kuća Aiše Rizvanbegović, čija se kapija otvara direktno na ulicu, te kuća nema niskog prozora u prizemlju, a ima ašik-pendžer, jedini sačuvan u gradu.

Drveća inače nikada ukućanima ne zatvaraju vizure, a nisu ni preblizu da zasjenjuju prozore. Zelenilo je izvan strehokapi, jer pod strehama nema dovoljno vode za uspijevanje bilja. Od zelenila i cvijeća u stolačkim avlijama, prema H. Drljeviću, najčešće se susreće ukrasni grm šipka, od zimzelenog bilja lovor, mirta i šimšir, a od cvijeća najčešći su karanfili, alkatmer, lale, zehrini, sumbuli, zambak i đulfatma.

Senzibilnost za materijale, alat i zanat

Oblikovana materija koja stvara prostor senzualna je realnost arhitekture. Osjećaj za prirodu materijala, savršenstvo u tehničkoj izvedbi, ekonomičnost, posvećivanje pažnje rukotvorinama transformiraju nepokretnu masu u umjetničko ostvarenje i arhitekturu. »Kozmopolitizam tursko-islamske umjetnosti donosi u naše krajeve ne samo anatolsko-selđučku i osmansku umjetnost stepskih naroda, već i perzijsko-indijsku pomiješanu sa predislamskom umjetničkom fazom centralne Azije, pa čak i sjevernoafričku s osloncem na koptsku umjetnost.«⁸

Svi su ti elementi sadržani, naročito u drvorezbi, na ulaznim vratima, dolafima, šišama, na okvirima vrata i prozora, rafovima, sanducima, čekmedžama, peštahtama i mumtahtama i peškunima. Uvijek se upotrebljavalo najbolje drvo: javor, hrast, bukovina, orahovina i lipovina. Najčešći motivi drvorezbe su rozete, povijuše, lozice s listovima, cvjetovima i grančicama, tordirano uže, čempres, bor, vrčevi, vaze s cvijećem.

Od geometrijskih motiva javljaju se krugovi, rombovi, trapezi, heksagoni, a tek izuzetno i ljudski lik, i to baš u Begovini — orač s plugom i zapregom. Zanimljiv detalj na do vratku Žujine kuće su dvije zmije kojima ptice kljuvaju glave. U izvođenju te drvorezbe, pored uobičajenog dvoplošnog reljefa, javlja se i perforacija, a vrlo često i aplikacija i intarzija. Ni kameni reljefi svojom liričnošću, mekoćom obrade materijala, nimalo ne zaostaju za drvorezbo.

Ukrašeni portali stolačkih kuća i džamija (današnje Galerije »Bran-ko Šotra«, nekadašnjeg Šarića hana, ili pak minaret Careve džamije) sa motivima vriježe, rozete, šestorokutnih polja, šestokrake zvijezde i ptica doprinose nestajanju slike svakodnevnog surovog svijeta pričajući o prolaznosti i nestalnosti čovjekovoj. Tarisi na džamijama i portalima pričaju o svojim graditeljima i godinama nastanka. Ornamentalno perforirane površine tranzena Ali-pašine džamije i džamije Ismail-kapetana Šarića rijetke su ljepote. Njihovi su majstori znali izabrati pravi kamen od kojeg su izvlačili i najtanje podrhtaje.

2. Morfološko jedinstvo, principi dizajna

Javna intimnost u džamiji i u čaršiji, privatna sigurnost unutar kućnih zidova i iza kapije, povoljan položaj u bašči, zaštitni osjećaj tišine i ravnoteže, izbjegavanje neumjerenosti označavaju vidnu osjetljivost

orijentalne arhitekture. Privatna sigurnost unutar kuća i njihovih zidova postizavana je prvo ogradnim zidovima koji uvijek pokrivaju visinu prizemlja kuća, te su ukućani na taj način bili osigurani od pogleda u njihov privatni svijet... »Zbog straha od neprijatelja sve kuće su zidane od tvrdog materijala, a neke imaju četverougaoane kule s gvozdenim vratima«⁹ (demir kapije), piše Evlija Čelebija opisujući Stolac. Čovjek je ishodište, on daje mjerilo svim islamskim arhitekturama (mesure humaine). Visina etaža u orijentalnim kućama je od 2,10 do 2,50 m. Najveće su i najluksuznije upravo u Begovini — 2,50 m. Međutim, sve je nadohvat ruke, što prostorima daje intimnost, a objekte čini velikim i prostranim, jer su svi suvišni elementi (glomazne fotelje, teški stolovi, veliki plakari) eliminirani ili su kao plakari (musandere) zapravo jedan od zidova sobe.

Princip zatvaranja prostora i forme

Cilj svakoga arhitektonskog ostvarenja je izgradnja korisnog prostora i korisne forme. Prostor se upotrebljava na razne načine. Poznate su definicije prostora kao: »prostor kao totalni sadržaj«, »prostor kao djelomično zatvaranje«, »međusobno prodiranje prostora u prostor«, »horizontalno rješenje prostora« (slojevitost prostora), »prostor ostvaren igrom svjetla i tame«...

U orijentalnoj arhitekturi forma slijedi prostor, a on je prilagođen funkciji. Prostor se mijenja u igri svjetla i sjene različitog intenziteta i gustoće, ali je istovremeno i neovisan od njih. Orijentalni arhitekta je više zainteresiran za prostorno i arhitekturno jedinstvo i izgled nego za njeno materijalno postojanje u prostoru.

Fleksibilnost orijentalnih odaja je upravo fascinirajuća. Soba u kojoj se udobno sjedi uz mangalu, razgovara, puši i pije »kahva«, začas se pretvara u raskošnu blagovaonicu unosenjem velike sinije i svjetlucavog posuđa. Navečer se vađenjem udobnih, velikih dušeka iz dušeklučka musandere ta ista prostorija pretvara u udobnu spavaonicu.

Princip početka, kontinuiteta i cilja

Orijentalna arhitektura ima zamršen kontinuitet, a ta je zamršenost izražena kako u formi tako i u funkciji. Kontinuitet ukazuje da postoji hotimično pretapanje suprotnosti, kao što su: unutarnji prostor — vanjski prostor (prelijevanje avlije u hajat i hajata u avliju), javni prostor — privatni prostor (ulica ulazi u dućan, a dućan se otvara u ulicu), široki prostor — uski prostor (uski sokaci se poput otančalih pritoka ulijevaju u glavnu saobraćajnicu), prostor kuće — prostor zgrade. U tom zamršenom kontinuitetu svaka suprotnost ima svoj vlastiti kontinuitet ostvaren nizom soba oko avlije ili mnoštvom stupova u džamija-

ma. Analizirajmo, recimo, dućane nanizane jedne pored drugih, poput košnica. Oni su otvoreni, teško je pronaći granicu između dućana i javnog prostora. Prostorije su toliko velike (ili malene) da je čovjeku trebalo tek da pruži ruku pa da dohvati alat ili proizvod.

Princip reda, strukture i hijerarhije

Red je bitan kad se želi izraziti najnužnija značajka svake pojave. Grad Stolac tvore kuće između vrtova, ne odviše visoke, ljupke su, s nemarno nagnutim krovovima, a tu monotoniju prekidaju tu i tamo zašiljeni minareti džamija, pokoja trokatnica i elegantne vertikale čempresa.

Struktura je neophodan uvjet da čovjek može nešto razumjeti. Princip reda i istovremeno princip odstupanja od reda su zbog toga ključ za stvaranje arhitekture koja ima svoj cilj i namjenu. Zbog toga i kuće koje imaju isti prostorni raspored odišu svaka za sebe svojom osobitošću i originalnošću, kao npr. Đulhanumina kuća, kuća Džeme Jašarbegovića i kuća hodže Žuje. Unutarnja cjelovitost i jedinstvenost su postignuti proučavanjem međusobno usklađenog reda koji postoji između funkcije i namjene, simbola, geometrije (kvadratična sahat-kula i okrugla munara), sile teže, energije, svjetlosti, vode i kretanja. Munara je kompozicija sastavljena od čistih geometrijskih tijela: prizme, valjka, okrugle galerije i vrha u obliku čunja: jedno okruglo stubište upravo toliko široko da se čovjek može popeti do vrata koja su jednako velika da se tek može prolaziti kroz njih na galeriju odakle mujezin navješta molitvu pet puta dnevno. Ta su vratašca, poput oka u glavi, u kompoziciji čistih geometrijskih tijela. Vrata, onaj vijenac ili dva ispod galerije krova i one tri-četiri jabuke na alemu kojim se munara završava prema nebu su jedini subjektivni elementi u toj kompoziciji. Koliko li samo ima ljepote u tom kolopletu čistih arhitektonskih, skoro geometrijskih tvorevina s prirodom, zelenilom čempresa i polikromijom lipa, bresaka i trešanja u cvatu?! »Ti kamena lebdiš ko procvali badem / žedna plavog bezdana puzavica sita / ... Čempres što te rastom ljubomora prati / tad, ko da je bio slijep od iskona ti / žagri u te novu, a njega nema pola«,¹⁰ veli pjesnik za minaret Karađozbegove džamije. Hijerarhija je dobro ispitana, no moguća su i odstupanja. Ta je arhitektura horizontalna, rekli bismo ovozemaljska, vezana je za čovjeka, za razliku od vertikalne, recimo gotičke arhitekture iz nekih drugih prostora i svjetonazora.

Osobita karakteristika orijentalne arhitekture je odnos između pojedinih dijelova i cjeline, ali i obrnuto, proporcionalni odnos cjeline prema pojedinim dijelovima koji su istovremeno izdiferencirani i sjedinjeni. Gradske su horizontale kupola i plosnatih krovova prekinute zašiljenim tankim valjcima, »to su samo cezure koje prekidaju i oživljavaju tu horizontalnu monotoniju, te su nalik kontrapunktima u nekoj jednoličnoj melodiji«. ¹¹ Da nije vertikala munara, grad bi ličio na jato

nekih ptica, golubova, labudova koje je palo na padine brda da tu odmore krila u sigurnosti i pod blagim mediteranskim suncem.

3. Jasnoća simbola

Princip tradicije, kulture i identiteta

Tradicija je normativ ponašanja i predstavlja osnovicu kulturnog identiteta. Posebna vrsta vratiju na kući, različiti stropovi u istoj kući, jedinstven karakter čaršije ili zastupljenost nekog materijala ili bogatstvo građevinskih formi — sve su to osobine koje nam mogu pomoći da razlikujemo jednu obitelj od druge ili jedan dio grada od drugog. Koliko li samo osobitosti u sebi nosi Begovina u odnosu na gradsku jezgru, kako li je Ada sama sebi svojstvena?!

Princip povezanosti elemenata i njihove namjene

Arhitektura je cjelina sastavljena od pojedinih elemenata i njihovih međusobnih veza. Ogradni zidovi, kapije, lukovi, avlije, strehe, jazluci, čoškovi, šadrvani, minareti, kupole, mušabaci, ašik-pendžeri elementi su orijentalne arhitekture. Majstorska kombinacija tih elemenata, horizontalno i vertikalno postavljenih prizama, kocaka i kalota, stožastih minareta i zelenih okomica čempresa rezultirala je izvanrednom arhitekturom uzvišene kvalitete.

Princip metafore, alegorije i simbola

Simboli se stvaraju polagano, s vremenom, a postižu značenje tek unutar cjeline, unutar društvenog okvira u kojem i postoje. Orijentalna arhitektura nije nikada lišena dimenzije slavljenja života. To se o stvaruje upotrebom svjetlosti, kaligrafije, geometrije, boje, bašče i vode.

Vezene, slikane ili izrezbarene levhe vise na zidovima džamija i kuća. Na vanjskom zidu u hajat Careve džamije motivi egzotičnog bilja, hurmi, palmi, limuna podsjećaju na rajske bašče i potrebu uživanja u slasti ovozemaljskog života. Kuće sa avlijama i baščama isprepliću se i dopunjavaju s prirodom, zgrada ukrašava i ističe prirodu, a priroda zgradu, te sve djeluje kao otrgnuta slika postavljena na nevidljiv štafelaj prislonjen na brdo. Sve je naoko samostalno, ali čovjek ne može bez prirode, niti bez susjeda kojeg poštuje, jer »bliži je susjed od brata«.

Bilješke

¹ Titus Burkhard: Osnovi muslimanske umetnosti, »Delo« 71, 1987, str. 43—56, Beograd, 1978.

² Le Corbusier: Poésie sur Alger, Falaise, Paris, 1950, str. 86.

³ Ziaudin Sardar: Touch of Midas, Manchester University Press, Habitat and Values of Islam, Manchester, 1984, str. 175—205 (prev. prof. Klara Poljarević).

⁴ Oskar Davičo: Amazon.

⁵ Hamdija Kreševljaković: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, II izdanje, »Svjetlost«, Sarajevo, 1980, str. 227.

⁶ Evlija Čelebija: Putopis, Odlomci o jugoslavenskim zemljama, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1979, str. 274.

⁷ »Turčin ne gradi tamo gdje nema drveća.«

⁸ Džemal Čelić: Drvorezba u Bosni i Hercegovini, »Most« II/11, Mostar, 1976, str. 115.

⁹ Vidi bilješku 6.

¹⁰ Skender Kulenović: Izabrana djela, Pjesme, I, »Svjetlost«, Sarajevo, 1983, knjiga 1, str. 216.

¹¹ Dušan Grabrijan: Bosansko-orijentalna arhitektura u Sarajevo, Ljubljana, 1984, str. 30—94.

IVANKA RIBAREVIĆ - NIKOLIĆ

DJELO MAJSTORA BLAGAJSKOG ĐORĐA KEFALOFOROSA

U bogatoj bosanskohercegovačkoj ikonopisnoj baštini poznata su nam imena mnogih umjetnika, ali još uvijek veliki broj ostaje nepoznat. Ovaj rad, na žalost, neće dati doprinos nomenklaturi domaćih ikonopisaca, ali je skroman pokušaj da se praćenjem opusa jednog domaćeg majstora u budućnosti, zajedničkim nastojanjima zaokruži njegov stvaralački ciklus koji, na osnovu dosadašnjih spoznaja, obuhvata prve decenije XVIII stoljeća.

Moguće je za sada akcentirati dva djela ovoga majstora, dvije žitijske ikone. To su žitijska ikona sv. Đorđa Kefaloforosa iz Crkve sv. Vasilija Ostroškog iz Blagaja (slika 1)¹ i žitijska ikona sv. Stefana iz Crkve sv. Blagovesti manastira Žitomislić (slika 2).²

Iako je ikona sv. Stefan sa žitijem ranije prezentirana u literaturi, opredjeljenje da ovog majstora uslovno nazovemo »majstorom blagajskog Đorđa Kefaloforosa« inicirano je činjenicom da se radi o izuzetno rijetkom i zanimljivom ikonografskom tipu sv. Đorđa sa vlastitom odsječenom glavom u rukama, što ovoj ikoni daje poseban značaj.³

Osobnosti stilskog izraza ovog majstora, te tipična kompozicijska i koloristička rješenja jasno se očituju na objema ikonama, te ćemo ih predočiti uporednim prikazom.⁴

Izražen je osjećaj umjetnika za kompoziciju. Kompozicijski sklad postignut je uravnoteženim rasporedom i veličinom scena žitija u odnosu na centralno polje, a ujedno odabirom i kadriranjem scena umjetnik daje značajan doprinos opštoj dinamici slike. Tako na žitijskoj ikoni sv. Đorđa po vertikali akcentira kompoziciju flankirajući centralni lik Kefaloforosa dvjema scenama svetitelja na konju. Na žitijskoj ikoni sv. Stefana kompozicija je akcentirana po horizontalni trima scenama u formi uspravnog pravokutnika na kojima su dominantne figure u stojećem stavu i prikazi visoke (sakralne) arhitekture. Ovaj središnji

Slika 1. Žitijska ikona sv. Đorđa Kefaloforosa iz Blagaja kod Mostara
(Foto: Čiro Rajić)

Slika 2. Sveti Stefan sa žitijem iz manastira Žitomisljić (Foto: Milorad Skiba)

niz flankiran je sa po dvije simetrične scene u gornjoj i donjoj zoni. Skladnost komponiranja žitijskih polja gotovo da bi se mogla poistovetiti (odstupanja su minimalna) sa idealnim uzorima proporcija u vizantijskoj arhitekturi, gdje se proporcije mogu naći u međusobnim odnosima prostih brojeva, kao što su npr. 1:2, što je slučaj na objema ikonama.⁵ Oblik žitijskih polja sasvim je različit — strogo geometriziran na ikoni sv. Stefana i floralno barokizirano razigran na ikoni sv. Đorđa ali, kao što je naglašeno, proporcijski ujednačen.

Sljedeća specifičnost je način na koji umjetnik slika pejzaž i tlo.⁶ Prikaz tla-pejzaža dat je na dvojak način, zastupljen na objema ikonama. Zanimljivo, svakako tipičnije, rješenje za ovog slikara je prikaz usloznjavanjem lučnih linija u svijetlijem i tamnijem mrkosmeđem, oker i cinober koloritu, čime dočarava brežuljkasti pejzaž, a na svakom od »brežuljaka« naslikano je nekoliko vlati trave, odnosno uprošteni, linearni prikaz raslinja. Pozadina-nebo je često crvenocinober boje, kao na centralnoj sceni ikone sv. Stefana te na više medaljona žitija sv. Đorđa. Takvo rješenje tla susrećemo na osam medaljona Đorđevih žitija (od jedanaest ukupno), te na centralnom polju i scenama rođenja i kamenovanja Stefanovih žitija. Na scenama sa prikazom enterijera pravokutne ploče poda u centru su akcentirane ovalnim ukrasom, kao na gotovo identičnim scenama »izvođenja pred sud« sv. Đorđa, odnosno na istoj sceni sv. Stefana.⁷ Čudna kombinacija »obje vrste« tla prikazana je na sceni rođenja sv. Stefana. Identičnosti se primjećuju i u načinu obrade arhitekture, posebno na detaljima krovnog pokrova te ukrasa u formi cvijeta oko okulusa. Način obrade neba i oblaka, korištenje kolorita kao i način ukrašavanja i drapiranja odjeće odražava podudarnost na objema žitijskim ikonama.

Svakako je obrada inkarnata detalj koji najbolje i pouzdano ukazuje da se radi o istom majstoru. Specifičan način slikanja nosa blage »S« linije, način sjenčenja brade te forma očiju i obrva, jasno izražena posebno kod slikanja figure u tričetvrt profilu, potvrđuju naše pretpostavke.

Za sada je ovo prvo identificirano djelo majstora blagajskog Đorđa Kefaloforosa,⁸ ali će svakako daljnja istraživanja doprinijeti zaokruženju ciklusa ovog značajnog domaćeg majstora.⁹

Bilješke

¹ I. Ribarević-Nikolić, »Hercegovina« 4, Mostar 1985, str. 214, Saopštenja XVIII, Beograd 1986, str. 239—244.

² Lj. Kojić, Ikone BiH, Sarajevo 1967, kat. 23; Manastir Žitomislić, Sarajevo 1983, str. 176; R. Stanić, Ikone iz Hercegovine, Mostar 1982, kat. 20.

³ Ovaj rijetki ikonografski tip sv. Đorđa prezentiran je na pet do sada poznatih ikona. To su: ikona sa kraja XV i početka XVI st. iz Državnog istorijskog muzeja u Moskvi, žitijska ikona iz Čajniča iz 1574. godine, ikona iz zbirke Sekulić iz ranog XVII st., ikona iz Busovače rad Jovana Mangafe iz 1620. te blagajska, ujedno i najmlađa, ikona sa početka XVII st.

Još jedan razlog za ovakav naziv je i nedavno izvršena kategorizacija blagajskih ikona, kojom je žitijska ikona sv. Đorđa svrstana u I kategoriju.

⁴ Pošto su obje ikone detaljno obrađene u literaturi, ovdje nećemo posebno obrađivati sve scene žitija, nego samo akcentirati scene prioritete za kontekst ovog rada.

⁵ Smatra se da su majstori najradije upotrebljavali čiste brojeve pri dimenzioniranju prostora, te bi se proporcije u bizantskoj arhitekturi mogle nalaziti u međusobnim odnosima prostih brojeva kao 1:2, 2:3, 1:3, 3:4, 3:5... dok je kanonu proporcije ljudskog lika odgovarao broj 9, pri čemu je deveti dio ukupne dužine figure modul izražen dužinom glave ili dužinom lica. Naš majstor ne primjenjuje taj kanon i otuda izvjesna nezgrapnost njegovih figura. Đ. Petrović, Teoretičari proporcija, Beograd 1974, str. 89—90.

⁶ »U pozadi je vidljiva arhitektura, crveno nebo, a tlo je predstavljeno u vidu čudnih zaokruženih oblika sa cvetovima crvene boje.« — R. Stanić, o. c., kat. 20.

»Brežuljkasti pejsaž je naznačen markantnim mrkim lučnim linijama na oker i cinober podlozi.« — I. R. N., o. c., str. 239.

⁷ Na ikoni sv. Đorđa ta scena je bez signature, ali se svakako može tumačiti kao scena sa prikazom optužbe i osude svetitelja od predstavnika vlasti (kraljeva). Tekst iste scene na ikoni sv. Stefana zapravo je pogrešno napisan, na šta upućuje Lj. Kojić, jer se ne radi o izvođenju pred arhijereje nego Jevreje, dakle o optužbi Stefanovoj.

⁸ Po mišljenju kolegice mr Svetlane Rakić majstor blagajskog Đorđa Kefaloforosa je slikao ikonostas manastira Papraca. Svakako će njena konstatacija biti značajan doprinos opusu ovog majstora, odnosno općenito doprinos boljoj spoznaji o kretanju i aktivnosti domaćih zografa u Bosni i Hercegovini u periodu turske dominacije.

⁹ U svom preliminarnom izvještaju o zbirci ikona pravoslavne crkve u Blagaju (»Hercegovina« 4) pripisala sam ovu ikonu vojvođanskom majstoru iz sredine XVIII st. Detaljnom analizom (Saopštenja XVIII) ikonu datiram na sam početak XVIII st. uz konstataciju da je ovaj specifični ikonografski tip sv. Đorđa Kefaloforosa na području Jugoslavije razvijen jedino u Bosni i da je rad domaćeg majstora. R. Stanić ikonu sv. Stefana pripisuje vojvođanskom slikaru iz XVIII st. citirajući Lj. Kojić koja je datira, u navedenom katalogu, u prvu polovinu XVIII st. i pripisuje vojvođanskom majstoru, da bi u svom kasnijem radu o manastiru Žitomislić majstora determinirala kao »nepoznatog srpskog zografa«.

Svakako je značajno da se svi autori slažu da je u pitanju domaći majstor koji je djelovao u prvoj polovini XVIII st., preciznije — početkom XVIII st. Za sada možemo konstatirati da se značajan broj radova (bilješka 8) majstora blagajskog Đorđa Kefaloforosa nalazi, odnosno da je vjerovatno nastao na području Bosne i Hercegovine, a nadamo se da će daljnja istraživanja dati više podataka o porijeklu tog umjetnika.

Mr EDIN ČELEBIĆ

POLITIČKE I KULTURNE PRILIKE U BOSNI I HERCEGOVINI KRAJEM XIX I POČETKOM XX VIJEKA SA POSEBNIM OSVRTOM O DJELATNOSTI I ULOZI KULTURNO-PROSVJETNIH DRUŠTAVA

Program zaposjedanja Bosne i Hercegovine Austrija je pripremala još od revolucije 1848/49. godine, a aktueliziran je ponovo nakon poraza Austrije u ratu sa Pruskom 1866. godine. Nakon tog rata austrijska spoljna politika više je okrenuta prema Balkanu uključujući i zaposjedanje Bosne i Hercegovine, preko koje vodi put u Solun. U cilju realizacije tih imperijalističkih ciljeva bosanskohercegovački teritorij je bio pokriven mrežom austrijskih špijuna i agenata, za čiju je djelatnost utrošen ogroman novac. U 1854. godini za izdržavanje agenata izdvojeno je 100.000 forinti, a od 1866. godine godišnji je fond za te namjene povećan na 200.000 forinti.¹ Početak ustanka u Bosni, u ljeto 1875. godine,² ponovo je aktuelizirao istočno pitanje i otvorio veliku istočnu krizu, u koju će veoma oprezno ući Austro-Ugarska Monarhija provodeći diplomatsku igru u kojoj će uspjeti da dobije mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine. Na Osmoj sjednici Berlinskog kongresa 28. juna 1878. raspravljano je pitanje Bosne i Hercegovine. Na prijedlog britanskih delegata Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu. Iako su austrougarski delegati na Berlinskom kongresu ubjeđivali prisutne da će im za okupaciju biti potrebna vojna muzika, austrougarskoj vojsci od 300.000 ljudi bila su potrebna puna tri mjeseca da skrše žilav otpor³ srpskog i muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Snažan ustanički otpor iznenadio je čak i brutalnog generala Josipa Filipovića koji je prije dolaska u Bosnu pretpostavljao da će Austro-Ugarska naići na pasivni otpor. Okupacija je teško pogodila domaće stanovništvo. Konfesionalna heterogenost, neriješeno agrarno pitanje i kulturna i privredna zaostalost pomogli su novom okupatoru da se pokuša nametnuti

kao »prijatelj i prosvjetitelj« domaćeg stanovništva. U tom cilju je okupator poduzeo nekoliko kulturnih i ekonomskih poduhvata koji su bili podređeni njegovim političkim ciljevima i izvedeni radi postizanja vanjskog, evropskog utiska.

Mnogi su stanovnici Bosne i Hercegovine nasjeli toj politici »vanjskog sjaja«, ali su mnogi drugi odmah shvatili austrougarske kolonijalne namjere. Jedan od potonjih bio je socijalista Vasa Pelagić, koji je, dovodeći u sumnju »civilizatorsku misiju« nove vlasti pisao: »Austrija je ušla u Bosnu i Hercegovinu pod izgovorom da uvede red, građansku ravnopravnost i slobodu, opšte da posluži djelu civilizacije u ovim zabateljenim pokrajinama. A je li Austrija, ovakva kakva je danas, sposobna da izvrši ovu civilizatorsku ulogu? Da se neće pod austrijskom vladavinom produžiti ona ista turska nejednakost, one iste globe i nasilja, samo možda u blažoj formi i pod sankcijom zakona? (...) Ima ljudi koji vjeruju da će Austrija donijeti bosanskohercegovačkom stanovništvu neke stvarne olakšice i napredak, a ne samo monopole, štemlarine i egzekucije. Ne znamo, vidjećemo, ima još vremena, ali veći dio bosanskohercegovačkog stanovništva niti je vjerovao, niti danas vjeruje u to. Šta više, ono sluti da će ga snaći još veći tereti no što ih je tripio do sad.«⁴

Okupator je donio nove običaje, novu kulturu. Suštinu austrijske kulturne politike najbolje je sagledati na području prosvjete. Tu se najbolje vidi kako se novoj vlasti nije žurilo s podizanjem kulturnog i obrazovnog nivoa domaćeg stanovništva koje je okupaciju dočekalo na vrlo niskom kulturnom nivou. Pismenih u Bosni i Hercegovini bilo je vrlo malo, svega 3% stanovništva. Školstvo se sporo razvijalo i dugo je zadržalo sve karakteristike zastarjelog turskog školskog sistema. Otvaran je mali broj škola. Godišnje nije otvarano ni deset pučkih škola.⁵ Austro-Ugarska je, doduše, dozvolila rad zatečenim konfesionalnim školama, kojih su 1878. godine Hrvati imali 54, a Srbi 56.⁶ Broj škola se s vremenom povećao i 1895. Bosna i Hercegovina je imala 263 osnovne škole, 166 državnih i 97 privatnih.⁷

Dok je u Norveškoj jedna osnovna škola dolazila na 6,5 km² ili na 360 stanovnika, a u Srbiji na 42 km² ili na 2.230 stanovnika, dotle je u Bosni i Hercegovini jedna škola dolazila na 142 km² ili na 4.829 stanovnika. Dok je u Srbiji školstvom bilo obuhvaćeno 26% djece, u Bosni i Hercegovini tek 12% djece.⁸ Nova vlast je finansirala samo gimnazije kao elitne škole, ali i sredstva izdvajana u te svrhe bila su dosta skromna. Za izdržavanje svih škola od okupacije do 1907. godine austrougarska vlast je utrošila 29,147.718 kruna.⁹ U istom periodu za izdržavanje vojske u Bosni i Hercegovini utrošeno je 273.000.000 kruna ili 33% cjelokupnih vojnih izdataka.¹⁰ To jasno pokazuje koliko su politički ciljevi dominirali i koliko je Austro-Ugarska najprije vodila računa o zaštiti svojih interesa. »Sve što je učinjeno pozitivno u Bosni i Hercegovini bilo je učinjeno pošto je tačno utvrđen interes okupatorske države. Ukoliko je to koristilo i stanovništvu, utoliko bolje jer je interes Austrije bio i stvaranje raspoloženja kod stanovništva.«¹¹ Politici izrabljivanja, socijal-

nog i nacionalnog ugnjetavanja, pokušajima odnarođivanja i gušenja nacionalne svijesti trebalo je suprotstaviti otvoreni front domaćeg stanovništva, koje je mijenjalo forme svoje borbe postajući katkad za okupatora pritajen i nevidljiv, katkad prijeteći narogušen, katkad opet buntovnički i ratnički, ali uvijek prisutan kao faktor koji je bitno uticao na svaki politički projekat nove vlasti. Domaće stanovništvo ljubomorno je čuvalo još uvijek nerazvijenu društvenu svijest i njegovalo narodnu tradiciju u kulturnim i nacionalnim manifestacijama i u radu kulturnih institucija koje dobivaju sve jasniji politički i nacionalni karakter. Takve su bile škole, čitaonice i biblioteke, štampa i čitav niz raznih udruženja koja, uprkos strogoj kontroli vlasti, svojom djelatnošću pokušavaju obogatiti siromašni javni život domaćeg stanovništva. »U zemlji u kojoj nema političkog života, u kojoj nema pravog zborni dogovora, nego se sva politička i narodna pitanja rješavaju na ćepenk«,¹² a »svaki ćepenak katedra za vrlinu«,¹³ za razliku od turskog, austrijski period predstavlja izvjestan napredak u razvoju štampe, koja je još uvijek bila sputana i zarobljena, sa malom mogućnošću da krene sopstvenim putem. Pokretanje listova administrativno je rješavano jer Zakona o štampi nije bilo. Osim procedure za dobijanje koncesije za izdavanje lista ustanovljena je izvjesna praksa u pogledu preventivne cenzure i gubljenja koncesije. Režim je u početku dopuštao pokretanje listova koji su uređivani isključivo prema njegovim instrukcijama. Donošenje Zakona o štampi 1907. godine predstavljalo je izvjesno popuštanje preventivne cenzure, ali je sloboda štampe i dalje ostala pusta želja. Zakon je u stvari bio prepis austrijskog Zakona o štampi iz 1862. godine, uz mjestimična pooštravanja i preinake nekih njegovih odredaba. Glavna odlika toga Zakona bila je da se morala plaćati koncesija za sve štampane spine u kojima su se, i uzgred, tretirala politička, vjerska i društvena pitanja. Napisi iz te oblasti često su proglašavani političkim deliktima i obavezno su kažnjavani globom od 2.000 kruna. Zakon je zadržao pravo političkih vlasti da mogu zaplijeniti štampane publikacije. Obrazlažući slobodu štampe po tom Zakonu, baron Benko je istakao da ta sloboda u Bosni i Hercegovini ne može biti tako potpuna kao u zapadnoevropskim zemljama jer je »samo mali dio čitalačke publike sposoban da samostalno rasuđuje i kritikuje«.¹⁴

Za četrdeset godina austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini pokrenuto je 111 listova i časopisa, od toga 4 dnevna, 31 nedjeljni, 19 polumjesečnih, 28 mjesečnih, 2 po četiri puta mjesečno, 1 tromjesečno, 1 godišnje itd. U 1905. godini u Bosni i Hercegovini je izlazilo 19 listova u 20.292 primjerka, a broj pretplatnika bio 16.260. Na jedan list otpadalo je u prosjeku 900 pretplatnika.¹⁵ U odnosu na turski period, kada je izlazilo 10 listova, austrougarsko razdoblje predstavlja izvjestan napredak, ali je u odnosu na broj i tiraž listova u drugim zemljama to još uvijek nedovoljno. Na primjer, u Sjedinjenim Američkim Državama 1881. godine su izlazila 962 dnevna lista u tiražu od 3,581.187 primjeraka. Hoće li unuci naših praunuka doživjeti desetinu od tog broja, pita se zabrinuti Bosanac, autor članka.¹⁶ Po broju i tiražu dominiraju vladini listovi.

Listovi domaćeg stanovništva javljaju se prilično kasno i izloženi su strogoj cenzuri vlasti. Jedan od takvih listova bila je »Bosanska vila«, pokrenuta 1885. godine. Pokretači tog časopisa za zabavu, pouku i književnost bila su četvorica srpskih učitelja: Nikola Kašiković, Božidar Nikaišinović, Nikola Šumonja i Stevo Kaluđerčić. Prvi broj »Bosanske vile« pojavio se 15. decembra 1885. godine i odmah je pokazao da se časopis neće moći održati u okvirima koje mu je vlada nametnula i s kojima će morati da dođe u sukob »osjećajući neodoljiv unutrašnji nagon da se kao jedno srpsko glasilo angažuje ne samo u kulturno-prosvjetnom, već i u društveno-političkom životu zemlje i da brani narodne interese od okupatora«. ¹⁷ U tom cilju časopis je postigao značajne rezultate i uspio da postane »koristan podjednako i u naučnom, istorijskom, kao i u nacionalnom i političkom smislu«. ¹⁸

Da bi se smanjio uticaj glasila, koja su okupljala svoje radnike i čitaoce na nacionalnoj osnovi, i časopise iz susjednih zemalja, vlada 1895. godine pokreće »Nadu«. Taj časopis se pojavio kao vlastodržački poduhvat, usmjeren prije svega na postizanje političkih ciljeva. Ideju za pokretanje »Nade« dao je ministar Benjamin Kalaj, a realizovao je njegov istomišljenik Kosta Herman, koji je ujedno bio urednik lista. »Nada« je izlazila redovno, od 1895. do 1903. godine, i za devet godina svoga postojanja nije odgovorila željama i ambicijama osnivača niti je znatnije uticala na razvoj kulturnog života Bosne i Hercegovine. »'Nada' niti je bila Bosni potrebna, niti se ona duhovno i materijalno uzdržavati mogla, pa zato i nije nikakav dokumenat za kakav dug životniji duhovni život Sarajeva i Bosne.« ¹⁹

Među časopisima koje su izdavali bosanskohercegovački Hrvati najveći je broj vezan za religiozno štivo. Takvi su bili »Novi bosanski prijatelj«, »Glasnik svetog Ante Padovanskog«, »Serafinski perivoj« itd. ²⁰

Za književno-političku afirmaciju bosanskohercegovačkih Muslimana značajnu ulogu su odigrali listovi: »Bošnjak«, »Behar«, »Gajret«, »Biser« itd. Pokretač »Bošnjaka«, čiji se prvi broj pojavio 2. jula 1891. godine, bio je Mehmed-beg Kapetanović, a njegov prvi urednik Hilmi-ef. Muhibić. Težište programa lista, koji je izlazio do 1910. godine, bilo je na prosvjetiteljskom radu u narodu, razbijanju predrasuda o Muslimanima i njihovom približavanju evropskoj civilizaciji. »Bošnjak« je na prvom mjestu bio nosilac »bosanstva«, promašenog Kalajevog projekta, kojim je pokušavao riješiti vrlo osjetljivo nacionalno pitanje. List je pokušavao suzbiti i onemogućiti uticaj srpske i hrvatske propagande i s tim u vezi isticao da »mi njihovu narodnost ne preziremo i da nikada nećemo zaniijekati da nijesmo od jugoslovenskog plemena«, ali »ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili pradjedovi i ništa drugo«. ²¹ Značajan momenat u kulturnom napretku i socijalnom razvoju bosanskohercegovačkih Muslimana bila je pojava lista »Behar«. Ideju za pokretanje lista dao je Edhem Mulabdić, koji je 1892—1894. bio urednik »Bošnjaka«.

Prvi broj »Behara« pojavio se 1. maja 1900. godine, na početku muslimanske nove godine, i bio je pozdravljen od svih domaćih listova. List je postavio zadatak da islamski narod u Bosni i Hercegovini učvrsti

u svetoj vjeri islamu i opštoj prosvjeti. Islam i prosvjeta bio mu je program, koji je morao biti islamski, a rad vjersko osvjedochenje i ljubav, vjersko vaspitanje i prosvjetni preporod naroda.²² Prodirući u zaostale muslimanske porodice, »Behar« je svojim djelovanjem znatno pojačao interes Muslimana za nauku i kulturu.²³

Za vrijeme austrougarske okupacije bosanski Jevreji Sefardi izdavali su svoj list »La Alborada« (Zora, Svitanje). Glavna zasluga za izdavanje i uređivanje lista pripada učenom Abrahamu Kaponu, vatrenom poborniku haskale-pokreta prosvijećenosti, koji je čitav vijek oduševljavao Jevreje Njemačke, Austrije, Poljske i Rusije. Prvi broj lista pojavio se 28. decembra 1900. i od tada se kao zabavno-poučni list pojavljivao svake sedmice do 16. augusta 1901. godine, kada je, poslije 30 brojeva, obustavljen.²⁴ List se odlikovao izvjesnim modernističkim tendencijama, što se nije moglo uskladiti sa zaostalošću sredine u kojoj su živjeli bosanski Jevreji. »Časopis 'La Alborada' predstavljao je preveliku kulturnu vrednotu, a da bi mogao prodrijeti u masu koja, opće uzevši, već vijekovima nije imala druge lektire osim molitvenika, a subotom i blagdanima još i odlomaka iz pantatemiha psalama i mišne, a komu je dopala ruku i kakva knjiga 'maasimi'.«²⁵

U procesu okupljanja domaćih snaga, što je predstavljalo prvi uslov za napredak u kulturno-nacionalnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine, veliku ulogu su odigrali kulturno-prosvjetna i dobrotvorna društva, čitaonice, biblioteke, dobrotvorne ustanove, sokolska, radnička društva i druge kulturne i privredne institucije koje u nacionalnim pokretima dobivaju izrazito politički i istorijski značaj. Prva društva u kojima se okuplja domaće stanovništvo bila su pjevačka i ona će predstavljati osnovne društvene ćelije u kojima se odgaja društvena svijest, naročito nacionalna. »Pjevačka društva oživljavaju narodnu svijest, štite moral, potiskuju i suzbijaju tuđinsku poplavu, štetne običaje, modu koja uporedo sa civilizacijom kao otrovni plinovi zavode po varošima našu mušku i žensku omladinu.«²⁶ Prva pjevačka društva osnivaju bosanskohercegovački Srbi i Hrvati nakon 1878. godine. Sva su ta društva stvarana pretežno, mada ne isključivo, na konfesionalnoj i nacionalnoj osnovi. U početku ta društva nisu mogla u nazivu imati narodno ime. Ona su u svom sastavu obavezno imala pjevački zbor, a zatim su obrazovala diletantske družine, muzičke sekcije, čitaonice, knjižnice i druge sekcije, koje će kasnije prerasti u zasebna društva. Ta su društva osnivana na lokalnoj osnovi, u početku su vezana za crkvu i školu, u većini slučajeva bila su jednonacionalna i jednovjerska.

Prvo takvo društvo osnovali su Jevreji. Društvo »La Benevolencija« osnovano je 1892. godine, imalo je veliku ulogu u uključivanju Jevreja u savremena kulturna i politička kretanja i predstavljalo je prvu jevrejsku ustanovu utemeljenu na nacionalnim osnovama.²⁷

Najveći broj društava osnovali su bosanskohercegovački Srbi. Osnivači tih društava bili su učitelji osnovnih škola iz Vojvodine, sveštenici, trgovci i malobrojna inteligencija. Prvo srpsko pjevačko društvo osnovano je u Tuzli 1. marta 1886. godine. Iz Pravila koja su odobrena te

iste godine bio mu je jasan cilj: »podizanje srpsko-crkvenog i svjetovnog pojanja«. ²⁸ Prilikom osnivanja Društvo je brojalo 39 članova, i to: 4 utemeljivača, 13 pomagača i 22 izvršujuća člana. Svoju aktivnost Društvo je obavljalo na sijelima, zabavama, izletima i bakljadama. Održavalo je prisne veze sa ostalim srpskim društvima u Bosni i Hercegovini. ²⁹

Slična društva osnovana su u mjestima »koja su se najviše isticala u nacionalnom i socijalnom pogledu i koja su igrala vidnu ulogu u političkom, socijalnom i kulturnom radu i bila u neku ruku žarišta, izvor pokreta i jačeg nacionalnog rada u drugim pravcima Mostar, Sarajevo, Foča, Banjaluka, Tuzla, Visoko itd.« ³⁰ Godine 1888. osnovana su dva srpska pjevačka društva: »Gusle« u Mostaru ³¹ i »Sloga« u Sarajevu.

Ideja o osnivanju Srpskog pjevačkog društva »Sloga« potekla je još 1879. godine od učitelja srpske osnovne škole Steve Sarajčića. Ideju su prihvatili profesor Mita Vujković i učitelj Nikola Tajšanović. Društvo je zvanično počelo sa radom 1888. godine, kada je Zemaljska vlada odobrila pravila i dozvolila da se Društvo nazove Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo. Želeći da Društvo zadrži na nivou crkvenog pjevačkog društva, vlada nije dozvolila 2. član Pravila Društva kojim se predviđa potpomaganje članova u slučaju bolesti ili smrti smatrajući da je to djelokrug »humanitarnog društva«. ³² I to društvo, kao i sva kasnija radilo je prividno s motivima »pjevanje u crkvi i pri pogrebi-ma, učestvovanje pri zabavama i uopšte njegovanje muzičke kulture«. ³³ Pri tom društvu djelovale su biblioteka i čitaonica, te društvene sekcije, u kojima je Društvo ostvarivalo svoj primarni zadatak — njegovanje nacionalne svijesti. Društvo je vrlo brzo uspostavilo vezu sa ostalim srpskim društvima u Bosni i Hercegovini, i ta se saradnja manifestovala u zajedničkim nastupima, zabavama i sijelima. Mnoge od tih zajedničkih manifestacija predstavljale su značajne kulturne događaje sa izraženim političkim obilježjima i tendencijama. Takav je bio i zajednički sastanak i nastup mostarskog Srpskog pjevačkog društva »Gusle« i sarajevske »Sloge« 1896. godine. ³⁴

Od 1888. godine pa do osnivanja »Prosvjete«, 1902. godine, koja će postati »rasadnicom svih naprednih ideja«, bosanskohercegovački Srbi su osnovali devet društava: »Soko« u Trebinju 1889, »Zastava« u Nevesinju 1891, »Srebrenica« u Srebrenici 1893, »Milutinović« u Bosanskoj Krupi 1896, »Milutinović« u Visokom 1897, »Krajišnik« u Bosanskom Novom 1899, »Srbadija« u Bijeljini 1899. i »Nikolajević« u Varcar-Vakufu 1900. godine. ³⁵ Rast srpskih pjevačkih društava neraskidljivo je vezan za razvoj srpskog nacionalnog pokreta, koji se na bosanskohercegovačkom području javio u jednom specifičnom vidu borbe za crkveno-školsku autonomiju. ³⁶ Dok su bosanskohercegovački Srbi 1897. godine imali 12 crkvenih pjevačkih društava, ³⁷ dotle su 1913. godine imali 26 takvih društava. ³⁸

Gotovo u isto vrijeme i bosanskohercegovački Hrvati osnivaju pjevačka društva, u kojima je došao »do izražaja prvi pokret hrvatske svijesti u Bosni i Hercegovini«. ³⁹ Prvo takvo društvo osnovano je u Mostaru 1888. godine, ali je tek 1898. kao društvene znakove smjelo uzeti

hrvatsku trobojnicu i grb i nazvati se Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo »Hrvoje«.⁴⁰ Slična društva osnivaju se u Travniku »Vlašić« 1898, Trebinju »Slavuj« 1898, Zenici »Zvečaj« 1900, Sarajevu »Trebević«, Livnu »Dinara« 1896, Ljubuškom »Trebižat« 1900, itd. Osnivači hrvatskih pjevačkih društava bili su doseljenici, činovnici, trgovci i franjevci, koji su bili glavni nosioci kulture i kulturnog rada među bosanskohercegovačkim katolicima. Kao i srpska i hrvatska su društva u svoj program uključila muzičku kulturu, nacionalnu propagandu, širenje pismenosti itd. Mnoga od njih bila su kulturna i nacionalna žarišta i prve privredne i novčarske institucije. Takav je slučaj bio sa hrvatskim društvom »Dinara« u Livnu, iz koga se razvila Prva hrvatska trgovačka banka i štedionica u Livnu.⁴¹ Prva hrvatska društva nose u početku narodni naziv i nemaju izrazito konfesionalni karakter. Osim katolika članovi tih društava bili su i muslimani, na primjer u Derventi, Žepču, Zenici itd. Iako je vlast pokušavala da ograniči djelokrug tih društava, ona su vrlo brzo prevazilazila od vlasti dozvoljen djelokrug pretvarajući se u snažna nacionalna i politička žarišta. Takav je slučaj sa hrvatskim društvom »Trebević« u Sarajevu koje je službeno osnovano 1894. godine. Pošto nije imalo svojih prostorija, bilo je smješteno u privatnoj kući jednog od osnivača. U toj prostoriji je održana i prva konstituirajuća sjednica Društva 22. aprila 1894. godine i na njoj je izabran prvi Odbor. Za predsjednika je izabran Franjo Baković, za potpredsjednika Mihovil Babić a za blagajnika Franjo Peršić. Društvo je startovalo sa skromnim sredstvima (414 forinti) koja su obezbijedena dobrovoljnim prilogom. Prvi javni nastup sa zabavom Društvo je priredilo 22. jula 1894. godine i imalo je veliki kulturni i materijalni efekat. Od društvenih sekcija u Društvu su radile: glazbena škola, tamburaški zbor, mješoviti zbor (od 1896. godine), te knjižnica i čitaonica. Čitaonica kao sekcija Društva otvorena je 1900. godine, nakon preseljenja Društva u nove prostorije. U čitaonici je bilo oko 50 listova. Uz čitaonicu djelovala je i biblioteka, čiji je knjižni fond brojao oko 500 publikacija.⁴² Dugo je Društvo vodilo borbu da mu se prizna nacionalno obilježje u imenu. To mu je pošlo za rukom tek 1898. godine. Kao član Hrvatskog pjevačkog saveza »Trebević« je održavao živu vezu sa hrvatskim pjevačkim društvima ne prepuštajući da nacionalne kulturne manifestacije u Hrvatskoj obogati svojim učešćem.

Travnički Hrvati su se u posljednjoj deceniji 19. vijeka obratili Zemaljskoj vladi i tražili osnivanje katoličke čitaonice. Pošto je ta molba bila odbijena, uslijedila je nova kojom se tražilo osnivanje pjevačkog društva. Vlada je 30. marta 1899. odobrila osnivanje pjevačkog društva »Vlašić«,⁴³ koje je do 1903. godine odigralo veliku ulogu u kulturnom i političkom životu Travnika i okoline, ali je nakon požara, koji je uništio društvenu čitaonicu i biblioteku, zapalo u krizu iz koje se nije moglo izvući.⁴⁴ Broj hrvatskih pjevačkih društava u Bosni i Hercegovini stalno se povećavao tako da ih je već 1910. godine bilo 15.⁴⁵ To su: »Trebević« u Sarajevu, »Hrvoje« u Mostaru, »Nada« u Banjaluci, »Krajišnik« u Bihaću, »Majeвица« u Tuzli, »Hrvat« u Brčkom, »Dinara« u Livnu,

»Zvečaj« u Zenici, »Slavuj« u Trebinju, »Posavac« u Bosanskoj Gradiški, »Martić« u Bosanskom Brodu, »Vlašić« u Travniku, »Trebižat« u Ljubuškom, »Tomašević« u Jajcu i »Rodoljub« u Fojnici.⁴⁶

Javni i kulturni život bosanskohercegovačkih Muslimana prvih godina okupacije odvijao se u čitaonicama (kiraethana). Te ustanove najbolje su odgovarale karakteru i navikama muslimanskog elementa. »Sakupljanje i razgovor (muhabet), sjedenje po kavanama i pretresanje svega i svačega, a osobito dnevne politike i to spoljašnje bio je omiljeni način ophođenja kod muslimana.«⁴⁷ Čitaonica je importovana institucija koja se javlja u Bosni i Hercegovini potkraj turske uprave. Za njihovo otvaranje se zalagao bosanski namjesnik Topal Osman-paša. Osnivači su im bili školovani ljudi, hodže i kadije. Te kulturne i nacionalne institucije bile su pristupačne samo muslimanskoj eliti (ešraf). Obični ljudi nisu u njih zalazili. Uz čitaonicu je obično bila knjižnica, u kojoj bi se osim kitaba čitale knjige iz Matice hrvatske. Mnoge se nisu razlikovale od običnih kafana.⁴⁸

Prva kiraethana u doba austrougarske vladavine otvorena je u Sarajevu 19. jula 1888. u novoj zgradi na Bendbaši. Čitaonica je djelovala do kraja austrougarske vladavine, a njena je aktivnost zavisila od odziva članova, njihovog broja i političkih i kulturnih prilika. Ona je, pored uticaja na formiranje kulturnog i političkog mišljenja Muslimana, odigrala značajnu ulogu u propagiranju obrazovanja na osnovama koegzistencije orijentalističke tradicije i novog zapadnjačkog smjera.⁴⁹ Upravu Čitaonice sačinjavali su: predsjednik Mahmud-beg Fadilpašić, sarajevski gradonačelnik, potpredsjednik Nezir Škaljić, blagajnik Vejsil Svrzo, nadzornik Mehmed Rašidović, knjižničar Vejsil Svrzo, tajnik Hilmi Muhibić, te stalni članovi Odbora: vladin savjetnik Kosta Herman, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Ibrahim-beg Bašagić, Mehmed Hulusi i Husein Karabegović. Čitaonica je imala 140 članova,⁵⁰ a već 1891. godine ima 180 redovnih članova koji godišnje plaćaju 1080 forinti.⁵¹

Nakon osnivanja sarajevske Čitaonice te institucije, koje su »djelovale na prilagođavanje Muslimana novim društvenim i političkim prilikama, propagirale njihovo prosvjećivanje čitanjem tekuće štampe i savremenih izdanja i znatno uticale na stvaranje posebnog bosanskog integriteta u okvirima političkih koncepcija austrougarske uprave«,⁵² otvaraju se i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima: u Banjaluci 1890. godine,⁵³ Tuzli 1891,⁵⁴ Mostaru 1898, Brčkom 1898, Prozoru 1899. i drugdje.

O mostarskoj kiraethani (čitaonici) bilo je već govora, 1891. godine u te svrhe sakupljeno je 400 forinti,⁵⁵ ali će Muhamedansko čitaoničko i dobrotvorno društvo (tako se službeno zvala mostarska čitaonica) biti osnovano januara 1898. na konstituirajućoj sjednici.⁵⁶ U toj će čitaonici biti održana protestna skupština, maja 1899, povodom pokrštavanja maloljetne Fate Omanović, što će biti formalni povod za početak autonomnog pokreta Muslimana.⁵⁷

Broj čitaonica (kiraethana) u doba austrougarske vlasti se stalno povećavao: 1897. godine bilo ih je 6,⁵⁸ pri kraju Kalajevog režima 12,⁵⁹

a 1911. bilo ih je 116.⁶⁰ Ponekad su te institucije imale raznovrstan i obiman program pa nisu ni mogle odgovarati svojoj namjeni. Nerijetko su predstavljale moderne kafane sa štampom, ali i mjesta za okupljanje i razmjenu mišljenja.⁶¹ Nakon Kalajeve smrti i kraja njegovog režima 1903. godine⁶² uslovi za javno i političko djelovanje domaćeg bosansko-hercegovačkog stanovništva postali su bolji, te pjevačka društva gube svoju popularnost, zamjenjuju ih nova, koja predstavljaju viši stepen organizovanja domaćih snaga (dobrotvorna društva, činovnička, čitaonička, privredna, zanatlijska, radnička, sokolska i druga).

Najveću ulogu nacionalnih matica u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine odigrala su dobrotvorna društva »Prosvjeta« kod Srba, »Napredak« kod Hrvata i »Gajret« kod Muslimana. Osnivanju »Prosvjete« prethodila je akcija studenata iz Bosne i Hercegovine na Bečkom univerzitetu povodom učestalih izbacivanja srpskih studenata iz studentskih domova u Beču i Gracu 1895. godine. Studentsku ideju prihvatili su srpski činovnici i trgovci. Oni su se 1901. godine (njih 29) obratili Zemaljskoj vladi tražeći da im dozvoli osnivanje Društva. Zvanično je »Prosvjeta« osnovana 18. augusta 1902. godine. Na Osnivačkoj skupštini određen je i cilj Društva koji je formulisao jedan od pokretača »Prosvjete«: »Narod je kulturno jak, ako su mu jaki i obrazovani svi slojevi društveni i ako svi slojevi umiju da zajednički rade onde gdje se tiče interesa cijelog naroda. Svi slojevi naroda treba da služe jednom idealu, jednoj srpskoj misli i treba da se vežemo čvrsto jedan uz drugog da bi svoju narodnost što jače istakli.«⁶³ Prvi zadatak »Prosvjete« bio je da pomaže siromašne đake na srednjim i visokim školama. Za te svrhe »Prosvjeta« je izdvajala znatna sredstva, otprilike dvije trećine svojih izdataka. Broj »Prosvjetinih« stipendista znatno se povećavao. Ona je pomagala osnivanje i mnogih drugih srpskih društava (zemljičarskih zadruga, sokolskih udruženja, pobratimstava itd.) i veoma je brzo postala »glavna i jedina snaga, središte kulturne i privredne organizacije, glavni puls javnog života bosanskohercegovačkih Srba.«⁶⁴ »Prosvjeta« je imala zapažen uspjeh i kod Muslimana. Svoju kulturnu, nacionalnu i političku misiju realizovala je preko pododbora, čiji se broj, kao i broj članova, stalno povećavao. U 1902/3. godini »Prosvjeta« je imala 3.251 člana, 1906. godine 3.286 članova,⁶⁵ a 1910. broj članova se popeo na 6.414.⁶⁶

Sa sličnim ciljevima osnovano je i Hrvatsko prosvjetno društvo »Napredak«, koje je nastalo spajanjem dva hrvatska potporna društva, Hrvatskog potpornog društva za potrebe đaka srednjih i visokih škola iz Bosne i Hercegovine u Mostaru⁶⁷ i Hrvatskog društva za smještanje djece u zanate i trgovinu u Sarajevu. Oba ta društva su osnovana 1902. godine, ali su se tek 9. juna 1906. fuzionisala u jedinstveno društvo »Napredak«. Ciljevi i zadaci novog Društva su jasno određeni odobrenim Pravilima. U 3. tački Pravila stajalo je da će Društvo jačati kulturni rad »širenjem prosvjete u narodu, potpomaganjem rada na osnivanju tečajeva za nepismene, osnivanjem knjižnice, zatim širenjem i izdavanjem poučnih listova, knjiga...«⁶⁸ Svoje zadatke »Napredak« je izvr-

šavao preko podružnica i povjereništava. Na čelu Društva se nalazila Središnja uprava u Sarajevu. Prvi period djelatnosti Društva ispunjen je stalnim naporima da se Društvo populariše među hrvatskim građanstvom, a drugi je obilježen stalnim povećanjem djelatnosti. Društvo počinje da pomaže đake i šegrte. Do prvog svjetskog rata »Napredak« je pomagao 1.192 đaka srednjih i visokih škola i 509 šegrta. Prihodi Društva obezbjeđivani su izdavanjem kalendara, članarinom, dobrovoljnim prilozima, ulaznicama od zabava i reklamama. Dok je 1906. društvena glavica iznosila 5.000 kruna, u 1913/14. godini iznosila je 222.643,52 krune.⁶⁹ U toku svoga uspješnog djelovanja »Napredak« se nije odricao svoga primarnog zadatka — očuvanja i jačanja hrvatske nacionalne svijesti. »On je bio utuknica i jamstvo za pobjedu čisto hrvatske borbe protiv tuđinštine, tutorstva, podlog laskanja i silničke bahatosti.«⁷⁰

Ono što je za bosanskohercegovačke Srbe »Prosvjeta«, a za Hrvate »Napredak«, za Muslimane bio je »Gajret«. U kulturnoj i političkoj istoriji bosanskohercegovačkih Muslimana osnivanje »Gajreta« predstavlja značajan datum. Zasluge za osnivanje Kulturno-prosvjetnog društva »Gajret« 1903. godine pripadaju malobrojnoj muslimanskoj inteligenciji koja se već afirmisala svojim radom u »Beharu« i nizom drugih akcija u kulturi i politici. U prvom periodu svoga djelovanja, od osnivanja do preuzimanja od Muslimanske narodne organizacije, Društvo je uspjelo da učvrsti svoju organizaciju, proširi djelatnost i obezbijedi članstvo, doduše u skromnim razmjerama, što mu je ipak omogućilo ispunjavanje kulturno-prosvjetnih i humanih ciljeva. Do direktnog uvlačenja Društva u politiku došlo je 1907. godine, kada je Egzekutivni odbor Muslimanske narodne organizacije stavio »Gajret« pod svoju kontrolu. Kao važan činilac u političkostranačkim sukobima Društvo će postati pogodna politička transmisija i sredstvo za djelovanje među Muslimanima. U periodu svoga djelovanja do 1914. godine »Gajret« je bio usmjeren na pomaganje školovanja omladine na srednjim i višim školama, što je ubrzalo stvaranje muslimanske inteligencije evropskog tipa. Veoma su zapaženi rezultati »Gajreta«. Društvo je omogućilo školovanje 545 đaka (što je predstavljalo 2/3 muslimanske inteligencije u Bosni i Hercegovini i Sandžaku), i to 30 na fakultetima, 223 u gimnazijama, 87 na realkama, 80 na trgovačkim školama, 53 na drugim stručnim školama i 52 na zanatima.⁷¹

Biblioteke kao kulturno-prosvjetne institucije, »koje omogućuju svim društvenim slojevima jednog naroda prosvjećivanje«, javljaju se u Bosni i Hercegovini prilično kasno. Bilo ih je i u turskom periodu, ali su one bile privatne ili su bile u sastavu čitaonica. Njihov knjižni fond bio je dosta skroman, a čitalačka publika malobrojna jer je bio veoma malen broj pismenih. Zahvaljujući privatnoj inicijativi, u doba austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini otvara se veći broj biblioteka, čija je opremljenost i knjižni fond na visokom nivou u odnosu na turski period.⁷²

U kulturnom i političkom životu Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom vlašću, osim pjevačkih društava, čitaonica, biblioteka i štampe, značajnu ulogu su odigrala sokolska, zanatska i radnička društva, ali i mnoge privredne institucije (banke, štedionice, društvo »Privreda«). Sokolstvo je kao korisna ustanova odigralo značajnu istorijsku ulogu. Ono je u periodu austrougarske vladavine »moralo da primi svu borbenost koja se ispoljava u isticanju nacionalnog principa i u celom svom radu i u stisnutoj pesnici protiv svega što je tuđe u našoj zemlji«. ⁷³ Kao tipična slovenska organizacija, sokolstvo se javilo u Češkoj i početak mu je neraskidljivo vezan za ime Miroslava Tirša. ⁷⁴ Na inicijativu toga doktora filozofije, gimnastičkog entuzijaste, osnovano je u Pragu 1862. godine gimnastičko društvo, koje će 1864. dobiti ime »Soko«. Pod maskom tjelesnog vježbanja počelo je to Društvo nacionalnu misiju. »Društvo neće samo biti za tjelovježbu nego sredstvo za buđenje narodne svijesti, za podizanje tjelesne i moralne snage, ostvarenja jedne velike ideje slobodnoga naroda u slobodnoj domovini.« ⁷⁵

Prvo srpsko sokolsko društvo osnovano je u Foči 1893. godine, pa pošto mu vlada nije dozvolila rad iz političkih razloga, ono se pretvorilo u Antialkoholičarsko društvo »Pobratimstvo«. ⁷⁶ Nakon tog pokušaja u Mostaru je 1903. godine osnovano Gimnastičko društvo »Obilić«, a u Sarajevu 1905. Gimnastičko društvo »Dušan Silni«. Srpske sokolske organizacije, čiji je broj stalno rastao, udružile su se u Srpsku sokolsku župu u Bosni i Hercegovini. Župa je počela sa radom 1910. godine i njen se rad uglavnom odvijao uz materijalnu pomoć »Prosvjete« koja je u te svrhe izdvajala 5.000 kruna. ⁷⁷ Cilj Srpske sokolske župe bio je da »širi sokolsku ideju u našoj domovini, da podiže sokolska društva, da provodi formalne unutrašnje i spoljašnje oznake zajednice našeg sokolstva, da se brine i nadgleda normalno funkcionisanje naših sokolskih družina, da ih međusobno zbližava, da ih moralno i materijalno pomaže, da ih brani i štiti prema uticajima spolja«. ⁷⁸ Župa je imala 1.600 članova u Banjaluci, Bijeljini, Bihaću, Brčkom, Bugojnu, Visokom, Višegradu, Gacku, Gračanici, Bosanskoj Gradiški, Derventi, Dubici, Zvorniku, Bosanskoj Krupi, Mostaru, Nevesinju, Bosanskom Novom, Prijedoru, Sarajevu, Stocu, Tuzli i Trebinju, te u više sela, među koja se tada brojala i Čapljina. ⁷⁹ Broj sokolskih društava, učlanjenih u Srpsku sokolsku župu, iznosio je 1912. godine 40, a broj članova sokolskih društava 1.873, od toga 927 vježbača i 85 vježbačica. ⁸⁰

Prvo hrvatsko sokolsko društvo osnovano je 1899. godine u Mostaru i ono je znatno uticalo na osnivanje sličnih sokolskih društava u drugim mjestima. Potom se osnivaju hrvatska sokolska društva u Sarajevu 1900, Tuzli 1905, Travniku 1907. godine itd. I hrvatska sokolska društva su se udružila u Hrvatsku sokolsku župu »Višević«, koja je osnovana 1910. godine, a sjedište joj je bilo u Mostaru. ⁸¹

Prvo muslimansko sokolsko društvo osnovano je 1909. godine na inicijativu članova Muslimanske čitaonice. ⁸² Do prvog svjetskog rata bosanskohercegovački Muslimani su osnovali 14 sokolskih društava. ⁸³ Oc-

jenjujući ulogu sokolskih društava, neki su im autori pripisivali pripremanje sarajevskog atentata.⁸⁴

Važnu ulogu, slično sokolskim udruženjima, odigrala su pobratimstva (antialkoholičarska društva). Antialkoholni pokret javlja se za vrijeme turske vladavine. U Varešu je već 1877. godine osnovano anti-alkoholno društvo pod nazivom »Trizmeno društvo« sa zadatkom da suzbija alkoholizam.⁸⁵ I ta društva su imala izrazitu nacionalnu notu. Ona su »pod imenom pobratimstva okupljala prekaljene pojedince stvarajući od njih trezvene ljude, moralno zdrave i nacionalno svjesne za rad i žrtve«.⁸⁶ Bila su 92 takva društva ili 7,4% cjelokupnog broja društava. Katolici i Jevreji nisu imali takvih društava. Razlog je sigurno u oskudici uvidavnih pokretača jer trezvenost nije nimalo veća kod njih nego kod pravoslavnih i muslimana.⁸⁷

Razvoj zanatstva u Bosni i Hercegovini ubrzao je pojavu zanatlijskih društava koja su po svom članstvu spadala u kategoriju profesionalnih društava, ali to nisu bila. Prva zanatlijska društva javljaju se krajem 19. vijeka, a kao njihovi osnivači spominju se strani radnici i zanatlije. Domaće stanovništvo osniva ta društva početkom 20. vijeka. Prvo zanatlijsko srpsko udruženje osnovano je 1. decembra 1904. u Mostaru, a prvo muslimansko zanatlijsko udruženje »Ittihad« (sloga) također u Mostaru, 4. oktobra 1906. godine. Prema nepotpunim službenim podacima, u Bosni i Hercegovini je do prvog svjetskog rata bilo 26 zanatlijskih udruženja, i to 12 srpskih, 8 muslimanskih, 1 hrvatsko i 5 bez vjersko-nacionalne oznake u naslovu. Ona su okupljala 31. decembra 1910. godine 1.880 članova, a s obzirom na nepotpunost podataka, taj se broj mogao kretati oko 2.500, što čini približno 10% samostalnih zanatlija bez pomoćne radne snage i sa 1—2 radnika. Po svojim ciljevima zanatlijska udruženja su u izvjesnom smislu na jedan savremeniji način zamijenila raniju esnafsku organizaciju. Koliko su okupljala radnika i radničke omladine nije moguće utvrditi, ali se pouzdano može zaključiti da su u manjim gradskim centrima, gdje su postojala, imala značajan uticaj na ekonomsko-socijalni položaj najamnih zanatskih radnika i šegrta, ali i na izvjestan procenat u većim gradskim centrima, kao što su Mostar, Sarajevo i Banjaluka.⁸⁸

Sličnu ulogu, kao i zanatlijska društva, odigrala su i radnička društva koja se javljaju u Bosni i Hercegovini krajem 19. vijeka, a bila su zasnovana na bolesničko-potpornoj i kulturno-prosvjetnoj osnovi. Prva radnička društva bila su preteče sindikalnog pokreta i nisu imala čisto klasni, a još manje borbeni karakter i program.⁸⁹ Jedno od prvih takvih društava bilo je željezničko »Flugrad«. Osnivači su mu bili strani radnici, mahom Nijemci. Društvo je osnovano 1898. godine, a njegov je zadatak bio razvijanje društvenosti i unapređivanje umjetnosti putem diletantskih predstava, pjevanja i muzike, isključivši svaki politički cilj.⁹⁰

Sličnu funkciju imalo je Tipografsko potporno društvo, osnovano u Sarajevu 1903. godine. U okviru toga Društva, kao i mnogih drugih radničkih društava, djelovala je biblioteka, osnovana 1904. godine. Ona

je početkom 1906. godine brojala 363 knjige, ali je tokom te godine nabavljeno i darovano još 68 knjiga, pa je knjižni fond narastao na 431 knjigu.⁹¹ Biblioteka je bila omiljeno mjesto okupljanja radnika. U izvještaju za 1912. godinu kaže se da je te godine kupovano manje knjiga nego ranije jer je novac bio potreban za štrajk. U toj godini je za nabavku knjiga utrošeno 179 kruna i 20 helera.⁹²

Da bi suzbio osnivanje društava koja su osim nacionalne i kulturne odigrala značajnu ulogu u političkom životu (donekle su zamjenjivala političku partiju), režim je odmah u početku zauzeo stav da ne dopusti osnivanje društava bilo kakve vrste ako imaju nacionalne i političke ciljeve. Zalagao se za osnivanje interkonfesionalnih društava. Takav stav potvrdilo je Zajedničko ministarstvo finansija 1884. godine izjavivši da društva koja imaju vjerske ciljeve ne smiju izlaziti iz tih okvira niti smiju nositi nacionalna imena. Uprkos vladinoj zabrani broj društava se stalno povećavao, tako da ih je 1897. godine u Bosni i Hercegovini bilo 99,⁹³ a već 1900. godine 167 društava, 1913. bilo ih je 833, a 1914. godine 738 društava.⁹⁴ Bez obzira što je vlada strogo propisivala djelatnost tim društvima, ona su vrlo brzo izlazila iz tih okvira, uključivala se u kulturne i političke akcije postajući narodne škole i početne političke škole, koje s uspjehom završavaju istaknuti javni i nacionalni radnici, novoformirana inteligencija, glavni nosioci političkog života Bosne i Hercegovine krajem 19. i početkom 20. vijeka.

Bilješke

¹ Milorad Ekmečić, Spoljni faktor u pripremanju balkanske revolucije 1845—1878, Jugoslovenski historijski časopis, 3, 1964, str. 14.

² O tom ustanku vidi: Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo 1973, drugo izdanje.

³ O otporu austrougarskoj okupaciji vidi: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, Naučni skup 23. i 24. oktobra 1978. u Sarajevu, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1979.

⁴ Vasa Pelagić, Austrija kao civilizator u Bosni i Hercegovini, »Straža«, 1878. Navedeno prema: »Novinari«, izbor Siniša Pavić, Srpska književna zadruga, 1967, str. 42. i 45.

⁵ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, Zagreb 1906, str. 26.

⁶ Ljuboje Dlustuš, Školske prilike u Bosni i Hercegovini, Školski vjesnik, I, 1894, str. 292.

⁷ Isto.

⁸ »Musavat«, 19, 14. 6. 1907, članak *Bosna i Hercegovina*.

⁹ »Musavat«, 16, 17. 5. 1907, članak *Prosvjeta u Bosni i Hercegovini*.

¹⁰ »Musavat«, 17, 24. 5. 1907, članak *Vojska u Bosni i Hercegovini*.

¹¹ Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Beograd 1945, str. 49—50.

¹² »Bosanska vila«, 2, 31. 1. 1905, str. 18.

¹³ Jovan Dučić, Svetozar Ćorović srpski književnik, »Bosanska vila«, 22, 30. 11. 1900, str. 306.

¹⁴ Nusret Šehić, Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1980, str. 364.

- ¹⁵ Đorđe Pejanović, Štampa u Bosni i Hercegovini, »Pregled«, Sarajevo 1933, str. 34.
- ¹⁶ »Sarajevski list«, 93, 14. 10. 1881, članak *Mali vjesnik*.
- ¹⁷ Dejan Đuricković, Bosanska vila, 1885—1914, književnoistorijska studija, knjiga 2, Sarajevo 1974, str. 24.
- ¹⁸ Predrag Palavestra, Književnost Mlade Bosne, knjiga I, Sarajevo 1965, str. 46.
- ¹⁹ Henrik Gluck, O književnosti i novinarstvu u Bosni i Hercegovini, »Hrvatska misao«, III, sveska 5, str. 282.
- ²⁰ Đorđe Pejanović, Bibliografija štampe u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1961, str. 28, 29, 39, 41. i 43.
- ²¹ »Bošnjak«, 4, 23. 8. 1891, članak *Svačije poštujemo svojim se dičimo*.
- ²² Osman Nuri Hadžić, Borba muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju, u knjizi: Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom, Beograd 1938, str. 98.
- ²³ O »Beharu« vidi: Muhsin Rizvić, Behar, književnoistorijska monografija, Sarajevo 1971.
- ²⁴ Todor Kruševac, Bosanskohercegovački listovi u XIX veku, Sarajevo 1978, str. 131.
- ²⁵ Eliezar Levi, Opći pogled na kulturne prilike naše Sefardske zajednice u Sarajevu, »Jevrejski glas«, Sarajevo 1. 3. 1929, str. 1.
- ²⁶ »Srpska riječ«, Sarajevo, 58, 19. 4. 1906, članak *Srpski učitelj i horovođa*.
- ²⁷ O tom društvu vidi: Spomenica o proslavi 30-godišnjice sarajevskog kulturno-potpornog društva »La Benevolencija«, Beograd 1924.
- ²⁸ Risto Besarović, Prvo pjevačko društvo u Bosni i Hercegovini u početnom periodu svog djelovanja, Glasnik arhiva i društava arhivskih radnika, Sarajevo 1978/79, str. 163—188.
- ²⁹ Isto.
- ³⁰ Đorđe Pejanović, Kulturno-prosvjetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrijske vladavine, Sarajevo 1930, str. 16.
- ³¹ O »Guslama« vidi: Mr Edin Čelebić, Srpsko pjevačko društvo »Gusle« i njegova istorijska uloga, »Hercegovina«, 5, Mostar 1986, str. 123—137.
- ³² Mirko Maksimović, Prvi period osnivanja društva, Spomenica Srpskog pjevačkog društva »Sloga« u Sarajevu, prilikom 40-godišnjice, Sarajevo 1928, str. 12.
- ³³ Đorđe Pejanović, Kulturno-prosvjetna... društva, str. 9—10.
- ³⁴ Marko Marković, Nacionalni lik »Sloge« i njena tri decenija (1888—1919), Spomenica Srpskog pjevačkog društva »Sloga« u Sarajevu o 50-godišnjici, Sarajevo 1938, str. 8.
- ³⁵ Sćepan Grđić, Privatna inicijativa pre oslobođenja, u knjizi: Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929, str. 137, bilješka.
- ³⁶ O pokretu Srba za vjersko-prosvjetnu samoupravu vidi: Božo Madžar, Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu, Sarajevo 1982.
- ³⁷ Obrazloženje Nacrta Zakona o društvima, Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko ministarstvo finansija, prezidijal 159/1897 (dalje: ABIH, ZMF, Pr.).
- ³⁸ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, Wien 1917, str. 208.
- ³⁹ »Hrvatski dnevnik«, Sarajevo 4. 1. 1906, članak *Naša pjevačka društva*.
- ⁴⁰ O »Hrvoju« vidi: Mr Edin Čelebić, Hrvatsko pjevačko društvo »Hrvoje« (1888—1914), prilog istoriji nacionalnih pokreta, »Hercegovina«, 6, Mostar 1987, str. 151—163.
- ⁴¹ Stipe Marković i Andrija Pordušić, Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo »Dinara« u Livnu, Zagreb 1909, str. 30.
- ⁴² Srećko J., Život i rad Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević« 1894—1929, »Napredak«, Sarajevo 1930, str. 15.
- ⁴³ Povijest Hrvatskog pjevačkog društva »Vlašić« u Travniku, Sarajevo 1906, str. 3.
- ⁴⁴ Isto, str. 21.
- ⁴⁵ Đorđe Pejanović, Kulturno-prosvjetna... društva, str. 30, tabela.

- ⁴⁶ Đorđe Pejanović, *Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, str. 33—34.
- ⁴⁷ Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvjetna... društva*, str. 35.
- ⁴⁸ Handija Mulić, *Muslimanski prosvjetni pokret*, »Novi behar«, 15. 11. 1939, str. 85.
- ⁴⁹ Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini*, knjiga I, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, str. 77 (dalje: *Književno stvaranje*).
- ⁵⁰ »Sarajevski list«, 122, 17. 10. 1888, članak *Muhamedanska čitaonica*.
- ⁵¹ »Bošnjak«, 2, 9. 7. 1891, članak *Kiraethana u Mostaru*.
- ⁵² Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje... str. 77*.
- ⁵³ O banjalučkoj čitaonici vidi: ABIH, ZMF, Pr. 9096/1898, *Čitaonice i biblioteke u Banjaluci*, »Glas«, Banjaluka 29. 5. 1967, str. 8.
- ⁵⁴ O tuzlanskoj čitaonici vidi: ABIH, ZMF, Pr. 5546/1891.
- ⁵⁵ »Bošnjak«, 15, 8. 10. 1891, članak *Kiraethana u Mostaru*.
- ⁵⁶ O mostarskoj čitaonici vidi: Edin Čelebić, *Mostarska kulturno-prosvjetna društva u doba Austro-Ugarske*, Sarajevo 1982, magistarski rad u rukopisu, str. 39—40.
- ⁵⁷ O autonomnom pokretu Muslimana vidi: Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980.
- ⁵⁸ ABIH, ZMF, Pr. 159/1897.
- ⁵⁹ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882—1903)*, Sarajevo 1987, str. 162.
- ⁶⁰ Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvjetna... društva*, str. 36.
- ⁶¹ »Bošnjak«, 18, 5. 5. 1892, str. 2.
- ⁶² Tomislav Kraljačić, *navedeno djelo*.
- ⁶³ Dvadeset pet godina rada »Prosvjete« (1902—1927), Sarajevo 1927, str. 13—14.
- ⁶⁴ Vladimir Corović, *Pregled našeg kulturnog rada*, Kalendar »Prosvjeta« za 1911. godinu, str. 74—82.
- ⁶⁵ Isto.
- ⁶⁶ Isto.
- ⁶⁷ Edin Čelebić, *navedeni magistarski rad*, str. 102—104.
- ⁶⁸ Pravila Hrvatskog kulturnog društva »Napredak« u Sarajevu, Sarajevo 1932, str. 3.
- ⁶⁹ Odić-Poljak, *Hrvatsko društvo »Napredak« u kratkim crtama i slikama*, Sarajevo s.a., str. 7.
- ⁷⁰ »Hrvatski dnevnik«, 7, Sarajevo, 10. 1. 1911, str. 2.
- ⁷¹ Ibrahim Kemura, *Uloga »Gajreta« u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903—1941)*, Sarajevo 1986, str. 29—30, 366, 372.
- ⁷² O bibliotekama u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom vidi: Lamija Hadžiosmanović, *Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo 1980.
- ⁷³ Stevan Zakula, *Nastanak sokolovanja*, »Prosvjeta«, narodni almanah 1921, str. 60.
- ⁷⁴ Hajrudin Ćurić, *Doktor Miroslav Tyrš*, »Gajret«, 19, 1930, str. 545.
- ⁷⁵ *Hrvatski sokol*, kalendar za 1926, Zagreb 1926, str. 84.
- ⁷⁶ Milorad Ekmečić, *Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini u: Istorija srpskog naroda, knjiga VI, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja (1878—1918)*, Beograd 1983, str. 579 (dalje: Milorad Ekmečić, *Društvo, privreda... str. 579*).
- ⁷⁷ Šćepan Grđić, *navedeni članak*, str. 138, 147, 148.
- ⁷⁸ *Spomenica o proslavi desetogodišnjice »Prosvjete«*, Sarajevo 1912, str. 75—76.
- ⁷⁹ Milorad Ekmečić, *Društvo, privreda... str. 579*.
- ⁸⁰ *Spomenica o proslavi desetogodišnjice »Prosvjete«*, Sarajevo 1912, str. 77.
- ⁸¹ Josip Kahn, *O dvadesetogodišnjici hrvatskog sokolstva u Bosni i Hercegovini*, »Napredak«, kalendar za 1930, str. 203—204.
- ⁸² Vehbija Imamović, *Muslimani i sokolstvo*, »Gajret«, 5, 1. 3. 1931, str. 105—106.
- ⁸³ Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvjetna... društva*, str. 39, tabela.

- ⁸⁴ Milorad Ekmečić, Društvo, privreda..., bilješka 117. na 579. strani.
- ⁸⁵ Rudolf Zaplata, Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade, Kalendar »Gajret« 1937, Sarajevo 1936, str. 116.
- ⁸⁶ A. Đurić, Pobratimstvo, »Prosvjeta«, narodni almanah 1921, str. 65—70.
- ⁸⁷ Đorđe Pejanović, Kulturno-prosvjetna... društva, str. 60.
- ⁸⁸ Ilija Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Sarajevo 1980, str. 354. i tabela na istoj strani.
- ⁸⁹ Nedim Sarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919 (hronika), Sarajevo 1955, str. 37.
- ⁹⁰ Hronologija radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1941. godine, Sarajevo 1971, str. 51.
- ⁹¹ Lamija Hadžiosmanović, navedeno djelo, str. 190.
- ⁹² Isto, str. 191.
- ⁹³ ABIH, ZMF, Pr. 159/1897.
- ⁹⁴ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina für die Jahre 1914 bis 1916, Wien 1917, str. 25.

Edin Čelebić

Zusammenfassung

Um der österreichisch-ungarischen Okkupation Widerstand zu leisten, um die beste Möglichkeiten für die Hebung des kulturellen Niveaus der Bevölkerung zu finden und die eigene Intelligenz zu schaffen, entschließt sich das Volk Bosniens und der Herzegowina, die angetroffenen Kulturinstitutionen in die Mittel des nationalen und politischen Kampfes umzusetzen. Dieser Prozeß ergriff die Presse, Schulen, Lesesäle, Bibliotheken, viele Kultur- und Bildungsvereine, Arbeiter- und Schulvereine, sowie humanitäre Gesellschaften. Alle diese Institutionen, besonders aber Kultur- und Bildungsvereine und humanitäre Gesellschaften entwickelten sich immer mehr als nationale und politische Organisationen, die fortwährend an Bedeutung gewannen, obwohl die österreichisch-ungarische Regierung bemüht war, sie zu unterdrücken. Da es keine andere Möglichkeit hatte, sich politisch auszudrücken (es gab ja keine politische Parteien!), gründete die einheimische Bevölkerung immer öfter Kultur- und Bildungsvereine, die, trotz ihres schlechten finanziellen Zustands, durch die Organisation und Methoden ihrer Wirkung eine bedeutende Rolle im politischen und kulturellen Leben Bosniens und der Herzegowina spielten. Sie übten durch ihre Wirkung einen beträchtlichen Einfluß auf das Erwachen des eingeschlafenen Nationalbewußtseins aus. Sie wurden auch zu echten Volksschulen, in denen man die erste politische Ausbildung erhielt, und die einheimische Intelligenz, die zum Hauptträger der nationalen und politischen Befreiung der Bevölkerung Bosniens und der Herzegowina am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts wird, geschaffen wurde.

Mr MARIJAN SIVRIĆ

O NEKIM UPISIMA HERCEGOVAČKIH PREZIMENA OD POČETKA 18. STOLJEĆA DO PADA DUBROVAČKE REPUBLIKE 1808. GODINE U MATICAMA ŽUPE GRAD U DUBROVNIKU

(III dio)

U časopisu »Hercegovina« broj 3/83. i 5/86. dat je osvrt o hercegovačkim prezimenima koje nalazimo u maticama Dubrovačke Republike 18. stoljeća. U broju 3 obuhvaćena su prezimena od slova »A« do slova »J«, dok su u broju 5 obuhvaćena prezimena od slova »K« do slova »P«. U ovom završnom nastavku slijede hercegovačka prezimena od slova »R« do slova »Z«.

RADIĆ. U maticama nalazimo znatan broj upisa ovog prezimena, ali sa malo podataka o porijeklu upisanih.

Za Blaža, sina Ivana Radića, koji se spominje 1738, kaže se da je »... ab urbe Philiopolis ...«⁴⁸⁶

Za Ivana Radića, koji se spominje 1767. kao kum djetetu Nikole Demetrija Bjelemičića, stoji da je iz Rožetića (Roscetic).⁴⁸⁷

U upisu vjenčanja 1786. navodi se Ana, kćerka Mate Radića, iz Planjaka (Trnčina) u Popovu.⁴⁸⁸

Uz ostale upise koji se odnose na Ivana, sina Ante, Nikolu, Grgu, Jakova, Petra, sina Nikole, Miju, Antu, sina Luke Radića nema nikakvih naznaka o njihovom porijeklu. Neki od njih se spominju u uskoj sprezi sa ljudima iz Popova, te bi se moglo pretpostaviti da bi i neko od njih mogao biti porijeklom iz tog kraja.

U maticama župe Trebimlja u Popovu Radići se često spominju u više popovopoljskih sela: Veljoj Međi 1720, Dobrom Dolu 1724. i Planjaku 1738. godine.⁴⁸⁹

RADMILOVIĆ. Doseljenici su iz Popova, kako to stoji u upisima matica. U dva upisa rođenja, 1701. i 1706, upisani su sinovi Ivana Mije Radmilovića iz Popova, a imali su isto ime — Ivan.⁴⁹⁰

Godine 1731. ubilježena je smrt Nike, supruge Mije Radmilovića (riječ je o majci spomenutog Ivana), a 1734. zabilježena je smrt dvogodišnjeg Mije, sina Ivana Radmilovića.⁴⁹¹

Konačno, 1751. ubilježeno je vjenčanje Ivana Radmilovića sa Helenom, kćeri Pave Pavlovića.⁴⁹²

Po sačuvanom predanju u Trnčini (u Popovu) su živjeli Razmilovići (što je najvjerojatnije Radmilović). I danas u polju ispod Trnčine postoji lokalitet »Razmilovića gonik«.⁴⁹³

RADULOVIĆ. Često se spominje u maticama u drugoj polovini 18. stoljeća. Javlja se samostalno i udvojeno sa prezimenom Potrebica, porijeklom iz Popova. U kakvom su odnosu ta dva prezimena (Radulović i Potrebica) nije moguće utvrditi. Najvjerojatnije je da je Radulović patronimička izvedba prezimena po ličnom imenu Radul. Iz upisa nije moguće saznati njihovo porijeklo jer o tome ne nalazimo spomena.

Najranije se spominje Petar, sin Đure Radulovića, i to u upisu rođenja sina Đure 1762. i kćeri Ignacije Marije 1774, u upisu smrti kćeri Marije 1775. i sina Nikole 1776, te rođenju sina Mihaela Paskala 1777. godine.

Godine 1769. zabilježena je smrt trogodišnjeg Gaspara, sina Stjepana Radulovića, i rođenje njegove kćeri Ane.

Mate Radulović se spominje u upisima 1772. i 1775. godine, a Josip Radulović 1776. i 1804, kada je i umro kao 80-godišnjak.

U više upisa navodi se Đuro, sin ranije spomenutog Petra Radulovića, i njegova djeca rođena u braku sa Helenom, kćeri Nikole Kovača. Tako je 1785. upisano rođenje i 1786. smrt njegove kćeri Marije, te 1787. smrt kćeri Stane i 1788. rođenje sina Nikole. U ulozu kumova spominju se Đuro i njegova supruga Helena 1788, 1790. i 1798. Smrt supruge Helene zabilježena je 1814. u dobi od 53 godine, a Đurina smrt 1816. u 65. godini života. Taj posljednji upis je zanimljiv jer se u njemu javlja dvojno prezime (Georgius Radulouich alias Potrebiza).

U tri upisa navodi se Mate Radulović: 1779. rođenje kćeri Ane Marije, 1783. rođenje sina Nikole Ante Vicenca i 1802. smrt jednogodišnjeg sina Ante.

Radulovići su mogli pristići u Dubrovnik iz obližnjih hercegovačkih sela u Trebinjskoj šumi i Površi, nekadašnjih Žurovića, kojima su pripadala sela Kalađurđevići, Orahovo (danas Orah), Vučićani (vjerojatno danas Vukovići), Slavogosti(ći), Grepci i Berojevići. Na tom području još 1644. godine spominje se Ivanka Radulov(ić), ali bez tačnog navođenja sela u Žurovićima iz kojeg potječe. Iz testamenta Ane, udovice Dragojla Radulovića, iz 1720. godine saznajemo da je porijeklom iz Orahova (»testamentum Annae rel. q-m Dragili Radulouich de Orahovo«).⁴⁹⁴

RAGUŽ. Godine 1800. ubilježeno je rođenje Pave, sina Franje Raguža, iz Popova (Ragase de Popouo), a 1809. vjenčanje Nikole Raguža (Ragusa di Popouo).⁴⁹⁵

U maticama župe Trebimlja Raguži se spominju u Strmici u Popovu 1710. godine.⁴⁹⁶

RAJČEVIĆ. Ovo prezime se veoma često javlja u upisima matica u 18. i početkom 19. stoljeća.

Najranije se spominje Ivan, sin Ivana Rajčevića. Za njega posredno znamo da je rodom iz Popova. On se u maticama javlja u ulozi kuma 1706 (supruga Katarina), 1707, 1710, 1711. i 1712. godine.⁴⁹⁷ U upisu 1702. godine za Ivanova sina Stjepana se izričito kaže da je iz Popova.⁴⁹⁸ Stjepan se spominje 1701. rođenje sina Ivana, 1702. rođenje kćeri Made, 1707. Blaža, 1714. Marije, 1717. Helene i 1718. sina Ante.⁴⁹⁹ Kao kum Stjepan se spominje 1704, 1710, 1715. i 1717. Spominje se i u upisu smrti sina Blaža 1722. godine.⁵⁰⁰

Marin Grge Rajčevića, umro u dobi od 21 godine, spominje se 1724. godine.⁵⁰¹

Nikola Rajčević se spominje u ulozi kuma 1739. godine. Ana, kći Nikole Rajčevića, umrla u 60. godini, spominje se 1806. godine.⁵⁰² Jedan Nikola Rajčević, upravo iz tog vremena, spominje se često u maticama župe Trebimlja. Rodom je iz Strmice u Popovu. Vjerojatno je riječ o istoj osobi.

Petar Rajčević se navodi u više upisa, a tek se u upisu njegove smrti 1791. veli da je iz Popova («... Petrus Raizeuich alias Avdo di Popouo...»), kada je umro u dobi od 70 godina. Petrova kći Marija, inače supruga Franje Vuletića, navodi se u upisima 1763, 1764. i 1776. godine. Petar se spominje i u upisima svoje djece, Franje i Marije, 1788. i 1790. godine.⁵⁰³ Petar Rajčević iz Strmice u Popovu spominje se često u maticama župe Trebimlja.

Natal (Božo) navodi se u upisu rođenja sina Šimuna 1766.⁵⁰⁴ Rajčević Natal (Boško) iz Strmice u Popovu spominje se nešto ranije u maticama župe Trebimlja.

U više prilika u maticama susrećemo upise koji se odnose na Šimuna Rajčevića, zlatara. Sve su to upisi o smrti: kćeri Ane 1771, Šimuna iste godine u dobi od 37 godina, te ostale njegove djece: Marije 1772, Šimuna Ante 1772. i supruge Vicentije 1774. u 27. godini života.⁵⁰⁵

Mate Rajčević iz Popova vjenčao se 1771. sa Marijom, udovicom Mate Gabeljanina. Njegova djeca Magdalena i Ivan preminuli su 1804. i 1808. godine.⁵⁰⁶ Moguće je da se i testament Mate Rajčevića iz 1795. godine odnosi na njega. Iz tog testamenta saznajemo da je rodom iz Strmice u Popovu, gdje je imao i dvojicu braće, Josipa i Cvjetka.

Matija, sin Stjepana Rajčevića, iz Popova umro u dobi od 16 godina, ubilježen je 1782. godine.⁵⁰⁷

Mate Rajčević iz Popova («... Matheus Raicheuich de Popouo...») u upisu vjenčanja s Anom Nikole Grgurević spominje se 1811. godine.⁵⁰⁸

Luka Rajčević, bez naznake porijekla, spominje se u upisima 1777,

1796. i 1798. godine. I njega u svom testamentu 1795. godine spominje Mate Rajčević.

Mijo Rajčević, umro u dobi od 64 godine, spominje se 1779. i 1780. godine.⁵⁰⁹

U više upisa 1788, 1789, 1790. i 1801. navodi se u upisima Grgur Rajčević.

Za Marka Rajčevića u upisu njegovog vjenčanja 1780. sa Marijom Cvjetković stoji da su iz Dubrava i on i njegova supruga («... ambos de Dubrave Diocesis Tribuniensis...»)⁵¹⁰

Šimun Rajčević, možda potomak ranije spomenutog Šimuna, navodi se u upisima 1794, 1798, 1800, 1809. i 1810. godine.

Po popisu iz 1745. godine u župi Gradac Rajčevići se spominju u Hutovu.⁵¹¹ U maticama župe Trebimlja Rajići (Rajčevići) spominju se u Strmici i Kijevu Dolu. Tako stoji i u nekim drugim izvorima.⁵¹²

RAJIĆ. Godine 1767. spominje se Marija, kći Petra Rajića, udata za Franju Vuletića, a 1811. zabilježena je smrt 80-godišnje Magdalene, kćeri Stjepana Rajića.⁵¹³ Spomenuti Rajići — Petar i Stjepan — su Rajčevići iz Popova, a to saznajemo iz drugih upisa koje smo naveli pod drugom verzijom ovog prezimena — Rajčević.

U maticama župe Trebimlja Rajići se spominju u Kijevu Dolu 1709. i Strmici 1713. godine. Po popisu u župi Gradac 1745. godine Rajići su živjeli u selu Prapratnici.⁵¹⁴

RAJKOVIĆ. U zabilješci o smrti 1812. spominje se Mijo, sin Nikole Rajkovića, iz Mostara («Raicouich de Mostar»)⁵¹⁵

SAHANDŽIJA. Godine 1816. u upisu vjenčanja sa Mijom Grbićem spominje se Stanislava, kći Nikole Sahankije, iz Dubrava («... Stanislava Sahanchia de Dubrave, pago Turciae Ditionis, Diocesis Tribuniensis et Mercanensis...»)⁵¹⁶

SENKIĆ. Ivan Senkić (Senchich) u ulozi kuma ubilježen je 1762. njegova supruga Ana 1764. i kći Ana 1790. godine. Stjepan Senkić navodi se u upisu 1771, a Franjo Senković (Sencovich) 1787. godine.⁵¹⁷

Josip Senkić navodi se u dva upisa svoje djece, Ivana Luke i Helene, 1794. i 1796. godine.⁵¹⁸

Elije, sin Petra Senkića iz Graca («... Elia Filium P(et)ri Sencich de Graza et Stanislava filia Antonii Glamalo de Topollo...») vjenčao se 1803. godine.⁵¹⁹

SENTIĆ. Godine 1804. ubilježena je smrt Ivana Mije Sentića, a 1808. rođenje Petra Elija Sentića, te 1809. vjenčanje Karla Sentića.⁵²⁰

Iako u upisima nema riječi o njihovom porijeklu, nema sumnje da je riječ o Sentićima iz Graca. U tom mjestu ovaj stari rod spominje se 1684. godine.⁵²¹ Neki njegovi predstavnici imali su značajnu ulogu u po-

kretu naroda tog područja u vrijeme tursko-mletačkih ratova u 17. i početkom 18. stoljeća.

Po popisu iz 1745. godine Sentići su živjeli u Gornjem Gracu u Zažablju.⁵²²

SETENČIĆ. U upisu rođenja kćeri Katarine navodi se Marija, kći Ivana Setenčića, iz Popova («... Maria Ioannis Setencich da Popou...»)⁵²³

Godine 1706. u upisu rođenja kćeri Nike ponovo se navodi Marija, kći Ivana Setenčića, čiji je suprug Marino Matijević (Mattkieuich).⁵²⁴ Ili je riječ o drugoj osobi ili je u pitanju Marijin drugi brak.

SIVRIĆ. Ovaj rod je doselio u Dubrovnik na prelomu 17/18. stoljeća. Porijeklom je iz Mostara. To se vidi iz upisa 1817, koji se odnosi na rođenje Ante, sina Stjepana Sivrića iz Mostara («... Stephano Siurich de Mostar...»)⁵²⁵ O njihovom porijeklu saznajemo i iz drugih izvora.

Djeca Stjepana Sivrića, rođena u braku sa Dubrovkinjom Marijom, kćerkom Mate Dabetića, spominju se ovim redom: Marija 1704, Ivan 1707, Ana 1709, Mihael 1711, Nikola 1713, Ante 1717, Franjo 1720. i Madalena 1722. godine.⁵²⁶ Tu su i dvije zabilješke o smrti, Stjepanovog sina Franje 1723. i 70-godišnje mu supruge Marije 1744. godine.⁵²⁷ Stjepan se spominje u upisima vjenčanja kćeri Ane 1746, udate za Franciska Vokativa, i kćeri Madalene 1751, udate za Petra Lučića (Primorca) iz Jasenice. Stjepanov sin Ante, u ulozi kuma, spominje se veoma često.

Stjepanov najstariji sin Mate (chirurgus Stagni) spominje se 1737. u upisu vjenčanja s Anom Ivana Štoketa iz Dubrovnika. Pošto je službovao u Stonu, kao kirurg stonski, vjerojatno su mu i djeca tamo rođena. Godine 1741. umiru mu kćeri Magdalena i Marija, a 1743. supruga Ana. Nakon toga oženio se Katarinom, udovicom Mije Paovića. Mato je umro 1783, a njegova supruga Katarina 1780. Obadvoje su ostavili testamentarne oporuke, po jednu u Stonu i Dubrovniku. Njegov sin Stjepan, svjetovni svećenik, umro je u 31. godini života 1772. godine.⁵²⁸

Iz starije generacije doseljenih Sivrića u Dubrovnik spominju se u zapisima smrti: 64-godišnji Mate 1728, 70-godišnji Nikola 1734. i 90-godišnji Mijo 1748. godine.

U drugoj polovini 18. stoljeća najviše se spominje Jure Đuro (Georgio) Sivrić, sin Nikole. Prvi put se spominje 1728. u ulozi kuma umjesto svoga strica Mije.⁵²⁹ On je bio oženjen Anom Josipom, kćerkom Antonija Ivelje Ohmučevića iz Slanog. Njegova djeca rođena su ovim redom: 1761. Nikola Maria Baltazar Benedikt, 1762. Katarina Marija Dominika, 1763. Ivan Ante Melhior, 1765. Ante Melhior Josip Maria Katarina i 1768. Marija Katarina.⁵³⁰ Kćeri Katarina i Marija umrle su 1766. i 1769. a Jure Đuro 1792. u 73. godini života.⁵³¹ Dva njegova sina Bernardin i Ante postali su svećenici. Ovaj posljednji bavio se poezijom i prevođenjem sa latinskog i italijanskog jezika. Bio je i profesor na Napoleonovoj Visokoj vojnoj školi u Ljubljani.

Obiteljsku lozu nastavio je Baltazar, jurist i vicekancelist Dubrovač-

ke Republike, oženjen Helenom, kćerkom Ivana Sttelle Starijeg, sa kojom je imao više djece. Ovaj rod je preživio pad Republike i prešao u 19. stoljeće.

SKARAMUCA. Svjedok na vjenčanju Natalu Mije Kordića iz Strmiće 1741. bio je Elije Skaramuca, a 1778. ubilježena je Elijeva kći Marija u upisu rođenja njene kćeri Marije i Ivana Vukićevića. U upisu 1781. koji se odnosi na rođenje njihovog sina Mije stoji »... Maria filia Elie Dolci, vulgo Scaramuccia...«⁵³²

Godine 1810. ubilježeno je vjenčanje Natala, sina Mate Skaramuca, iz Popova.⁵³³

U maticama župe Trebimlja ovaj rod se spominje 1709. u Ravnom i 1712. u Cicrini.⁵³⁴

SKURLA. Mate Skurla spominje se 1762. u upisu rođenja sina Nikole Florija i 1771. u upisu rođenja sina Marka Matije Antonija. U tom drugom upisu za Marka stoji da je iz »... Dioecesis Tribuniensis...«⁵³⁵

U maticama župe Trebimlja Skurle se spominju 1710. u istoimenom mjestu.⁵³⁶

SLADIĆ. Ovo se prezime spominje 1794. u upisu vjenčanja Petra Sladića »Bosanca« s Anom Grge Drašković.⁵³⁷

SOKO(LOVIĆ). Ovo prezime se ispisuje češće u formi Sokolović, rjeđe Soko, a ponekad i Sokol. U maticama se javlja često. Bilo ih je u više mjesta Dubrovačkog primorja.

Prvi se u maticama spominje Vincent Soko (»... de Valle Nucis...«), vjerojatno iz Orašca kod Dubrovnika.⁵³⁸

Za Grgu Sokolovića, koji je 1747. bio svjedok na vjenčanju Petru Filipoviću iz Popova, može se tvrditi da je iz Popova.⁵³⁹ Za to imamo i potvrdu u jednom zapisu u seriji Dotium Notariae 1742, gdje izričito stoji: »... Ego Gregorius Io(ann)is Socolovich di Popovo...«⁵⁴⁰

Grgin sin je Marko Sokolović, zlatar, o kojem u maticama ima dosta podataka, ali nigdje nije izričito naglašeno njegovo porijeklo, što i nije bitno s obzirom na porijeklo njegovog oca.

U maticama se spominju i Markova djeca: Jure Dominik Nikola (1772), Dominik (1776), Jakov Ante Baldazar (1778), Marija Ana (1782. i 1778+), Natal (1784), Josip (1786. i 1790 +), Marija Ana (1789. i 1795 +), Petar Stjepan Alojz (1791. i 1799 +) i Josip (1794. i 1796 +).

Petar Sokolović, zlatar iz Popova, rođen je oko 1704, a umro je u Dubrovniku 1774. godine. Katarina, kći Petra Sokolovića (»de Suburbii«), umrla je 1773. u dobi od 30 godina. Petar se navodi u još nekoliko upisa u ulozi kuma i svjedoka.⁵⁴¹ Petar Sokolović, također zlatar, rodnom iz »... Dioecesis Tribuniensis...«, vjenčao se 1776. s Katarinom Šanje iz Popova.⁵⁴² Kao zlatar poznat je kao Petar Sokolović Mlađi, za razliku od svoga oca Petra, također zlatara. On se često spominje u vezi s rođenjem i smrću svoje djece: Blaž Ivan (1778, 1781), Ivan Baltazar (1783,

1785), Katarina Marija (1787), Elena Marija Dominika (1781), Tereza Marija (1792), te u upisima 1795. i 1811, kada su mu umrle kćeri Marija i Nikolina. U nekoliko slučajeva Petar se spominje kao kum i svjedok.⁵⁴³ Kao zlatar djeluje u Dubrovniku i 1802. godine.

U maticama se navodi nekoliko Sokolovića, uz koje ne stoji oznaka porijekla: Mijo (1770), Natal (1783, 1784, 1791), Franjo (1788) i Ivan (1787, 1794).

Georgije Sokolović kao svjedok spominje se 1800. godine, a Cvjetko (sive Georgium) Sokolović »... di vico Ipravica (?) prope Zarno polim (?)...« 1806. Moguće je da je riječ o istoj osobi.⁵⁴⁴

Napomenimo da se u maticama spominje i R. D. Dominik Sokolović, presbiter secularis, kasnije kapitularni vikar trebinjske biskupije.

Prezime Soko(lovic) spominje se u Veljoj Međi u 18. stoljeću.⁵⁴⁵

STANKOVIĆ. Od brojnih upisa ovog roda samo je u jednom izričito kazano da je upisani s područja Hercegovine. U upisu smrti 1774. spominje se Petar, sin Ivana Stankovića, iz Popova. Za Ivana znamo da je po zanimanju zlatar, a tako stoji u upisu smrti njegovog sina Marka 1796. godine.⁵⁴⁶

U maticama se također spominju Elija, Nikola Andrija, Natal Natalov, Jakov, Andrija, Nikola i Vito Stanković.

STJEPANOVIĆ. Ovo prezime je teritorijalno rasprostranjeno, a upisi u maticama su česti.

Godine 1707, 1717. i 1718. navodi se u ulozi kuma Valentin Stjepanović.⁵⁴⁷ Iz drugih izvora znamo da je iz Mostara. Mijo Stjepanović, kožuhar, također je iz Mostara, kako i stoji u upisima 1726. i 1735 («... Stiepanovich alias Mostarlia...»⁵⁴⁸ Mijo se spominje desetak puta: 1712, 1713, 1715, 1717, 1718, 1726, 1727, 1729. i 1734. kao kum, te u upisu 1735, kada je umro kao 80-godišnjak.

Ivan Stjepanović, koji se navodi 1715. i 1729, prema nekim indicijama, najvjerojatnije je iz Mostara.⁵⁴⁹

Za Matiju Stjepanovića u upisu 1739. se veli da je iz Bosne («de Bosna»⁵⁵⁰

U upisu 1786. ubilježen je Nikola Stjepanović, ali se ne kaže ništa o njegovom porijeklu.

Stjepanovići u Ravnom u Popovu spominju se u prvoj polovini 18. stoljeća.⁵⁵¹

STOJANOVIĆ. Upisi ovog prezimena su dosta brojni, a ono je i teritorijalno rasprostranjeno. Samo u upisu smrti 1777. dvadesetogodišnjeg Ivana, sina Georgija Stojanovića, nalazimo naznaku porijekla. Za Ivana se veli da je iz trebinjske biskupije («Dioecesis Tribuniensis»⁵⁵²

Interesantno je, zbog zanimanja, spomenuti Petra, krznara, i Marka, zlatara, sina Ivana Stojanovića.⁵⁵³

Stojanovići se spominju u Cicirini i Trebimlji u Popovu tokom 18. stoljeća.⁵⁵⁴

SUNOŽIĆ. Godine 1722. ubilježeno je vjenčanje Petra Vidojeva Sunože (Sunosza) iz Ravnog u Popovu, a 1723. smrt Georgija, sina Tadije Sunožića (Sunoscich).⁵⁵⁵

Zabilježena je u matici mrtvih 1733. smrt svećenika Georgija Sunožića («... sacerdos Tribuniensis Dioecesis...»), starog oko 45 godina. Sačuvan je i njegov testament iz 1733. u kojem se spominje kao župnik u Trebimlji u Popovu. O njemu govori u svom izvještaju S. Congregazione de Propaganda Fide 1703. godine Antonije Righi, trebinjsko-mrkanški biskup, ističući da je 18-godišnjak i sposoban za nauk.⁵⁵⁶

SAGORJELIĆ. U matici mrtvih u upisu 1777. navodi se 19-godišnji Nikola, sin Mije iz Moševića («... Nicolaus Michaelis Sasgorielich de Moscevichi Dioecesis Tribuniesis...»).⁵⁵⁷

Po popisu 1745. u župi Gradac ovaj rod je bio u istom mjestu, tj. u Moševićima.⁵⁵⁸

ŠANJE. Ovo prezime se spominje u više navrata. Nikola Šanje, kožuhar, upisan je 1721. i 1726. u vezi s rođenjem sina Franje i kćeri Marije. Smrt 70-godišnje Marije Mate Šanje (Sciagne) zabilježena je 1732, a smrt 80-godišnje Marije, udovice Ivana Šanje (Scagnie), ubilježena je 1731. godine.⁵⁵⁹ Katarina, kći Ivana Šanje (Scanie), udata za Petra Sokolovića, navodi se u maticama 1781, 1785. i 1789. godine. Ana, kći spomenutog Ivana Šanje, umrla je 1806. u dobi od 70 godina.⁵⁶⁰

Rod Šanje (seu Dražić) spominje se u Popovu polju, u Dobrom Do-lu i Veljoj Međi tokom 18. stoljeća.⁵⁶¹

ŠIMRAKOVIC. U upisu 1772. zabilježena je smrt 27-godišnje Marije, kćeri Ivana Šimrakovića, iz Slanog.⁵⁶²

Šimraci su srednjovjekovna hercegovačka vlastela, čiji se predstavnici doseljavaju na dubrovačko područje u 16. stoljeću, a seobu nastavlja-u u narednom 17. stoljeću.⁵⁶³ Tako se, npr., Vladislav Šimraković nalazio u Slanom u ljeto 1514. godine. U Slanom ih susrećemo i kasnije, tokom 16. i 17. stoljeća. Susreću se u još nekim mjestima Dubrovačke Republike, pa i u samom Dubrovniku.

Šimraci potječu iz Zažablja, današnjeg zaleđa Neuma, mada su u prošlosti imali posjede i na širem području Hercegovine (Neretva, Stola-c i šire).

U 18. stoljeću, u vrijeme popisa u župi Gradac 1745, Šimraka nije više bilo na tom području. Vjerojatno su posljednji odselili u vrijeme prethodnih tursko-mletačkih ratova u drugoj polovini 17. i prvoj polo-vini 18. stoljeća.

Uspomena na njih sačuvana je u njihovom starom kraju, kako u usmenoj tradiciji tako i u toponimiji. Tako, npr., u selu Broćancu postoji lokalitet Šimrakove kućetine. Riječ je o dobro sačuvanim ostacima solidno građenog dvorca dimenzija 60 x 25 m. U Vranjevu Selu kod Ne-uma nalaze se ostaci jedne oveće kuće koju narod naziva Šimrakuša.

ŠUMANOVIĆ. Na ovo prezime nailazimo već 1708. godine, kada se spominje Mijo Šumanović (Sciumanovich). Iz zapisa o njegovoj smrti 1722. saznajemo da je po zanimanju obućar i da je preminuo u 90. godini života.⁵⁶⁴

Elena, kći Ivana Šumanovića, spominje se u upisu vjenčanja u kojem stoji da je iz Slivna («... de Slivno Dioecesis Macarensis...»). Ona se spominje 1787. u upisu rođenja sina Baldazara Ivana, u braku sa Markom Tomićem.⁵⁶⁵

Trebinjsko-mrkanski biskup Antonije Rhigi u svom izvještaju 1703. govori o D. Andriji Šumanoviću, župniku u Gracu (kod Hutova).⁵⁶⁶

ŠUTALO. U upisu rođenja kćeri Pere 1770. navodi se Petar Šutalo (Suttalo), a kao kum u istom upisu Mate Šutalo.⁵⁶⁷ Magdalena, supruga Petra Šutala, umrla u 60. godini, spominje se 1779. godine.⁵⁶⁸

Smrt 30-godišnjeg Mije Šutala iz Popova zabilježena je 1792. godine.⁵⁶⁹

Vjenčanje Ivana Šutala iz Rasna ubilježeno je 1795. godine.⁵⁷⁰ Marija, kći Đure Šutala, a supruga Đure Katića iz Graca spominje se 1800. godine.⁵⁷¹

Mate Šutalo u ulozi kuma navodi se 1803, 1805. i 1807, a kao svjedok 1809. godine.⁵⁷² U upisu Matinog vjenčanja izričito stoji »... Matheum Sciutalo de Popouo...« kao i u upisu njegove smrti 1817. godine.⁵⁷³

TADIJEVIĆ. Svjedok na vjenčanju Ivanu Mije iz Mostara i Mariji Mije Radi 1703. bio je Mijo Tadijević iz Mostara («Tadieuich de Mostar»).⁵⁷⁴

TAMBUROVIĆ. Svjedok na vjenčanju 1722. Ivanu Fišiću iz Mostara bio je Marko Tamburović, krznar, iz Mostara.⁵⁷⁵

TOMAŠEVIĆ. Ovo prezime je teritorijalno veoma rasprostranjeno i često se javlja u maticama.

Prvi se spominje Đuro Sabin Tomašević iz Popova 1715. u upisu rođenja sina Ante. Nalazimo ga i u upisu rođenja kćeri Mare (1720), Katarine (1722) i Ane (1727). Iz posljednjeg upisa saznajemo da je Đuro po zanimanju kovač. U upisu Đurine smrti 1780. saznajemo i za njegovo drugo prezime Kukica.⁵⁷⁶ Đurin sin Ante sa suprugom Elenom spominje se u ulozi kuma 1758, 1765. i 1769. godine.⁵⁷⁷

U maticama nalazimo više upisa koji se odnose na Ivana (rivierius) — 1771, 1774, 1775. i 1778, Marka — 1762, 1766, 1789. i 1795, Petra — 1768. i Josipa 1766. Tomaševića.

U nekoliko upisa ubilježen je Stjepan Tomašević iz Popova i njegova djeca: Melhior (1775), Eli kao kum (1795) i ponovo u upisu vjenčanja (1803) s Anom Balić iz Lovorna, te Melhior u vezi sa kćeri Anom (1805) i Eli (1817) u upisu smrti u 60. godini, kada nosi i dvojno prezime »Tomasceulich alias Kukiza«.⁵⁷⁸

U maticama nalazimo i Matu Tomaševića i njegovu djecu, te Nikolu Tomaševića, ali bez oznake porijekla.

U jednom zapisu u seriji Dotium Notariae 1772. spomenuti Ivan nosi dvojno prezime (»Joannes Tomasceulich detto Kukiza«), iz čega se vidi da je i on iz Popova.⁵⁷⁹

Iz testamenta Josipa Tomaševića, trgovca, saznajemo mnoge pojedinosti, prije svega da je porijeklom iz Popova, te da je i tada imao u Popovu sinove svoga brata Natala (Boška). Marko Tomašević, kojeg smo ranije spomenuli, sin je njegovog brata Natala, a odredio ga je za jednog od izvršilaca svog testamenta. Natalovi sinovi su Ivan i Mijo, koji se također navode u testamentu. Kao Ivanov sinovac spominje se u testamentu Josip (Giuseppe) sin Petra Tomaševića.⁵⁸⁰

U maticama župe Trebimlja spominju se Tomaševići prvi put 1708. u Čvaljini i 1710. u Cicrini. U 18. stoljeću bili su veoma brojan rod.⁵⁸¹

TOMIČIĆ. Utvrdili smo, iz primjera u maticama, da se naizmjenično upisuje prezime Tomičić i Tomić za iste osobe. Ta prezimena egzistirala su i posve neovisno. Osim toga i različitog su porijekla. Za neke se može utvrditi da su iz Mostara, a za druge da su iz Popova. Moguće je da su neki i drugog porijekla.

Godine 1708. u upisu rođenja sina Tome Antonija spominje se Šimun Tomić iz Mostara. Rođenje njegove kćeri Marije ubilježeno je 1715. Iz tog upisa saznajemo da je Šimun po zanimanju krznar.⁵⁸²

U upisu rođenja sina Tomasa 1710. spominje se Mijo Tomić.⁵⁸³

Marko Tomičić (Tomić), kožuhar, spominje se u upisima 1709. te 1710, kada je umro u 95. godini, i 1723. u upisu smrti kćeri Marije.

Tomo Tomičić spominje se 1724. i 1726. u vezi s rođenjem sina Mije, a 1734. zabilježena je smrt spomenutog mu sina Mije i supruge Ane u 40. godini života.

Pera, supruga Tome Tomića, umrla u 80. godini, spominje se 1739. godine.

Mijo Tomić spominje se 1729, a smrt njegove 80-godišnje supruge Katarine zabilježena je 1765. godine.

U maticama se spominju i brojni drugi pripadnici rodova Tomić i Tomičić, ali u upisima ne nalazimo nikakve oznake njihova porijekla.

TOPIĆ. Pavao Topić iz Popova, umro u dobi od 24 godine, zabilježen je 1776. godine.⁵⁸⁴

VASILJ(EVIĆ). Ovo prezime je prilično rašireno na teritoriju Dubrovačke Republike. Javlja se često u maticama ovog perioda.

Predstavnici ovog roda često nose dvojna patronimička prezimena: Tomić, Stjepanović, Mihailović i Franić.

Za neke od Vasilj(ević)a koje nalazimo u maticama znamo da su iz Mostara, Gabele i Međugorja. Ovaj rod u Sidžilu mostarskog kadiluka spominje se još 1633. godine.

Godine 1705. spominje se u maticama Šimun Tomić Vasiljević iz Mostara («... Simone Tomich Vasiglieuich de Mostar ...»). U istom upisu, kao kumovi, navedeni su Valentin Stjepanov i Tadija Luke Vasiljević, Šimunovi bliski srodnici.⁵⁸⁵

U upisu rođenja sina Frane 1721. naveden je Georgije (Jure) Franić, a kao kum Valentin Stjepana Vasiljević. Godine 1724. u upisima rođenja Georgije (Juraj) nosi dvojno prezime Franić i Vasiljević. Isti slučaj nalazimo 1729. u upisu rođenja sina mu Baltazara Marije Dominika. Juraj je umro 1732. u 54. godini, a njegova supruga Marija (rođena Herbez) 1761. u 63. godini. Kći Lukrecija spominje se 1749, a sin Baltazar u ulozi kuma 1759, 1762, 1763. i 1765, te u upisu smrti 1777. godine.⁵⁸⁶

Veoma često u maticama se navodi ime Petra Vasiljevića, najprije u ulozi kuma 1727 (tri puta), 1729 (dva puta), 1730. i 1732. te u ulozi svjedoka na vjenčanju 1730. godine.⁵⁸⁷

Zanimljiv je upis vjenčanja 1730, kada je Petar bio svjedok Tadijani Vasiljević iz Mostara («... Tadiana Vasiglieuich de Mostar ...»). Petar se spominje u upisu svog vjenčanja 1737. sa Franciskom Mate Markovića, a potom se 1741. njegova supruga navodi u ulozi kume.⁵⁸⁸

Petar se često navodi u upisima smrti članova svoje obitelji: dvogodišnje kćeri Marije 1741, dvogodišnjeg sina Petra 1744, supruge Franciske 1792. u 75. godini života, kćeri Marije u 63. godini 1807. i sina Josipa u 63. godini 1812. godine.⁵⁸⁹

Vjerojatno je i Mate Vasiljević sin Georgija (Jurja) Vasiljevića. On se spominje 1793. u upisu vjenčanja sa D. Teodorom D. Nikole Mirković, upisu smrti kćeri Franciske 1795. i upisu rođenja sina Petra 1796. godine.⁵⁹⁰

U maticama se spominje i R. D. Valentin Vasiljević, svjetovni svećenik i generalni vikar stonske biskupije, za kojeg znamo, iz njegovog testamenta, da je rodom iz Hercegovine.⁵⁹¹

Zanimljiv je i jedan podatak iz serije Dotium Notariae iz 1701. koji govori o ranije spomenutoj Tadijani i Valentinu Vasiljeviću da su rodom iz Međugorja u Hercegovini («... Tadianae filiae q. Lucae Vasiglievichia di Meghiu Gorie di Herzegovina et Nepotis et Fratres Valentini Stephani Vasiglieuich de dicto loco ...»).⁵⁹²

U testamentu Valentina Vasiljevića 1725. stoji: «... io Valentino di Stephani Vassiglievich di Mostaro ...» U testamentu su navedeni i Georgije (Juraj) Franić Vasiljević, Petar Mihailović Vasiljević i Petar, sin Petra Vasiljevića, kao Valentinovi bliski srodnici.⁵⁹³

VIDENČIĆ. Godine 1720. spominje se Magdalena, kći Nikole Markovog Videnčića iz Rupnog Dola i Helene Stjepana Perića iz Orahova («... coniugi legitimi villicorum Parochie de Trebigne in Ditione Turcia ...»).⁵⁹⁴

U maticama župe Trebimlja ovaj se rod spominje u Trnčini i Rupnom Dolu 1714. godine.⁵⁹⁵

VITKOVIĆ. Već 1710. u maticama nalazimo dvojicu Vitkovića, Antonija i Nikolu.

Najzanimljiviji je upis iz 1727. koji se odnosi na rođenje Ivana, sina Grge Vitkov(ić)a iz Gabele.⁵⁹⁶

U maticama se spominju još neke osobe sa ovim prezimenom, ali ne saznajemo ništa o njihovom porijeklu, osim za Blaža Vitkovića iz Poni-kava na Pelješcu.

VOJVODIĆ. Javlja se kao dvojno prezime Vojvodić Sunožić. U upisu vjenčanja 1758. spominje se Mate Vojvodić Sunožić iz Glumine («... Mathiam Voiuodich vulgo Sunosich de Glumina Dioecesis Tribu-niensi...»).⁵⁹⁷

VUČETIĆ. Najranije se 1711. u maticama navodi Mijo Vučetin(tić?) kao kum djetetu Petra Ilina iz Popova, a 1720. njegova kći Marija («... Maria filia Michaelis Vucetin dicto Spagnulouich...»).⁵⁹⁸

Godine 1751. vjenčao se Dragutin Vučetić iz Trebinja sa Marijom Mate Kolendić sa Brgata. Njegova kći Marija vjenčala se sa Jurom Mi-lićem iz Popova 1780, kada Dragutin živi na Brgatu («... Maram filiam Dragutini Vucetich de Bergato...»).⁵⁹⁹ Veći broj upisa odnosi se na Nikolu Vučetića i njegovu djecu, rođenu sa Marijom Petra Babić. Za-nimljiv je upis 1787. u kome je zabilježena smrt Ivana, sina Nikole Vu-četića (alias Oberan).

VUČIČEVIĆ. Nikola Vučićev(ić) iz Diklića («... Vucichieu da Diclichi...») spominje se 1704. godine. Vjenčanje Stjepana Vučićevića sa Marijom Mije Lartjerster zabilježeno je 1738. i Ivana Georgija Vuči-čevića sa Marijom Elija Dobrosravić 1772. godine.⁶⁰⁰

Djeca Ivana Vučićevića spominju se: Georgije Tomas 1773, Slava Marija 1775, Elije Mijo Baldazar 1776, Luka Ivan 1783. i Katarina Ma-rija 1785. godine.

Smrt kćeri Slave zabilježena je 1776. i sina Georgija 1775. godine. Iz ta dva upisa saznajemo da je Ivan po zanimanju bio zlatar.

Ivan, sin Georgija Vučićevića, spominje se u upisu rođenja kćeri Marije 1778. i upisu vjenčanja sina Mije sa Marijom Petra Dolči (Vulgo Scaramucia).

Prezime Vučićević spominje se u Pećini u Popovu 1710. godine.⁶⁰¹

VUIČIĆ. Godine 1756. zabilježeno je vjenčanje Ivana, sina Mate Vujičića, iz Trebimlje u Popovu i Katarine Andrije Musladin. Ivan se spominje u ulozu kuma 1769, te u upisima rođenja sinova Andrije 1710. i Nikole 1772. godine.⁶⁰²

U maticama susrećemo i Elija 1759, Marka 1797. i Antu Vuičića 1808. godine, ali bez naznake porijekla.

Godine 1710. Vujičići se prvi put spominju u Trebimlji u Popovu.⁶⁰³

VUINOVIĆ. U upisu vjenčanja 1721. navodi se Mate Vuinović iz Popova, koji se vjenčao sa Vicentijom Vicenta Paskojević. U upisu ro-

đenja njegovog sina Ivana 1722. za njega se također kaže da je iz Popova. Iz upisa smrti njegove kćeri Ane saznajemo da je Mate po zanimanju bio kožuhar. U upisu 1724, kada mu je upisano rođenje sina Ivana (mlađeg) stoji: »... Matthia Bogdanouich alias Vuinouich de Rasno...« Iz tog upisa je vidljivo da su nosili dvojno prezime (Vuinović i Bogdanović), te da su iz Rasna (Hrasna) u širem regionu Popova.⁶⁰⁴

U upisu vjenčanja 1783. nalazimo Marka Vuinovića iz trebinjske biskupije (»... Tribuniensis Dioecesis...«), koji se vjenčao sa Marijom Damjana Milić. Marko se također navodi u upisima rođenja svoje djece: Marije Dominike Ane 1784, Ane Vicentije Marije 1787, Ane Marije 1790. i Mate 1802. godine, te u upisima smrti djece: Ane 1787, Ane (mlađe) 1791. i kao kum 1787. i 1791. godine.⁶⁰⁵

U maticama se spominje i Vito, sin Nikole, 1807. i Ante, sin Nikole Vuinovića, 1812. godine.

Rod Vuinović spominje se u maticama župe Trebimlja u Trnčini prvi put 1708. godine.⁶⁰⁶

VUKAS(OVIĆ). Ovo prezime se naizmjenično ispisuje Vukas i Vukasović. Iako su upisi dosta brojni, nema oznake porijekla ili šire regionalne pripadnosti u bilo kojem od njih. Svi upisi su u vezi s osobama iz Popova (šire područje). Najčešće se u upisima navode Vito, sin Luke, te Mijo i Josip Vukasović.

U maticama župe Trebimlja ovaj rod se prvi put spominje u Veljoj Međi 1737, dok se u popisu iz 1745. navode u Donjem i Gornjem Gracu kod Hutova.⁶⁰⁷

VUKIĆ. Najčešće se u maticama navodi Nikola Vukić, te Georgije i Petar Vukić, uz koje ne stoje nikakve oznake porijekla. Tek u upisu 1798. stoji za Andriju Vukića da je iz Ravnog u Popovu.⁶⁰⁸

U maticama župe Trebimlja ovaj se rod navodi u Veljoj Međi 1728. godine. U testamentu Marije Vukić iz 1794. godine stoji: »Testamentum Mariae filiae Ioannis Vukich de Orou Doo de Popou«.⁶⁰⁹

VUKOVIĆ. Petar, sin Nikole Vukovića, ubilježen je 1717, a iste godine i Luka, sin Petra Luke Vukovića.

Godine 1762. zabilježeno je vjenčanje Nikole Vukovića, za kojeg se veli da je iz trebinjske biskupije (»Tribuniensis Dioecesis«) sa Marijom, kćeri Florija Giovića.⁶¹⁰

Rod Vukovića u maticama župe Trebimlja spominje se prvi put 1710. godine.⁶¹¹ Ima indicija da su Vukić i Vuković isti rod.

VULETIĆ. Većina upisa ovog prezimena odnosi se na Franju Vuletića i njegovu djecu, rođenu sa Marijom Petra Rajčević iz Popova. I, pored toga, ne nalazimo u upisima ništa o njegovu porijeklu. Spominje se u upisima o rođenju svoje djece 1764, 1766, 1767, 1774. i 1776. godine. Njegove udate kćeri spominju se: Ana 1789 (udata za Elija Pjevića) i

Marija (udata za Šimuna Rajčevića iz Popova) 1800, 1803, 1804, 1806. i 1807. godine.⁶¹²

U upisu rođenja Franje Vicenta Ante 1808. spominje se Ivan, sin Franje Vuletića, a smrt 84-godišnjeg Franje Vuletića 1801. godine.⁶¹³

Paula, supruga kapetana Ivana Vuletića, navodi se kao kuma djete-tu Šimuna Rajčevića iz Popova i Marije Franje Vuletić 1800, dok je nje-na smrt (u 30. godini) ubilježena 1802. Kapetan Ivan Vuletić bio je svjedok na vjenčanju Natalu (Boži) Kukici iz Belinića u Popovu 1811. godine.⁶¹⁴

Marko Vuletić iz Popova, u ulozi svjedoka, ubilježen je 1803, a um-ro je kao 50-godišnjak 1814. godine.⁶¹⁵

U upisu 1815. navedena je Ana Vuletić, supruga Andrije Bronzića iz parohije Gradac («... Dioecesis Tribuniensis...»)⁶¹⁶

U maticama župe Trebimlja Vuletići se prvi put spominju u Pećini (Trebimlja) u Popovu 1710. godine. U popisu 1745. godine nalazili su se u Gornjem Gracu kod Hutova.⁶¹⁷

VULIČEVIĆ. Godine 1727. vjenčao se Mate Vuličević iz Belinića u Popovu s Ivanom Natala Salatić. U 1734. postoje dvije zabilješke o smrti: sina Ante i supruge Ivane (Giue) Mate Vuličević. Konačno 1765. zabilježena je i Matina smrt u dobi od 80 godina.⁶¹⁸ Godine 1709. u mati-cama župe Trebimlja, u ulozi kuma, spominje se Mate Vuličević, sin Mije, iz Kijeva Dola (mjesta u blizini Belinića). Moguće je da je riječ o istoj osobi, tj. Mati Vuličeviću iz Belinića.

U maticama se u raznim prilikama navode Nikola, Ivan, Ante i Marko Vuličević. Neki Nikola Vuličević iz Belinića spominje se u mati-cama župe Trebimlja 1710. godine, koji bi vremenski odgovarao Nikoli Vuličeviću iz dubrovačkih matica.

U maticama župe Trebimlja prvi put se Vuličevići spominju 1709. godine. Sigismund Tudišić, trebinjsko-mrkanski biskup, u svom izvješta-ju S. Congregatione de Propaganda Fide 1751. govori o svjetovnom sve-ćeniku Stjepanu Vuličeviću, tada 30-godišnjaku, rođenom u Belinićima u župi Ravno.⁶¹⁹

ZELEN. U dva upisa navedena je Marija, kći Ivana, Zelen i supru-ga Natala Pavišića, prilikom rođenja njihove djece 1776. i 1778. godine.⁶²⁰

Godine 1783. u upisu smrti nalazimo Stanislavu, kćer Nikole Ba-bića («... alias Zelen de Dubraue Dioecesis Tribuniensis...»)⁶²¹

ZORIČIĆ. U upisu 24. maja 1798. naveden je Florio Zoričić kao kum Grgi Antoniju, sinu Ivana Lopina. On se ponovo navodi 6. de-cembra iste godine, kada se za nj kaže da je iz Popova («... Florius Zoricich de Popouo...»). On se ponovo javlja u upisu rođenja sina Iva-na Ante 1799. godine.⁶²²

Ovaj rod se prvi put navodi u maticama župe Trebimlja u Ravnom 1737. godine.⁶²³

ZUCALO. Ovo prezime susrećemo u maticama samostalno, ali i udvojeno (Trojani Zucalo i Trojani alias Zuzalo). U upisima nema oznake porijekla ovog roda. Moguće je da su iz neposrednog dubrovačkog zaleđa (Grepći) u Zurovićima. Spominju se i u Župi dubrovačkoj, što je sve u neposrednoj blizini te bi i migracija na toj relaciji bila sasvim logična.

U maticama se najčešće navode Blaž, Ivan i Franjo Zucalo.

ZVONO(VIĆ). Prezime se naizmjenično piše Zvono ili Zvonović. Ponekad se javlja i udvojeno prezime (Zvono Ivanović, Zvonović Ivanović).

Prvi se u maticama navodi Tadija, sin Ivana, Zvono iz Ravnog, u upisu vjenčanja 1714. sa Klarom, kćeri Mije Čakića. Sin Mijo mu je rođen 1717, sin Mate 1720, umro 1723, kći Marija 1726. i kći Nika 1729. godine.⁶²⁴

Iz navedenih upisa saznajemo da je Tadija po zanimanju kožuhar. U dva upisa, 1720. i 1729, Tadija nosi dvojno prezime Zvono Ivanović, ovo drugo očito po ocu Ivanu. U jednom upisu 1720. nosi prezime Zvonović, što je samo duži oblik za Zvono.

Veći broj upisa odnosi se na Grgu Zvona, kožuhara, rodom iz Trebimlje u Popovu, kako stoji u upisima 1723, 1725, 1726. i 1734. godine. On je sin Ivanov, što znači i brat spomenutog Tadije Zvona. Zato i nije neobično da i on nosi dvojno prezime Ivanović Zvono (Iuanouich Svono, Iuanouich vulgo Svone; 1732, 1739) ili samo Ivanović (1725, 1726, 1730, 1734, 1756), a samostalno Zvono (1723, 1725. dva puta, 1726, 1739, 1748, 1761, 1763, 1766. dva puta, 1768, 1770. i 1781).

Grgo Zvone (Suonouich Iuanouich) se često spominje u upisima rođenja njegove djece: Marije 1725, Baltazara 1726, Baltazara (mlađeg) 1730, Melhiora 1732, Katarine 1734, Vicenta 1761, te u upisima smrti svoje djece: kćeri Kate 1723, sina Mije 1725, Marije 1726, Melhiora 1739, Ivana 1748, Baltazara 1756, Marina 1768. i upisu smrti supruge Magdalenne (u 53. godini) 1781. godine.⁶²⁵ U vezi sa kćeri Katarinom (udata Gleđ) spominje se 1766. i kći Marija (udata Ilarić) 1763. i 1770. godine. U ulozi kumova Grgo i njegova prva supruga Dominika navode se u upisima 1725 (obadvoje), 1739 (Dominika) i 1766 (Grgo).⁶²⁶

Napomenimo da u upisu vjenčanja Grge Zvonića sa drugom suprugom Magdalenom, kćeri Marka Ivića, 1747. stoji: »... Gregorium Suonich Dioecesis Tribuniensis...«⁶²⁷

Kompleks upisa vezan je za Matu Zvonića iz Popova, kako to stoji u upisu 1737, kada se vjenčao s Anom, kćeri Petra Grošete.⁶²⁸ U više upisa Mate i supruga mu Ana su u ulozi kumova: Ana (1762, 1775, 1776, 1779) i Mate (1769, 1783). Tu su i dva upisa o smrti: Mate 1802. umrlog u 92. i Ane 1806. umrle u 86. godini života.⁶²⁹

Zanimljivo je napomenuti da u dva upisa Mate i Ana nose pomodno i talijanizirano prezime Campanelli («Mattheus Campanelli», »Anna uxor q-m Matthei Campanelli d(ict)o Svone«). To će praktimirati još neki iz ovog roda.

Godine 1749. navodi se Mijo Zvono u upisu smrti njegovog 2-godišnjeg sina Baltazara. Marija, supruga Mije, Zvonić navodi se 1767. godine.⁶³⁰

Veći broj upisa odnosi se na Josipa Marka Zvonu. Godine 1761. ubilježeno je njegovo vjenčanje sa Marijom Andrije Musladin. Zatim slijede upisi rođenja Josipove i Marijine djece: Marka 1762, Andrije Ignaca Nikole 1766, Ane 1769, Ane (mlađe) 1772. i Kristofora 1775. godine. Smrt 64-godišnje Marije, supruge Josipove, zabilježena je 1796. Još dva upisa (1798, 1799) vezana su za Josipa, odnosno za njegovu kći Mariju, udatu za Petra Matića iz Graca kod Hutova.⁶³¹

Kao i Mate, tako se i Josip, ponekad, bilježi kao Campanelli («Anna, kći Josipa Campanelli 1807. i Josip, sin Nikole Campanelli 1806«).

Kao kuma djetetu spomenutih Petra Matića i Ane Zvono upisana je Ignacija, supruga Andrije Zvona.⁶³²

U više uzastopnih upisa spominje se u maticama Kristofor Zvone, koji se naizmjenično piše Campanelli. Godine 1782. je Zvono u upisu rođenja sina Marka Ante, 1785. bilježi se Campanelli vulgo Svone u upisu rođenja kćeri Ane, te 1788. ponovo je Zvone u upisu rođenja sina Tome.⁶³³

U tri upisa (1793, 1797. i 1807) Kristofor je u ulozi kuma djeci supružnika iz Popova, kada nosi prezime Campanelli. Iz upisa 1797. saznajemo da je Kristofor kapetan.

Može biti zanimljiv upis iz 1817. u kojem se navodi vjenčanje Bartolomeja, sina Ante, Trojanovića alias Suone.⁶³⁴

U maticama župe Trebimlja rod Zvone se spominje prvi put u Trebimlji 1710. i Veljoj Međi 1713. godine.⁶³⁵

Sigismund Tudisić, trebinjsko-mrkanski biskup, u svom izvještaju 1751. navodi 39-godišnjeg svećenika Andriju Zvona za kojeg kaže da je rodom iz Trebimlje.⁶³⁶

ŽILIC. U upisu vjenčanja 1774. susrećemo Ivana Žilića iz Popova («... Scilich de Popouo...»).⁶³⁷

Godine 1772. nalazimo dva upisa smrti: 4-godišnjeg Florija, sina Stjepana Žilića (Silich), i Matije Žilić iz Popova («... Sgilich de Popouo...»). Katarina Ivana Žilić (Sgilich) umrla je 1790. u 50. godini, a Nikola Žilić (Sgilich) iz Popova 1791. u 24. godini. Supruga Ivana Žilića 39-godišnja Ana umrla je 1800. godine.⁶³⁸

U maticama župe Trebimlja Žilići se prvi put spominju u Turkovićima 1710. godine.⁶³⁹

Prezentirana građa o hercegovačkim prezimenima odnosno rodovima, koju sadrže matice župe Grad u Dubrovniku, predstavlja prilog poznavanju migracija iz Hercegovine na dubrovačko područje u 18. stoljeću. Građa koju sadrže matice ostalih gradskih župa (Pile i Gruž) i matice seoskih župa Dubrovačke Republike pružila bi potpuniju sliku ne samo o pitanju migracija s hercegovačkog na dubrovačko područje

već i o razvoju pojedinih rodova i etničkim prilikama. Uz građu, koju posjeduju brojne serije Historijskog arhiva u Dubrovniku, izložena građa iz matica bila bi osnova za kompleksnije i potpunije sagledavanje problema migracije iz Hercegovine na teritorij Dubrovačke Republike.

Bilješke

- ⁴⁸⁶ LMRT 1721—1768, 80'.
⁴⁸⁷ LB 1758—1798, 317.
⁴⁸⁸ LMM 1778—1821, 31.
⁴⁸⁹ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 57. i 65; Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 181; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 154, 180, 182, 184, 185. i 190.
⁴⁹⁰ LB 1688—1705, 168; LB 1706—1711, 12'.
⁴⁹¹ LMRT 1729—1768, 13. i 36.
⁴⁹² LMM 1729—1778, 101.
⁴⁹³ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 80. i 95; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 159, 167. i 168.
⁴⁹⁴ HAD, TN, 74, 26. 4. 1720, 134'—135.
⁴⁹⁵ LB 1798—1812, 13; LMM 1778—1821, 140'.
⁴⁹⁶ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., str. 187.
⁴⁹⁷ LB 1706—1711, 15', 20. i 75'; LB 1711—1728, 5. i 10'.
⁴⁹⁸ LB 1688—1705, 174.
⁴⁹⁹ LB 1688—1705, 166' i 174; LB 1706—1711, 32; LB 1711—1728, 33. i 87.
⁵⁰⁰ LB 1688—1705, 198'; LB 1706—1711, 72; LB 1711—1728, 54' i 70'; LMRT 1722—1729, 12.
⁵⁰¹ LMRT 1722—1729, 46.
⁵⁰² LB 1729—1758, 123'; LMRT 1796—1811, 102'.
⁵⁰³ LMRT 1769—1796, 280. i 278; LB 1758—1798, 493' i 521.
⁵⁰⁴ LB 1758—1798, 523'.
⁵⁰⁵ LMRT 1769—1796, 36, 36', 43', 55' i 83.
⁵⁰⁶ LMM 1729—1778, 205; LMRT 1796—1821, 85. i 127'.
⁵⁰⁷ LMRT 1769—1796, 174'.
⁵⁰⁸ LMM 1778—1821, 130. i 153'.
⁵⁰⁹ LMRT 1769—1796, 144; LMM 1778—1821, 9.
⁵¹⁰ LMM 1778—1821, 9.
⁵¹¹ V. Palavestra, Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini ..., str. 98.
⁵¹² Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 74. i »Tribunia«, 3, 1977, str. 185; HAD, Testamenta Notariae, 78, 228'—229' i 87, 128—129.
⁵¹³ LB 1758—1798, 172'; LMRT 1796—1821, 145'.
⁵¹⁴ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 74. i »Tribunia«, 3, 1977, str. 185.
⁵¹⁵ LMRT 1796—1821, 155'.
⁵¹⁶ LMM 1778—1821, 178'.
⁵¹⁷ LB 1758—1798, 70', 118. i 519; LMRT 1769—1796, 38; LB 1758—1798, 490'.
⁵¹⁸ LMRT 1769—1796, 304; LMRT 1796—1821, 10.
⁵¹⁹ LMM 1778—1798, 113.
⁵²⁰ LMRT 1796—1821, 83; LB 1799—1821, 139; LMM 1778—1821, 142'.

- ⁵²¹ B. Pandžić, *De dioecesi tribuniensi et mercanensi*, str. 126. (Biskup Antonije Primi spominje Grgura Sentića, mladog klerika u Collegio di Fermo, rođenog u Gracu.)
- ⁵²² V. Palavestra, *Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini*, str. 99.
- ⁵²³ LB 1688—1705, 158.
- ⁵²⁴ LB 1706—1711, 13.
- ⁵²⁵ LB 1711—1728, 75.
- ⁵²⁶ LB 1688—1705, 200; LB 1706—1711, 59'—60'; LB 1711—1728, 29', 75. i 140'.
- ⁵²⁷ LMRT 1722—1728, 45; LMRT 1729—1768, 126'.
- ⁵²⁸ LMM 1728—1778, 28'; LMRT 1729—1768, 102', 110. i 122'; LMM 1728—1778, 56; LMRT 1769—1796, 53'.
- ⁵²⁹ LB 1711—1728, 219.
- ⁵³⁰ LB 1758—1798, 47', 72, 104, 134' i 182.
- ⁵³¹ LMRT 1729—1768, 266'; LMRT 1769—1796, 4. i 292.
- ⁵³² LMM 1729—1778, 48; LB 1758—1798, 360' i 407.
- ⁵³³ LMM 1778—1821, 146'.
- ⁵³⁴ Đ. Kriste, *Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ...*, »Tribunia«, 4, 1978, str. 72. i »Tribunia«, 3, 1977, str. 112.
- ⁵³⁵ LB 1758—1798, 75' i 234.
- ⁵³⁶ Đ. Kriste, *Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ...*, »Tribunia«, 3, 1977, str. 170.
- ⁵³⁷ LMM 1778—1821, 65.
- ⁵³⁸ LMM 1722—1728, 6'.
- ⁵³⁹ LMM 1729—1778, 93.
- ⁵⁴⁰ HAD, *Dotium Notariae*, 18, 39'.
- ⁵⁴¹ LMRT 1769—1796, 80. i 65.
- ⁵⁴² LMM 1729—1778, 230'.
- ⁵⁴³ U upisu 1783. godine (LB 1758—1798, 429') navodi se da je po zanimanju zlatar.
- ⁵⁴⁴ LMM 1778—1821, 92. i 125.
- ⁵⁴⁵ Đ. Kriste, *Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ...*, »Tribunia«, 4, 1978, str. 67.
- ⁵⁴⁶ LMRT 1769—1796, 81'; LMRT 1796—1821, 7'.
- ⁵⁴⁷ LB 1706—1711, 22; LB 1711—1728, 70. i 87'.
- ⁵⁴⁸ LB 1711—1728, 168'; LMRT 1729—1768, 44.
- ⁵⁴⁹ LMM 1707—1722, 30'; LB 1729—1758, 8.
- ⁵⁵⁰ LB 1729—1758, 80.
- ⁵⁵¹ Đ. Kriste, *Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ...*, »Tribunia«, 4, 1978, str. 72.
- ⁵⁵² LMRT 1769—1796, 116.
- ⁵⁵³ LMM 1707—1722, 35'; LMRT 1796—1821, 7'.
- ⁵⁵⁴ Đ. Kriste, *Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ...*, »Tribunia«, 3, 1977, str. 170. i 184.
- ⁵⁵⁵ LMM 1722—1728, 2; LMRT 1722—1728, 31.
- ⁵⁵⁶ LMRT 1729—1768, 31; B. Pandžić, *De dioecesi tribuniensi...*, str. 135; HAD, TN, 76, 82—82'.
- ⁵⁵⁷ LMRT 1769—1796, 125.
- ⁵⁵⁸ V. Palavestra, *Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini...*, str. 99.
- ⁵⁵⁹ LB 1711—1728, 168'; LMRT 1729—1768, 22. i 12'.
- ⁵⁶⁰ LB 1758—1798, 400', 453', 478. i 508; LMRT 1796—1821, 114'.
- ⁵⁶¹ Đ. Kriste, *Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ...*, »Tribunia«, 4, 1978, str. 67. i »Tribunia«, 3, 1977, str. 181; M. Filipović i Lj. Mičević, *Popovo u Hercegovini*, str. 81. i 169.
- ⁵⁶² LMRT 1769—1796, 56'.
- ⁵⁶³ V. Palavestra, *Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini...*; M. Filipović i Lj. Mičević, *Popovo u Hercegovini*, str. 192 (da su Simraci bivši rod

u Bročancu); M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, SANU, posebna izdanja, knj. CCCXCVII, ODN knj. 54, Beograd 1967, str. 37—38; P. Anđelić, Srednjovjekovna humska župa Žaba, »Hercegovina«, 3, 1983, str. 48—49.

⁵⁶⁴ LB 1706—1711, 44; LMRT 1722—1728, 1.

⁵⁶⁵ LMM 1729—1778, 235'; LB 1758—1798, 480'.

⁵⁶⁶ B. Pandžić, De dioecesi tribunienensi..., str. 67. i 135.

⁵⁶⁷ LB 1758—1798, 221'.

⁵⁶⁸ LMRT 1769—1796, 175'.

⁵⁶⁹ LMRT 1769—1796, 287.

⁵⁷⁰ LMM 1778—1821, 67'.

⁵⁷¹ LB 1799—1812, 20'.

⁵⁷² LB 1799—1812, 51', 77' i 110'; LMM 1778—1821, 140'.

⁵⁷³ LMM 1778—1821, 154'; LMRT 1796—1821, 192'.

⁵⁷⁴ LB 1688—1705, 185'.

⁵⁷⁵ LMM 1722—1728, 3.

⁵⁷⁶ LB 1711—1728, 50', 14, 137' i 405; LMRT 1769—1796, 162.

⁵⁷⁷ LB 1758—1798, 124' i 193'.

⁵⁷⁸ LB 1758—1798, 311. i 576; LMM 1778—1821, 109; LB 1799—1812, 77'; LMRT 1796—1821, 188'.

⁵⁷⁹ HAD, Dotium Notariae, 20, 11'—12.

⁵⁸⁰ HAD, TN, 80, 162'—163'.

⁵⁸¹ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 53. i »Tribunia«, 3, 1977, str. 181; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 79, 89, 155. i 161.

⁵⁸² LB 1706—1711, 41; LB 1711—1728, 50.

⁵⁸³ LB 1706—1711, 71.

⁵⁸⁴ LMRT 1769—1796, 107'.

⁵⁸⁵ LB 1688—1705, 206'.

⁵⁸⁶ LB 1711—1728, 131. i 159'; LB 1729—1798, 8; LMRT 1729—1768, 27. i 224; LB 1729—1758, 234; LB 1758—1798, 15, 72', 80', 309'; LMRT 1769—1796, 124.

⁵⁸⁷ LMM 1722—1728, 17'; LB 1711—1728, 199. i 202'; LB 1729—1758, 4', 6', 16. i 18; LMM 1728—1778, 4'.

⁵⁸⁸ LMM 1728—1778, 4' i 30'; LB 1729—1758, 146.

⁵⁸⁹ LMRT 1729—1768, 101, 127', 286; LMRT 1796—1821, 121' i 156'.

⁵⁹⁰ LMM 1778—1821, 60; LMRT 1769—1796, 316; LB 1758—1798, 588.

⁵⁹¹ HAD, TN, 75, 104'—105'.

⁵⁹² HAD, Dotium Notariae, 18, 3.

⁵⁹³ HAD, TN, 75, 104'—105'.

⁵⁹⁴ LMM 1778—1821, 210.

⁵⁹⁵ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 58.

⁵⁹⁶ LB 1711—1728, 207.

⁵⁹⁷ LMM 1728—1778, 133'.

⁵⁹⁸ LB 1711—1728, 6. i 110.

⁵⁹⁹ LMM 1728—1778, 102'; LB 1778—1821, 9'; LMRT 1769—1796, 256'. U maticama župe Trebimlja (Popovo) taj rod se spominje u Veljoj Međi 1735. godine. Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 62.

⁶⁰⁰ LB 1688—1705, 191; LMM 1728—1778, 33. i 208'.

⁶⁰¹ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 178; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 79. i 164.

⁶⁰² LMM 1728—1778, 122; LB 1758—1798, 193, 222' i 260.

⁶⁰³ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 174; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 163.

⁶⁰⁴ LMM 1706—1722, 48; LB 1711—1728, 138'; LMRT 1722—1728, 27; LB 1711—1728, 155'.

⁶⁰⁵ LMM 1778—1821, 20'.

⁶⁰⁶ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 55; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 145.

- ⁶⁰⁷ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 62; V. Palavestra, Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini, str. 99; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 78. i 166.
- ⁶⁰⁸ LMM 1778—1821, 84'.
- ⁶⁰⁹ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 178; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 159, 167. i 168; HAD, TN, 88, 16'—17'.
- ⁶¹⁰ LMM 1729—1778, 154'.
- ⁶¹¹ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 60; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 101. i 163.
- ⁶¹² LB 1758—1798, 101, 137, 172', 288, 324', 510'; LB 1799—1812, 17, 59', 67', 104' i 117.
- ⁶¹³ LB 1799—1812, 146; LMRT 1796—1821, 46'.
- ⁶¹⁴ LB 1799—1812, 17; LMRT 1796—1821, 153.
- ⁶¹⁵ LB 1799—1812, 50; LMRT 1796—1821, 167.
- ⁶¹⁶ LMM 1778—1821, 173.
- ⁶¹⁷ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 177; V. Palavestra, Etnološko-folkloristička istraživanja u Neumu i okolini, str. 99; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 126. i 163.
- ⁶¹⁸ LMM 1722—1728, 21'; LMRT 1729—1768, 36. i 36'; LMRT 1729—1768, 262.
- ⁶¹⁹ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 262; B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi ..., str. 152.
- ⁶²⁰ LB 1758—1798, 139. i 353'.
- ⁶²¹ LMRT 1758—1796, 182.
- ⁶²² LB 1758—1798, 608; LMM 1778—1821, 91; LB 1799—1812, 11.
- ⁶²³ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 72.
- ⁶²⁴ LMM 1706—1722, 27; LB 1711—1728, 73; LMRT 1722—1728, 41; LB 1711—1728, 115. i 183; LB 1729—1758, 2'.
- ⁶²⁵ LB 1711—1728, 172' i 185; LB 1729—1758, 13', 38. i 70; LB 1758—1798, 55'; LMRT 1722—1728, 33. i 62; LMRT 1729—1768, 68, 88, 240, 286' i 291'; LMRT 1769—1796, 166.
- ⁶²⁶ LB 1711—1728, 170' i 171'; LB 1729—1758, 80; LB 1758—1798, 141'.
- ⁶²⁷ LMM 1728—1778, 93'.
- ⁶²⁸ LMM 1728—1778, 29.
- ⁶²⁹ LB 1758—1798, 64', 195, 300', 333', 376. i 434'; LMRT 1796—1821, 53' i 112'.
- ⁶³⁰ LMRT 1729—1768, 153; LB 1758—1798, 173.
- ⁶³¹ LMM 1728—1778, 140'; LB 1758—1798, 71, 141, 183, 259' i 300'; LMRT 1796—1821, 7'; LMM 1778—1821, 81; LB 1799—1821, 2.
- ⁶³² LB 1799—1812, 2.
- ⁶³³ LB 1758—1798, 411, 462' i 495.
- ⁶³⁴ LMM 1778—1821, 191'.
- ⁶³⁵ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla..., »Tribunia«, 4, 1978, str. 65. i »Tribunia«, 3, 1977, str. 172; M. Filipović i Lj. Mićević, Popovo u Hercegovini, str. 162. i 164.
- ⁶³⁶ B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi..., str. 152.
- ⁶³⁷ LMM 1728—1778, 217.
- ⁶³⁸ LMRT 1769—1796, 48, 53, 269, 280. i 370.
- ⁶³⁹ Đ. Kriste, Neki novi momenti u rasvjetljavanju porijekla ..., »Tribunia«, 3, 1977, str. 179.

Dr LJUBOMIR ZOVKO

BOSNA I HERCEGOVINA U GRAĐANSKOJ POLITICI NAKON SPORAZUMA CVETKOVIĆ-MAČEK

U unutrašnjem političkom i državnompravnom razvoju Kraljevine Jugoslavije u posljednjim godinama, što su prethodile njenom slomu, najznačajniji događaj koji je predstavljao posljednji pokušaj stabilizacije buržoaskog sistema bio je Sporazum Cvetković-Maček, potpisan 26. avgusta 1939. godine. Sporazumom je određeno da će se »Savska i Primorska banovina, kao i srezovi Dubrovnik, Sid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik, Fojnica, spojiti u jednu jedinicu koja će se zvati Banovina Hrvatska. Definitivan opseg Banovine Hrvatske određiće se prilikom preuređenja države, pri kome će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima. Tom prilikom, izdvojiće se iz gore navedenih srezova, koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, opštine i sela, koja nemaju hrvatsku većinu«.¹

Istovremeno je odlučeno da se banovina Hrvatska »ima osnovati kao posebna autonomna državnompravna oblast, koja neće stajati pod neposrednom naredbodavnom vlašću i kontrolom centralnih državnih organa, jer ima dobiti vlastitu autonomiju«.²

U cjelokupnom kompleksu pitanja vezanih za Sporazum Cvetković-Maček posebno mjesto zauzimalo je pitanje Bosne i Hercegovine, jer je ta pokrajina bila u središtu političke borbe za prevlast između velikosrpske i velikohrvatske politike. Osoben istorijski razvoj, etnička struktura i položaj Bosne i Hercegovine usloveli su da je njeno pitanje bilo jedno od glavnih zapreka za postizanje političkog kompromisa između vođstva srpske i hrvatske buržoazije. U kontekstu njihove borbe za ostvarivanje vlastite hegemonije Sporazum je narušio istorijske granice Bosne i Hercegovine, što je bilo učinjeno već za vrijeme še-

stojanuarske diktature podjelom na banovine, na osnovu Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 3. oktobra 1929. godine. Sporazumom je iz Bosne i Hercegovine banovini Hrvatskoj pripalo trinaest srezova, i to: Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Livno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Travnik.³

Posljedice podjele BiH poslije Sporazuma rezultirale su vrlo živim političkim previranjima na njenoj teritoriji koja nisu prestajala sve do početka drugog svjetskog rata. Ta politička previranja, posebno u dijelu BiH koji je pripao banovini Hrvatskoj, bila su vrlo snažna, kako unutar sva tri građanska etničko-vjerska politička pokreta tako i u KPJ.

Među srpskim građanskim političkim strankama i grupacijama, ali i unutar njih, postojale su političke iznijansiranoosti u pogledu položaja BiH u daljoj reorganizaciji države. I pored neslaganja o tom pitanju, sve političke stranke i razna srpska društva u BiH bili su jedinstveni u gledištu da ona, u budućoj reorganizaciji države, treba da pripadne planiranoj srpskoj banovini. Skoro sve srpske organizacije i društva su kao svoj osnovni zadatak poslije zaključenja Sporazuma istakli borbu protiv ideje o autonomiji BiH. Pokret za njenu autonomiju koji se razvio i razmahao krajem 1939. godine, odnosno aktivnosti muslimanskih političara u tom pravcu, naišao je na oštro reagovanje srpskih građanskih političkih organizacija i kulturnih i drugih društava.

Demokratska stranka je Sporazum Cvetković-Maček prvenstveno shvatila kao zadovoljenje interesa hrvatske buržoazije. Po njenoj ocjeni, cjelokupan teritorij koji nije ušao u sastav banovine Hrvatske ostavljen je »bez državnopravnog poretka i bez imena i bez obilježja nacionalnog u vrijeme u kome se sve drugo organizuje i grupiše oko svojih centara s ambicijom nacionalnom«.⁴ Najvažniji zadatak, koji su demokrati postavili povodom obrazovanja banovine Hrvatske, bio je da se što hitnije nastavi reorganizacija države u pravcu stvaranja srpske banovine, pogotovo što je političko vođstvo hrvatske buržoazije sve češće isticalo zahtjeve za teritorijem van banovine Hrvatske.⁵

Organizacije Demokratske stranke u Bosni i Hercegovini bile su glavni nosioci akcije pod parolom »Srbi na okup«. Osnovni argumenti kojima su se demokrati suprotstavljali zahtjevu za autonomijom Bosne i Hercegovine su isticanje da je Bosna i Hercegovina od starine srpska zemlja, da Srbi u odnosu prema Hrvatima čine većinu stanovništva, da Muslimani više naginju Srbima nego Hrvatima i da se za Bosnu i Hercegovinu prolijevala srpska krv kako prije tako i za vrijeme prvog svjetskog rata.⁶

Na osnovu političkih stavova Demokratske stranke poslije Sporazuma Cvetković-Maček mogli bismo istaći da je ona ostala na poziciji

odbrane klasnih interesa srpske buržoazije. Njen osnovni cilj u to vrijeme bio je stvaranje, unutar Jugoslavije, srpske banovine koja bi obuhvatila teritoriju, »čije međe idu od Đevđelije do Subotice i od Timoka neprekidno sve do mora, oko Sibenika«.⁷

U pogledu položaja Bosne i Hercegovine Radikalna stranka je stalno isticala njeno navodno dominantno srpsko obilježje. U tom smislu stav radikala prema pitanju autonomije Bosne i Hercegovine nije se razlikovao od stava ostalih srpskih stranaka. Na Zemaljskoj konferenciji radikala u Beogradu, decembra 1939. godine, predstavnici iz Bosne i Hercegovine su se oštro suprotstavili ideji da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne jedinice.⁸ Okružni odbor Radikalne stranke u Sarajevu, na jednoj svojoj sjednici, donio je odluku da se svim organizacijama stranke u Bosni i Hercegovini uputi poslanica sa parolom »Srbi na okup«.⁹

Neposredno nakon tog skupa u Tuzli je, pod predsjedavanjem episkopa dra Nektarija Krulja, održan sastanak predstavnika srpskih društava bez obzira na partijsku pripadnost, na kojem je osnovan »akcioni odbor za odbranu nacionalnih interesa srpskog naroda«. Na tom sastanku je raspravljano o situaciji u Bosni i Hercegovini nakon zaključenja Sporazuma, zatim o pokretu za autonomiju Bosne i Hercegovine, te je zaključeno da je potrebno raditi »na opštem političkom izmirenju Srba i složno sarađivati kod donošenja odluke o preuređenju države«. Donesena je i Rezolucija, koja je upućena svim srpskim društvima i ustanovama u Bosni i Hercegovini, u kojoj se zahtijeva da »Bosna i Hercegovina ostane nerazdruživa sa Srbijom«.¹⁰

Očigledno je da su radikali bili protiv toga da Bosna i Hercegovina, u daljoj reorganizaciji države, postane autonomna jedinica. Krajnji cilj političkog programa Radikalne stranke u to vrijeme je priključenje cjelokupne Bosne i Hercegovine planiranoj srpskoj banovini.

Zemljoradnička stranka je nekoliko dana poslije zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček, preko svoga Glavnog odbora, donijela Rezoluciju, u kojoj se »jednoglasno pozdravlja veliko djelo Sporazuma i želi da se na tom Sporazumu izgrađuju država i narodno blagostanje. Ulazak Hrvata u vladu, prima se s najvećim oduševljenjem, jer se očekuje da će se u zajedničkoj saradnji sa njima moći ispuniti načela zemljoradničkog pokreta i ostvariti puna demokratizacija za cijelu zemlju«.¹¹ Međutim, kasnije je u javnosti često isticano da su »Zemljoradnici primili sporazum bez ikakva oduševljenja, uz upućivanje kritika na račun stanja u Banovini Hrvatskoj«.¹²

Okružni odbor Saveza zemljoradnika u Sarajevu, povodom diskusije o daljem državnom preuređenju, ističe da je pitanje autonomije Bosne i Hercegovine obrazovanjem banovine Hrvatske u njenim on-

dašnjim granicama postalo bespredmetno. Ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine je »ubačena i podržavana jedino od onih koji su i do sada politički živjeli i hoće da dalje žive od srpsko-hrvatskog sukoba«. ¹³ Na zborovima koje je organizirala Zemljoradnička stranka u Bosni i Hercegovini, poslije Sporazuma Cvetković-Maček, odlučno su postavljeni zahtjevi da se obrazuje srpska jedinica. Vođstvo Zemljoradničke stranke se energično protivilo obrazovanju četvrte, bosanskohercegovačke jedinice i bezuslovno je tražilo da se cjelokupna Bosna i Hercegovina uključi u srpsku jedinicu. ¹⁴

Najoštriju kritiku Sporazuma Cvetković-Maček donosio je list »Srpski glas«, u kome je isticano da »kad se obeležava hrvatska etnička celina, onda neminovno mora da se obeleži i srpsko pitanje«. Rješenje srpskog pitanja je u obrazovanju srpske banovine, koja bi bila protuteža već stvorenoj banovini Hrvatskoj. ¹⁵ Srpski kulturni klub, na čijem se čelu nalazio poznati profesor prava Slobodan Jovanović, nije se složio s tim što je Dalmacija sa Dubrovnikom ušla u sastav banovine Hrvatske. U tom smislu njegov organ »Srpski glas« ističe da je Sporazumom izdvojena »naša dalmatinska i dubrovačka obala« od svoga »prirodnog sklopa i dodeljuje onamo kamo ona nije nikada pripadala i čemu su se svesni Dalmatinci oduvek protivili«. ¹⁶

Bosna i Hercegovina je kao područje bila od izuzetnog interesa za Srpski kulturni klub. Klub je imao veoma značajnu ulogu u mobiliziranju srpskih stranaka i društava na njenoj teritoriji sa ciljem onemogućavanja akcije za uspostavu autonomne Bosne i Hercegovine. Klub je bio najglasniji u propagiranju pokreta pod parolom »Srbi na okup« i najuporniji zagovornik pripajanja Bosne i Hercegovine eventualnoj srpskoj banovini. ¹⁷

Povodom izjave Džafera Kulenovića, nakon smrti dra Mehmeda Spahe, šefa Jugoslovenske muslimanske organizacije, o autonomiji Bosne i Hercegovine, u Sarajevu se sastao plenum Oblasnog odbora Narodne odbrane ¹⁸ i iscrpno diskutovao o problemu Bosne i Hercegovine. S tog sastanka upućen je brzojav namjesniku, princu Pavlu, predsjedniku vlade Cvetkoviću i Glavnom odboru Narodne odbrane u Beogradu. Između ostalog, u brzojavu se ističe »najdublje ogorčenje« povodom izjave Džafera Kulenovića o autonomiji Bosne i Hercegovine, »koja za sve nacionalne elemente ovih krajeva predstavlja ne samo grubu povredu njihovih nacionalnih ideala i osjećanja, nego i opasnost za cjelinu i opstanak države«. Na kraju brzojava se kaže da će se naredne nedjelje održati »veliki miting sarajevskih Srba, na kome će se donijeti odluka o daljoj akciji«. ¹⁹

Neposredno nakon izjave Džafera Kulenovića, u to vrijeme ministra u vladi Cvetković-Maček, »da se osnuje bosansko-hercegovačka banovina, kao četvrta federalna jedinica sa granicama na Drini«, u Banjaluci su

12. decembra 1939. godine reagovali sa »najžešćim protestom« predstavnicima »srpskih i opštih narodnih društava i ustanova«. U tom protestu ističu da su »odlučno protiv daljeg razgrađivanja države, protiv osnivanja bosansko-hercegovačke banovine i protiv svakog vaskrsavanja Bosne i Hercegovine u kome bilo obliku«. Pripajanjem i cijepanjem vrbasko-banovine bilo Sarajevu ili Zagrebu »teško bi bili poremećeni interesi njenog stanovništva, a država oslabljena i izvrgnuta novim iskušenjima«. Zato je sa tog sastanka upućen poziv svim javnim radnicima, svim društvima i ustanovama u vrbaskoj banovini, »i svim prijateljima Bosanske krajine gdje god ih ima, da odlučno ustanu, u odbranu ove narodne oblasti, koja želi da ostane trajno ujedinjena sa Šumadijom i u direktnoj saradnji s Beogradom bez ičijeg posredovanja«. ²⁰ Sutradan je u banjalučkom hotelu »Bosna« održan još jedan sastanak predstavnika srpskih društava i ustanova. Na tom sastanku govorio je dr Stevan Moljević, nakon čega je usvojena Rezolucija u kojoj je istaknuto da »Srbi u Krajini vide u zahtjevu za autonomiju Bosne i Hercegovine smišljen napad na njihovu nacionalnu i državnu misao«. Na kraju Rezolucije posebno je naglašeno da će oni, »kao što su svoje snage i živote davali za svoje sjedinjenje sa Srbijom, tako će ih dati i protiv svakog tko pokuša da ih od Srbije odvoji kakvom bilo međom ili granicom«. ²¹

Prosrpski orijentisana bosanskohercegovačka štampa je neposredno poslije Sporazuma uporno tvrdila da pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine nema širu podršku u muslimanskom stanovništvu. Međutim, pošto je autonomaški pokret postajao sve izraženiji, ta štampa ipak koriguje svoje stavove, pa ističe da se pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine sada »tretira sa mnogo više razumijevanja i izgleda za uspjeh. Pokret je ujedinio sve muslimane i završio organizaciju u predviđenom roku«. ²²

Prohrvatski orijentisan »Jugoslovenski list« u novembru 1939. godine izvještava o obrazovanju »srpskih narodnih vijeća«, koja su imala vanstranački, čisto nacionalnosrpski karakter u Sarajevu, Tuzli, Banjaluci, Bihaću, Gacku, Nevesinju, Doboju i drugim mjestima Bosne i Hercegovine. ²³ Nekoliko mjeseci ranije isti list je, komentarišući primanje Sporazuma na teritoriji Bosne i Hercegovine od srpskog stanovništva, istakao da »koliko ih god veseli da je problem države sretno riješen i koliko ih god njihov patriotizam i zdrav razum svodi na gornje rješenje, to se ipak osjeća neka neizvjesnost«. ²⁴

Postavljanje na dnevni red pitanje stvaranja Bosne i Hercegovine kao autonomne političke jedinice uticalo je da se unutar srpskih građanskih stranaka privremeno pojavi tendencija o potrebi prevazilaženja međusobnih razlika i stvaranja jedinstvenog srpskog političkog fronta. ²⁵ U tom smislu, u Mostaru na primjer, povedena je akcija za izvjesnu političku koncentraciju. Tako je održan sastanak predstavnika Demokratske stranke, Jugoslovenske nacionalne stranke, Jugoslovenskog narodnog

pokreta »Zbor«, Narodne radikalne stranke i Saveza zemljoradnika u cilju »zajedničke akcije političkih partija u Mostaru i Hercegovini za okupljanje i pribiranje svih zdravih i konstitutivnih narodnih snaga«. Na sastanku je zaključeno da se »apeluje na vođstvu svih naših partija i pokreta da se u ovom duhu i cilju izdigne i izmire, te da se ujedine i slože u jedan narodni blok, jer smatramo da se u današnjim teškim prilikama samo na taj način može poći u susret sudbonosnim događajima za spas naše otadžbine«. ²⁶

Prema izvještaju Sreskog načelstva u Mostaru, »odmah prvih dana nakon istorijskog događaja od 26. avgusta 1939. godine, uskomešalo se je srpstvo u Mostaru, sa Cedom Milićem na čelu, a uz moralnu potporu dr Semiza Veselina, advokata i vođe Jugoslovenske nacionalne stranke, prof. Radulović Jovana, istaknutog pristaše Jugoslovenske radikalne zajednice i bivšeg poslanika, sad pristaše dr Stojadinovića, dr Pere Mandića, advokata i vođe Demokratske stranke, te cjelokupnog pravoslavnog svećenstva i skoro svih Srba (osim malog broja Samostalne demokratske stranke i Zemljoradnika)«. ²⁷

Na sastanku srpskih društava u Mostaru, 1. decembra 1939. godine, prihvaćena je Rezolucija u kojoj se konstatuje da su Srbi grada Mostara Sporazum Cvetković-Maček »dočekali mirno i dostojanstveno, podnoseći junački izdvajanje« od srpskog zaleđa. »Smatrali smo da može biti administrativnih preuređenja države, ali samo uz uslov strogog i beskompromisnog održavanja svih ustanova, koje su bitne za čuvanje i jačanje narodnog i državnog jedinstva.« Međutim, provođenje u život Sporazuma ulijeva strah i »tamne slutnje o sudbini krvavo izvojevine slobode i jedinstva jugoslovenske otadžbine«. Na kraju se upućuje poziv svim političkim strankama i pokretima da se »ujedine ili slože, jer smatramo da se u današnjim teškim prilikama samo na taj način može s pouzdanjem poći u susret sudbonosnim događajima za spasavanje jedinstva i slobode naše jugoslovenske otadžbine«. ²⁸ Rezoluciju su potpisali predstavnici Srpske pravoslavne crkvene opštine, Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva »Prosvjeta«, Kola srpskih sestara, Srpskog pogravnog društva, Srpskog pjevačkog društva »Gusle«, Udruženja ratnih dobrovoljaca, Udruženja četnika i Zadruga srpskih privrednika.

U jednom od redovnih izvještaja Sreskog načelstva iz Mostara Banjskoj vlasti banovine Hrvatske u Zagrebu, 16. marta 1940. godine, navodi se da je akcija okupljanja Srba uperena ne samo protiv Sporazuma nego ima za cilj i odvajanje Mostara od banovine Hrvatske, što se potvrđuje i jednom drugom rezolucijom pronađenom tokom pretresa tiskare u kojoj je Rezolucija štampana. U njoj se ističe da potpisnici »kao sinovi Vojvodine Sv. Save, traže izdvajanje grada Mostara iz Banovine Hrvatske«. Nakon sastanka 1. decembra 1939. godine spomenuti Mandić, Veselin i Mitar Hamović, trgovac i istaknuti Ljotićev pristaša, preko novina su uputili poziv »patriotskim političkim strankama« u kojem, po rije-

čima sreskog načelnika, »provejava tendencija pozivanja Srba na okup«. Sresko načelstvo dalje ističe da »šire srpske mase ukoliko ih ima u ovome nisu uzele učešća, tako da je ova akcija na selu ostala skoro nezapažena«. Izvještaj nadalje navodi da se »u ovo zadnje vrijeme ne opaža u srpskim redovima nikakva specijalna aktivnost, jer svakog zao kuplja svakim danom sve više briga za ratnu opasnost, tako da izgleda da je ova akcija nešto jenjala ali ipak žerava i dalje tinja ispod pepela«. ²⁹ Slično Rezoluciji predstavnika mostarskih srpskih građanskih krugova, na sastanku predstavnika srpskih društava u derventskom srezu, koji je, kako je rečeno, ušao u sastav banovine Hrvatske, donesena je Rezolucija u kojoj se, između ostalog, traži »ponovno pripajanje sreza srpskoj banovini«. ³⁰

O političkoj koncentraciji svih Srba, bez obzira na stranačku pripadnost, izvještava Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu i Sresko načelstvo u Konjicu. Glavni cilj agitacije među Srbima je otcjepljenje konjičkog sreza iz banovine Hrvatske i njegovo pripojenje budućoj srpskoj jedinici. ³¹

O političkim previranjima među srpskim stanovništvom na teritoriji bivše primorske banovine izvještavala je redovno Ispostava Banske vlasti u Splitu Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu. U jednom izvještaju, aprila 1940. godine, Ispostava ističe da je »akcija među Srbima u zadnje vrijeme znatno popustila. Međutim, s ovim nije rečeno, da je nezadovoljstvo među tamošnjim Srbima jenjalo i da su se oni snažili u novom stanju i da neće u pogodnom momentu opet započeti s novim akcijama«. Po mišljenju Ispostave, bilo bi potrebno poduzeti neke mjere da bi se umanjilo nezadovoljstvo, da bi se Srbi »bolje i ugodnije osjećali u Banovini Hrvatskoj, i da bi se njihovim vođama oduzela izlika za neku novu protivbanovsku akciju«. ³²

Očigledno je da se političko vođstvo srpskog građanstva nije mirilo sa stanjem stvorenim Sporazumom Cvetković-Maček. Pravilo je razne kombinacije o daljem državnom preuređenju, što nije doprinosilo stabilizaciji unutrašnjih prilika u zemlji, pa prema tome ni Bosni i Hercegovini, pred neposrednom spoljnom opasnošću.

Jugoslovenska muslimanska organizacija i Društvo »Gajret« su, odmah poslije zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček, istakli ideju i zahtjev za autonomiju BiH. Već spomenuta izjava Džafera Kulenovića u novembru 1939. godine izazvala je burne reakcije. Po objavljivanju te izjave održavaju se brojne konferencije mnogih muslimanskih društava u svim krajevima BiH. Tako je u Banjaluci, neposredno nakon izjave Džafera Kulenovića, održana konferencija predstavnika svih muslimanskih društava, bez obzira na stranačku pripadnost. Na tom sastanku donesena je Rezolucija u kojoj je, između ostalog, istaknuto da Muslimani grada Banjaluke, »bez razlike na partijsku pripadnost i nacionalnu ori-

jentaciju«, smatraju da preko svojih društava i ustanova, »tražimo da prilikom daljeg preuređenja naše države, bude uspostavljena Bosna i Hercegovina, kao posebna ravnopravna jedinica, a u svom istorijskom opsegu«. ³³ O nezadovoljstvu Muslimana u vrbaskoj banovini nakon Sporazuma Cvetković-Maček izvještavaju Bansku vlast pojedini sreski načelnici sa tog područja. U izvještaju sreskog načelnika iz Bosanskog Novog, 4. septembra 1939. godine, istaknuto je da su Muslimani Sporazumom nezadovoljni »zato što je tom teritorijalnom podjelom Bosna pocepana«, te se oni sada nalaze »pod dva upravna područja«. Istovremeno se u izvještaju naglašava da su svi Muslimani za autonomiju Bosne i Hercegovine, bez obzira na političku pripadnost i nacionalnu orijentaciju. ³⁴ U izvještaju banjalučkog sreskog načelnika Banskoj vlasti vrbaske banovine, 1. septembra 1939. godine, govori se o političkim previranjima među Muslimanima nakon Sporazuma Cvetković-Maček. Između ostalog, istaknuto je da Muslimani više ne žele biti u sklopu Jugoslovenske radikalne zajednice jer ona nije za autonomiju Bosne i Hercegovine, te se odlučno zahtijeva »da se obnovi njihova muslimanska zasebna organizacija«. ³⁵

Osnovna karakteristika političkih previranja među Muslimanima u to vrijeme je nedostatak jedinstvene organizacije koja bi mogla usmjeravati ta kretanja. U naporima da se postigne izvjesno jedinstvo u Sarajevu je 30. decembra 1939. godine održan širi skup predstavnika muslimanskih organizacija iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. Na tom sastanku potvrđena je jedinstvenost Muslimana u zahtjevu za autonomijom Bosne i Hercegovine. Istovremeno je osnovan pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine. Odmah poslije tog sastanka Izvršni odbor pokreta upućuje okružnicu svim muslimanskim organizacijama i društvima na teritoriji Bosne i Hercegovine u kojoj zahtijeva osnivanje mjesnih odbora za autonomiju. Pored toga, u okružnici se ističe da su Muslimani primili i pozdravili Sporazum Cvetković-Maček, ali se u njemu nije vodilo računa o težnjama bosanskohercegovačkih Muslimana i ostalog stanovništva Bosne i Hercegovine. Uvjeravajući da autonomna Bosna i Hercegovina ni u kom slučaju ne može ugroziti bilo čije interese, Izvršni odbor obavještava i ujedno poziva druge političke stranke u Jugoslaviji da pristupe pokretu. ³⁶

Za autonomiju Bosne i Hercegovine se otvoreno izjasnio i »Gajret«, najmasovnije kulturno-prosvjetno društvo Muslimana u Bosni i Hercegovini. Glavni odbor krajem novembra 1939. godine izjavljuje da je »svjestan da se ne može ostvariti, a najmanje se može pravilno održati autonomno uređenje Bosne i Hercegovine akcijom samih Muslimana«, pa zbog toga »apeluje na sve faktore, a naročito na našu braću Srbe pravoslavne vjere, koji su po svom velikom broju važan faktor u rješavanju ovog pitanja, da se tretiranju ovog pitanja postupa razumno i sa najvećom ozbiljnošću, jer to traže najkрупniji nacionalni i državni interesi«. ³⁷

Prvaci bosanskohercegovačkih Muslimana, vezani za Jugoslovensku radikalnu zajednicu, poslije zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček, bili su u »stavu iščekivanja, te su mnogi otputovali u Sarajevo, na savjetovanje i na uočavanje sadašnje situacije«. ³⁸ Istovremeno se Muslimani iz srezova koji su izdvojeni iz ranijih banovina i pripojeni banovini Hrvatskoj, »prijobjavaju da su time konačno otcjepljeni od ostalih dijelova Bosne i Hercegovine, s kojima bi htjeli sačinjavati jednu jedinstvenu cjelinu, kao što je to bilo stoljećima, sve do obrazovanja ranijih banovina«. Takvim razgraničenjem nije se vodilo računa o željama Muslimana »da ostanu u sklopu historijske pokrajine Bosne i Hercegovine, koja postoji vjekovima«. ³⁹

Sa zaoštavanjem političkih odnosa u procesu realizacije Sporazuma Cvetković-Maček počinje se oštro kritikovati kampanja koju su povelili bosanski Srbi protiv autonomije Bosne i Hercegovine. »Kampanja 'Jugoslovenske pošte' i ovdašnjih srpskih nacionalnih društava protiv poznate izjave dr Džafera Kulenovića izazvala je razumljivu reakciju u svim muslimanskim krajevima.« ⁴⁰ Istovremeno se najavljuje da će Muslimani, s tim u vezi, održati javne skupove u Sarajevu i drugim gradovima Bosne i Hercegovine, na kojima će reagovati protiv tendencija »stanovitih krugova, da ih se degradira na masu koja nema prava odluke o sudbini svoje rođene domovine«. Ta je kampanja u cijeloj Bosni i Hercegovini izazvala kod Muslimana strahovito negodovanje, i »široki narodni slojevi traže da se održe javni protesti i zborovi i da se na njima manifestira pravo raspoloženje Muslimana«. ⁴¹ Na tim zborovima Muslimani će tražiti autonomiju Bosne i Hercegovine, ali ne žele da Bosna i Hercegovina »bude kamen smutnje između Srba i Hrvata, a to ona neće biti samo ako se u nju ne dira«. ⁴²

Predstavnici muslimanskih vjerskih i prosvjetnih ustanova, zajedno s muslimanskim političkim prvacima, sastali su se u Sarajevu 24. novembra 1939. godine i donijeli Rezoluciju u kojoj se jednoglasno podržava stav Džafera Kulenovića o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine. ⁴³

Na konferenciji Muslimana u Mostaru, koja je sazvana povodom predstojećih opštinskih izbora, preovladao je stav da se »što jače učvrste redovi muslimana u borbi protiv antiautonomističkih elemenata koji pokušavaju da pridobiju za svoju političku tezu izvjestan broj Muslimana«. ⁴⁴ Osim te konferencije u Mostaru je održano i veliko ramazansko sijelo muslimanskog društva »Ihvan« (Bratstvo), na kojem se govorilo o autonomiji Bosne i Hercegovine. Donesena je i Rezolucija u kojoj je na prvom mjestu istaknuta parola »Muslimani svi na okup«, zatim parola o autonomiji »u historijskim granicama« i zahtjev za repariranjem »svih nepravda učinjenih od 1918. godine do danas«. ⁴⁵ Muslimanska čitaonica u Mostaru je bila centar gdje su se okupljali »mnogobrojni Muslimani, svih bivših političkih orijentacija«, udruženi u borbi za njenu autonomiju. ⁴⁶

O tim skupovima i aktivnostima Muslimana izvještava 13. novembra 1939. godine Sresko načelstvo u Mostaru Odjeljak za državnu zaštitu Banske vlasti banovine Hrvatske u Zagrebu da Muslimani »kao autonomisti ne uviđaju da će im današnja politika kod daljnjeg državnog preuređenja obezbijediti autonomiju Bosne i Hercegovine«. ⁴⁷

Politička previranja među Muslimanima naročito su bila izražena u konjičkom srezu. Primorski žandarmerijski puk, prethodno obaviješten od sreskog načelnika iz Konjica, izvještava Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu kako su »Muslimani u srezu Konjičkom išli na opštinske izbore sa parolom za autonomiju Bosne i Hercegovine«. Tim povodom rasturani su i leci sa naslovom »Brate Muslimane«, potpisani od »Odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine«. ⁴⁸

Slično raspoloženje vladalo je i među Muslimanima Stoca. Tamošnji sreski načelnik izvještava 1. maja 1940. godine Bansku vlast banovine Hrvatske o posjeti Džafera Kulenovića i govoru koji je tom prilikom održao. U svom izvještaju sreski načelnik posebno naglašava da se »iz manifestacionog raspoloženja muslimanskih masa ovom prigodom vidi da su oni svi za autonomiju Bosne i Hercegovine«. ⁴⁹

O političkom djelovanju muslimanskih društava na teritoriji Hercegovine izvještavala je redovno Ispostava Banske vlasti u Splitu Bansku vlast banovine Hrvatske u Zagrebu. U izvještaju od 1. decembra 1939. godine se ističe da je u Vakufskom povjereništvu održana neprijavljena konferencija predstavnika »svih muslimanskih kulturnih, prosvjetnih i socijalnih društava, uz sudjelovanje oko pedeset lica i na istoj donesena rezolucija kojom se traži autonomija Bosne i Hercegovine«. Toj konferenciji prisustvovao je i gradski povjerenik iz Mostara, ali se udaljio prije donošenja Rezolucije »jer nije uspio prisutne raspoložiti za današnju vladinu politiku, on je održao govor, ali nije dobio terena«. ⁵⁰

Muslimansko građansko vođstvo se borilo za autonomiju BiH u kojoj bi ono imalo ulogu političkog arbitra između Srba i Hrvata. U tako ostvarenoj autonomnoj BiH ono bi trebalo zadržati dominantan položaj faktora koji odlučuje i arbitrira. Međutim, vođstvo JMO, držeći se interesa svoje klase, nastojalo je da učestvovanjem u brojnim centralističkim vladama Kraljevine Jugoslavije te interese maksimalno zaštititi. Zato u svom zahtjevu za autonomijom JMO nije bila niti je mogla biti potpuno jedinstvena i dosljedna.

Hrvatska seljačka stranka u BiH, posebno u onim dijelovima koji su pripali banovini Hrvatskoj, bila je veoma snažna i uticajna. Neposredno nakon zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva, 29. 8. 1939. godine, Maček je, između ostalog, naglasio da definitivno rješenje pitanja hrvatskog teritorija nije još riješeno, »jer smo stavili u sporazum naročitu klauzulu, da će se definitivni opseg Banovine Hrvatske ustanoviti, kad se bude preuređivala čita-

va državna zajednica«. Teritorij banovine Hrvatske će drugačije izgledati »bude li u novopreuređenoj državnoj zajednici recimo i autonomna Vojvodina ili ne bude, drukčije bude li autonomna Bosna, ili ne bude itd.«⁵¹

Na jednoj široj konferenciji vođstva Hrvatske seljačke stranke, koja je održana krajem januara 1940. godine, razmatran je problem utvrđivanja historijskih granica između novoformirane banovine Hrvatske i eventualne banovine Srbije. Tada je formulirano gledište da Bosnu i Hercegovinu ne treba dijeliti, već joj treba dati autonomiju. Međutim, ako se to ne bi moglo ostvariti, pa dođe do razgraničenja između hrvatske i srpske jedinice, vođstvo Hrvatske seljačke stranke bi tražilo da se u Bosni i Hercegovini i Vojvodini održi plebiscit.⁵²

Krajem januara 1940. godine »Hrvatski dnevnik« je pisao da se postojeći teritorijalni obim banovine Hrvatske ne može smatrati zadovoljavajućim pod pretpostavkom da će biti obrazovane još samo banovine Srbija i Slovenija. U tom smislu list ističe da »Hrvatska u svojem sadašnjem opsegu ne može trajno opstati, jer su joj potrebni još neki krajevi za vlastitu gospodarsku izgradnju«.⁵³

Prema tome, hrvatska buržoazija je postavila nove teritorijalne zahtjeve i za slučaj eventualnog formiranja posebnih autonomnih jedinica, tj. Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Nesumnjivo je da su zahtjevi hrvatske buržoazije prema teritoriji Bosne i Hercegovine i Vojvodine bili neuporedivo veći ako bi se u daljem državnom preuređenju obrazovala, pored slovenačke, samo srpska banovina.

Vođstvo Hrvatske seljačke stranke je sa naročitim zanimanjem pratilo politička previranja među muslimanskim i srpskim stanovništvom Bosne i Hercegovine. U odnosu na Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine izvjesni krugovi hrvatske buržoazije ističu da bi »bilo vrlo teško ostvariti posebnu autonomnu bosanskohercegovačku jedinicu, ako bi joj se odlučno protivili bosanskohercegovački Srbi«. Autonomiju Bosne i Hercegovine bi bilo teško ostvariti i s obzirom na broj Srba u Bosni i Hercegovini i u cijeloj državi, »jer sigurno, da bi se Srbi izvan Bosne i Hercegovine pridružili zahtjevu svojih sunarodnjaka«. Zbog toga ne preostaje ništa drugo »nego njezin teritorij, koliko nije djelimično priključen Banovini Hrvatskoj, razdijeliti između Hrvatske i Srbije, uz poštivanje volje i želje stanovništva pojedinih kotareva«.⁵⁴

Prohrvatski »Jugoslovenski list«, pišući o stanovištu Hrvatske seljačke stranke prema diobi Bosne i Hercegovine, ističe da je prilikom sklapanja Sporazuma Cvetković-Maček bilo izričito istaknuto da će se o krajevima Bosne i Hercegovine koji nisu pripali banovini Hrvatskoj povesti posebna rasprava kada se bude radilo na daljoj reorganizaciji države. »Ko je dakle protiv autonomije Bosne i Hercegovine i za formiranje jedne srpske banovine, treba znati i to da se opseg te banovine ima odrediti u sporazumu sa Hrvatima.« BiH pored »srpskog ima i hrvatski karakter«.⁵⁵

Očigledno, hrvatska buržoazija nije bila zadovoljna učinjenim koncesijama srpske buržoazije. Neposredno poslije Sporazuma Cvetković-Maček hrvatska buržoazija, odnosno Banska vlast banovine, nije zauzela oštar stav prema Pokretu za autonomiju BiH. Međutim, vođstvo Hrvatske seljačke stranke u budućem preuređenju države nije bilo spremno ustupiti onu bosanskohercegovačku teritoriju koja je, na osnovu Uredbe o banovini Hrvatskoj, već pripojena banovini. Mada je Hrvatska seljačka stranka u »Hrvatskom dnevniku« često isticala blagonaklonost prema Pokretu za autonomiju BiH, Banska vlast banovine Hrvatske 28. februara 1940. godine zabranjuje održavanje konferencija i osnivanje akcionih odbora za autonomiju BiH na svojoj teritoriji.

Stav ustaškog pokreta prema Sporazumu Cvetković-Maček, odnosno Hrvatskoj seljačkoj stranci poslije njegovog zaključenja, bio je krajnje negativan. Sva ustaška štampa u inostranstvu je vodila oštru kampanju protiv Hrvatske seljačke stranke. Ustaše su, u kritici Sporazuma, kao jedan od glavnih argumenata isticale gubitak velikog dijela BiH. Vođstvo Hrvatske seljačke stranke, po njihovom mišljenju, nije dosljedno ustrajalo na ostvarenju maksimalnog velikohrvatskog programa. U vezi s tim u ustaškoj literaturi je isticano da su u novoosnovanoj banovini Hrvatskoj okupljeni »tek oni krajevi kojima katolički Hrvati tvore većinu, dok su područja islamskih Hrvata gotovo beziznimno ostala izvan Banovine Hrvatske«.⁵⁶ Po mišljenju ustaša, Maček je izdao ideju nezavisne hrvatske države koja je, kako je tvrdila ustaška propaganda, bila zajedničko glodište i Hrvatske seljačke stranke i ustaškog pokreta.

Bez obzira na međusobne razlike i sukobe u pogledu mogućeg preuređenja države, srpske, hrvatske i muslimanske građanske stranke su bile jedinstvene kada je u pitanju očuvanje postojećeg buržoaskog poretka. Ta unutrašnja politička previranja tek u uslovima rastućeg spoljnog pritiska i prijetnje neposrednom agresijom dviju fašističkih sila, Njemačke i Italije, te njihovih saveznika, Bugarske i Mađarske. U tim okolnostima prvaci građanskih političkih stranaka, kako onih na vlasti tako i drugih, svoju aktivnost su više usmjeravali u borbu protiv komunista i drugih progresivnih pokreta nego u pravcu okupljanja svih demokratskih i patriotskih snaga u cilju odbrane zemlje od sve agresivnijeg nastupa nacizma i fašizma.

Napomene

- ¹ Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965, 403; Branko Petranović i Momčilo Zečević, Jugoslavija 1918—1984, Zbornik dokumenata, Beograd 1985, 357.
- ² Ferdo Čulinović, Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb 1968, 339—341.
- ³ Godišnjak Banske vlasti banovine Hrvatske, Zagreb 1940.
- ⁴ Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček, 222.
- ⁵ »Ono što se odmah jasno pokazuje u tom aktu, to je ostupanje od osnovnih načela na kojima je zasnovan Narodni sporazum. U narodnom sporazumu, rješenje hrvatskog pitanja predviđa se u okviru opšteg preuređenja države.« (»Vreme«, 30. 8. 1939)
- ⁶ Bliže o tome: Nusret Šehić, Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaja Bosne i Hercegovine, Zbornik radova Istorijske pretpostavke Republike BiH, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1968, 164—165.
- ⁷ Isto, 166.
- ⁸ Isto, 171.
- ⁹ »Jugoslovenski list«, 250, 24. 10. 1939.
- ¹⁰ Isto, 275, 19. 11. 1939.
- ¹¹ »Politika«, 11288, 4. 9. 1939.
- ¹² Bliže o tome: Ljubo Boban, Maček i politika HSS 1928—1941, Zagreb 1974, 291—292.
- ¹³ »Jugoslovenski list«, 269, 12. 11. 1939.
- ¹⁴ Nusret Šehić, n.d., 175.
- ¹⁵ Isto, 179.
- ¹⁶ Isto.
- ¹⁷ Ljubo Boban, Maček i politika HSS 1928—1941, 294.
- ¹⁸ Narodna odbrana je bila vanstranačko, nacionalističko srpsko udruženje, koje je nastojalo da se predstavi kao organizacija koja djeluje u opštejugoslovenskom interesu. U vrijeme Sporazuma Cvetković-Maček Narodna odbrana je radila na ujedinjavanju srpskih nacionalističkih udruženja s ciljem odbrane srpskih interesa u Bosni i Hercegovini. Nusret Šehić, n.d., 182.
- ¹⁹ »Hrvatska straža«, 258, 11. 11. 1939.
- ²⁰ Arhiv Jugoslavije, Beograd, Dvor 1918—1938, 38/56; up. »Hrvatska straža«, 260, 14. 11. 1939.
- ²¹ »Hrvatska straža«, 260, 14. 11. 1939. Opširnije o tome: Perko Vojinović, Vrbaska banovina u koncepcijama Sporazuma Cvetković-Maček, Jugoslovenski časopis, godina XIX, Beograd 1980, 85—105.
- ²² »Jugoslovenska pošta«, 3182, 10. 11. 1939.
- ²³ »Jugoslovenski list«, 280, 25. 11. 1939.
- ²⁴ Isto, 208, 3. 9. 1939.
- ²⁵ Bliže o tome: Nusret Šehić, n.d., 171.
- ²⁶ »Jugoslovenski list«, 303, 22. 12. 1939.
- ²⁷ Ljubo Boban, Maček i politika HSS 1928—1941, 204.
- ²⁸ Isto, 205.
- ²⁹ Isto.
- ³⁰ »Hrvatska straža«, 295, 19. 12. 1939.
- ³¹ Arhiv Hercegovine Mostar, Fond Dokumenti banovine Hrvatske, K 1, 52.
- ³² Ljubo Boban, Maček i politika HSS 1928—1941, 208.
- ³³ »Jugoslovenski list«, 275, 19. 11. 1939. O političkim previranjima u Banjaluci u novijoj istoriji općenito, vidi: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945), Zbornik radova, Sarajevo 1978, 808.
- ³⁴ Perko Vojinović, Vrbaska banovina u koncepciji Sporazuma Cvetković-Maček, 100.
- ³⁵ Isto, 101.

³⁶ Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima Sporazuma Cvetković-Maček, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, 2, Sarajevo 1966, 177.

³⁷ Bliže o tome: Nikola Babić, BiH u koncepcijama građanskih političkih snaga i KPJ do 1941, Na putevima revolucije, Sarajevo 1972, 46—50; up. Ibrahim Kemura, Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana, Sarajevo 1986.

³⁸ »Jugoslavenski list«, 208, 3. 9. 1939.

³⁹ Isto.

⁴⁰ »Hrvatska straža«, 263, 17. 11. 1939.

⁴¹ Isto.

⁴² »Pravda«, 35, Bajram, Sarajevo 1939.

⁴³ »Hrvatska straža«, 279, 3. 12. 1939.

⁴⁴ »Jugoslavenski list«, 267, 10. 11. 1939.

⁴⁵ Isto, 273, 17. 11. 1939.

⁴⁶ Arhiv Hrvatske, Fond banovine Hrvatske, Kabinet bana, K20, 22267/40. Sreski načelnik Banskej vlasti banovine Hrvatske, 2. 5. 1940.

⁴⁷ Arhiv Hercegovine Mostar, Zbirka dokumenata Kraljevine Jugoslavije, K12-I-373.

⁴⁸ Arhiv Hercegovine Mostar, Zbirka dokumenata Kraljevine Jugoslavije, Primorski žandarmerijski puk Banskej vlasti banovine Hrvatske, 1485, 22. 5. 1940.

⁴⁹ Arhiv Hrvatske, Fond banovine Hrvatske, Kabinet bana, K20, 11957/40.

⁵⁰ Arhiv Hercegovine Mostar, Fond Dokumenti banovine Hrvatske, K1, 130.

⁵¹ Mirko Glojnarčić, Borba Hrvata, Zagreb 1940, 348—349.

⁵² Dana Begić, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima Sporazuma Cvetković-Maček, 188—189.

⁵³ »Hrvatski dnevnik«, 1346, 30. 1. 1940.

⁵⁴ »Hrvatska straža«, 264, 18. 11. 1939.

⁵⁵ »Jugoslavenski list«, 263, 5. 11. 1939.

⁵⁶ Mladen Lorković, Narod i zemlje Hrvata, Zagreb 1939; navedeno prema: Fikreta Jelić-Butić, BiH u koncepciji stvaranja NDH, Zbornik radova, 1941. u istoriji naroda BiH, Sarajevo 1973, 47.

DRAGO KARLO MILETIĆ

ITALIJANSKA REOKUPACIJA MOSTARA (septembar 1941 — juni 1943)

Nakon aprilske kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, 1941. godine, italijanske vojne snage su se zadržale u Mostaru do konca maja.

Uz svečanosti stupile su 28. maja hrvatske jedinice, a Mostar su napustile italijanske, osim simboličnog broja italijanskih vojnika, smještenih u Južnom logoru.

Preuzevši vlast od Italijana, ustaše vrše pripreme za planirane zločine istrebljenja Srba, a koncem maja hapse i ubijaju neke od najpoznatijih građana.

Masovna hapšenja vršena su u drugoj polovini juna, da bi u julu i augustu ustaše izvršile masovna likvidiranja i deportovanja iz Mostara u logore Pag, Gospić i ostale, u međuvremenu stvorene, logore.

Izuzev pojedinačnih slučajeva, za koje su bili zainteresovani iz raznih razloga, Italijani su te zločine posmatrali, reklo bi se, nezainteresovano. Njihovi oficiri, u mjestima gdje su bile stacionirane malobrojne jedinice na području II zone, davali su izjave o navodnoj njihovoj obavezi da poštuju postojeću vlast, ustašku, u novostvorenoj državi, a da su sukobi između Srba i ustaša unutarnje pitanje te države.

Junski ustanak u istočnoj Hercegovini, 1941. godine, kojim su pripadnici srpskog naroda pokušali da spriječe ustaške zločine, i julsko-augustovske akcije, u kojima je KPJ uspjela da ustanak za samoodržanje usmjeri u tokove narodnooslobodilačkog rata, ugrozili su pozicije NDH na ovom području. To je, ujedno, za Italijane bila mogućnost da ponovo zauzmu teritorij II zone.

Italijanske trupe, koje su u aprilu ušle u Mostar s pjesmom: *Colonello non volio pane, / volio fuoco di struggbattore, / ecco il sangue di questo cuore, / tutto per Croatia* (u slobodnom prevodu: *Pukovnik ne traži kruha, / on traži vatru borbe, / evo krvi iz ovog srca, / sve*

za Hrvatsku), upućene su u Italiju. Te su trupe bile svjedoci jedne politike. Sada su dovedene druge koje treba da podržavaju aprilskog neprijatelja.

Na osnovu zaključaka, usvojenih na konferenciji predstavnika vlada Italije i Nezavisne Države Hrvatske, održanoj 26. augusta 1941. u Zagrebu, izvršit će se reokupacija demilitarizovane II zone, u kojoj se nalazi i grad Mostar.

Italijansku vladu su zastupali: komandant 2. armije Ambrosio, načelnik Štaba 2. armije general De Blasio, šef italijanske Vojne misije u Hrvatskoj general Ocsilia i markiz Giustiniani, italijanski otpravnik poslova, a u ime NDH: general Perčević, poslanik u Rimu dr Stjepan Perić, administrativni povjerenik pri Komandi 2. armije Karčić, državni tajnik za željeznice dr Josip Marković i sekretar administrativnog povjerenika pri Komandi 2. armije dr Rusić.

Zaključeno je da Komanda 2. armije preuzme i civilnu vlast, osim pitanja koja ne interesuju Italijane, kao što su škole, duvan, razni monopolski artikli, takse, ishrana itd.

Italijani se »smatraju odgovornim« za javni poredak, pa tzv. hrvatskim vlastima prepuštaju u nadležnost samo krivična djela. Prisutni ministar NDH Perić zapitkuje na konferenciji:

— Ako jedan građanin ubije četnika?

— Djelo zadire u javni poredak i, prema tome, građanin će biti prijavljen ratnom sudu 2. armije — odgovorio mu je general Ambrosio.

Predloženo je da se »hrvatske« trupe potčine Komandi 2. italijanske armije 1. septembra, a da Komanda 2. armije preuzme civilnu vlast 7. septembra.

Na koncu je general Ambrosio zaključio:

— U redu, 1. septembra ne smije više biti (na reokupiranom području — prim. D. K. M.) ni regularnih ni neregularnih ustaša. Uzimajući u obzir potrebe pokreta (misli ustaškog — prim. D. K. M.), nemam ništa protiv obrazovanja omladinskih formacija (misli Ustaške mladeži — prim. D. K. M.). Ali morat ću uvijek biti obaviješten o tome.¹

Neposredno poslije toga Glavni stožer Ministarstva Hrvatskog domobranstva, pod br. 2144 tajno, 28. augusta 1941. dostavio je zapovijed vojskovođe NDH Kvaternika:

»Prema ugovoru sa saveznikom Italijom o pojačanju operativne sigurnosti u graničnom pojasu u Hrvatskom primorju, Dalmaciji i Hercegovini sve čete Hrvatskog domobranstva podređene su u operativnom pogledu od 1. rujna 1941. godine zapovjedniku II. talijanske vojske (armate) u Karlovcu.«²

Usljedile su hitne razmjene izvještaja o stanju na terenu II zone. Kotarski predstojnik Čidić, pod Prez. br. 326/41, 2. septembra 1941. obavještava Veliku župu Hum u Mostaru o stanju na terenu:

— Drežnica, nema uniformisanih ustaša, tabornik Krešić Jure raspolagao sa 40 pušaka, 12 noževa i 1.080 nabojâ. Oružje i municija nalaze se još uvijek kod lica, kojima je podijeljeno.

— Čitluk, ima jednog uniformisanog ustašu, tabornika Lukasa Juričića. Iz ranijih godina ima oko 150 zakletih ustaša, od kojih je 100 u Bjelovaru na iseljavanju Srba, ostali su kod kuća. Raspolazu sa 22 puške.

— Bijelo Polje, nema uniformisanih ustaša, a šest civila ustaša drže stražu kod pravoslavne crkve. Imaju 6 pušaka. Ima još oko 50 ustaša koji su »vršili službu«, a sada su pušteni kućama.

— Mostar, sela, ima 4 uniformisane ustaše, naoružane puškama i revolverima, Ustaški stožer u Mostaru ima 41 pušku.

— Rujište, nema uniformisanih, ali ima 17 ustaša civila, naoružanih puškama.

— Blagaj nema uniformisanih ustaša, ustaša civila ima u Gnojnicama 13, a u Blagaju 14, naoružanih puškama.

— Široki Brijeg, nema uniformisanih ustaša. Šest ustaša otišlo u borbu u Glamoč. Raspolazu sa 60 pušaka na Brijegu.

— Buna, nema uniformisanih ustaša, a po selima ima 45 ustaša civila naoružanih puškama. (Dat skraćeni opis — prim. D. K. M.)³

Mostar je 4. septembra 1941. posjetio zapovjednik italijanskog armijskog korpusa general Dalmazzo, sa zapovjednikom divizije »Marche« generalom Amicom. Na ispraćaju, pred povratak u Dubrovnik, ispred hotela »Neretva« u Mostaru, domobranski satnik Grgo Zukon, koji se slučajno našao u njihovoj blizini, čuo je ironičnu primjedbu zapovjednika divizije »Marche«: »Indipendente Stato« (nezavisna država).⁴

Armijски zapovjednik 2. armije general Vittorio Ambrosio izdao je 7. septembra 1941. Proglas pučanstvu, u kojem naznačava da u sporazumu sa Vladom NDH »današnjim danom preuzima vojničke i građanske vlasti na području«. (Navode se precizno granice područja II zone. — prim. D. K. M.)⁵

Istovremeno je general Ambrosio, također plakatiranjem, izdao naređenje o zabrani držanja vatrenog oružja, streljiva i drugih praskavih tvari, te zabrani kretanja od 22 do 5 sati ujutro, zabrani prometa motorkotača i automobilskih vozila bez posebnog odobrenja i zabrani udaljavanja iz stalnog mjesta boravka.⁶

Reokupacija II zone, sa elementima koje smo naveli, dovela je do specifičnog statusa Mostara od septembra 1941. do juna 1943. godine. Vjerovatno se ni u jednom drugom gradu u Jugoslaviji narodnooslobodilački pokret nije razvijao u tako specifičnim, ponekad kontradiktornim, okolnostima kao što je to slučaj sa Mostarom.

Grad se, prema postignutom dogovoru Sila osovine, nalazio na području novoformirane kvislinške Nezavisne Države Hrvatske. Nakon reokupacije vojnu i civilnu vlast su preuzele jedinice italijanskog oku-

patora. Ustašama je zabranjeno da naoružane ulaze u područje II zone, pa i u Mostar. Nezavisnu Državu Hrvatsku su predstavljali: Velika župa,⁷ koja nije imala praktične vlasti, Domobranstvo i Oružništvo, što su bili podređeni italijanskoj komandi, i policija, koja nije smjela hapsiti političke krivce bez saglasnosti italijanskih vojnih vlasti. Civilnim prekršiteljima po političkim krivicama sudio je vojni italijanski sud. Nasuprot tome, Srbi, koji su stupili u MVAC (dobrovoljnu antikomunističku miliciju) pod pokroviteljstvom italijanskih vojnih vlasti, mogli su da se naoružani kreću po gradu, naročito na lijevoj strani Neretvom podijeljenog grada.

Italijanske vojne vlasti su uskoro dokazale da proglašavanje zabrane držanja oružja nije formalnost. 15. septembra 1941. opkolili su, uz pomoć tenkova, Široki Brijeg (sada Lišticu) i uhapsili grupu civila kod kojih su pretresom pronašli oružje.

Nakon dovođenja u Mostar i saslušanja pustili su sve, izuzev četvorice: Ante Tripala, Gojka Mladenova, Ante Gadže i Petra Vege.

I pored hitne intervencije velikog župana Troyera, a potom i kotarskog predstojnika Čidića, najvišim vlastima NDH ta četvorica su 19. septembra 1941, nakon presude vojnog italijanskog suda, strijeljana kod Sjevernog logora. Karakteristično je da su neki od njih učestvovali 1941. godine u odvođenju i ubijanju Srba u Hercegovini i Bosni.⁸

I Prijeki sud NDH u Mostaru kao da pokušava »zavesti neki red«, o čemu svjedoči obavijest Pres — Kzp: 52/41, 27. septembra 1941, kojom obavještava Veliku župu Hum u Mostaru: »Osudom ovog Prijekog suda od 19. rujna 1941. broj gornji osuđeni su na smrt strijeljanjem Pero Pažin pok. Jure 32 god. star, Rkt, težak iz Njivica kotar Stolac i Meho Zilić, Husin, 26 god. star musliman, težak iz Gor. Poplata kotar Stolac — zbog toga što su u noći od 30 na 31 kolovoza o. g. u selu D. Poplat kotar Stolac odveli iz kuća i poubijali 11 osoba grkoistočne vjere (1 starac, 6 žena i 4 djece).

Osuđeni su zamolili pomilovanje, ali je juče u 3 sata poslije podne stigla brzojavna obavijest Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, da je molba za pomilovanje odbijena.

Kazna smrti strijeljanjem nad osuđenima izvršena je jučer u 6 sati poslije podne...«⁹

Očigledno je da ustaška vlast pokušava oprati ruke od zločina koji su masovno izvršeni u Hercegovini, pa i na taj način, kao što će ubuduće sve aktere u tim zločinima i u zvaničnim aktima nazivati »divlji ustaše« tako se u izvjesnom smislu ograđivati od njih i njihovih zločina. Bila je to providna politika u novonastaloj situaciji reokupacije.

Osim uključivanja izvjesnog broja članova KPJ i SKOJ-a u ustaške jedinice istočne Hercegovine i formiranja Konjičko-mostarskog bataljona partijska organizacija Mostara je u tim specifičnim uslovima organizovala snažan narodnooslobodilački pokret u gradu.

Jedan vid djelatnosti bio je okupljanje napredne omladine, pod raznim vidovima, kako bi se upoznavala sa političkom situacijom i idejno snažila za praktičnu borbu protiv okupatora i njihovih saradnika.

U toku ramazanskih praznika održan je niz sastanaka po kvartovima pod vidom ramazanskih sijela. Bili su to dobro organizovani sastanci, na kojima su stariji drugovi, komunisti, upoznavali omladinu sa najnovijim događajima. Svi ti sastanci, održani septembra i oktobra 1941. godine, u potpunosti su uspjeli i ostali neotkriveni, izuzev sastanka u Cernici 9. oktobra 1941. u kući Mahmuda Arpadžića. Na osnovu prijave Ante Šimunovića, radnika na željeznici, već poznatog ustaše, koji je na policiju poveo i Stjepana Bana Soldu, takođe radnika na željeznici i poznatog ustašu, policija je uz njihovu pomoć pohapsila najveći broj prisutnih omladinaca. Nakon saslušanja, na kojima su omladinci uporno zastupali dogovorenu tezu da su se sakupili radi ramazanskih praznika, a pod pritiskom muslimanskih krugova koji su za taj slučaj tvrdili da se ruši jedna stara vjerska tradicija, policija je bila prinuđena da omladinu i omladinke pusti iz zatvora nakon nekoliko dana. Zadržani su samo Muhamed Hamica Arpadžić i Muharem Zuhrić jer je kod njih pronađen kompromitujući materijal prilikom hapšenja.

Nakon isljeđenja ta dvojica su predati na postupak Prijekom sudu Sudbenog stola (Okružnog suda). Partijska organizacija je raznim kanalima uspjela da izdjejtstvuje oslobađajuću presudu za optužene, pri čemu su značajnu ulogu odigrali neki suci Sudbenog stola, inače saradnici NOP-a.

Međutim, ono što je kuriozitet tog slučaja i što je ustalasalo neke krugove u Mostaru bila je činjenica da se, uporedo sa suđenjem toj dvojici omladinaca, odvijalo suđenje Stjepanu Banu Soldi na italijanskom vojnom sudu, dok je Ante Šimunović uspio da izbjegne hapšenje ilegalnim odlaskom u Sarajevo. Optužba protiv Solde je glasila: nošenje oružja bez odobrenja italijanskih vojnih vlasti. Uz to, naoružan, Soldo je poslije sprovođenja uhapšenih omladinaca u policiju, na mostu kod Musale legitimisao omladinu Edhema Envera Mirazovića, Mustafa Muju Udovičića i Aliju Šegetala.

I pored hitne intervencije velikog župana Troyera kod najviših vlasti NDH i općeg upravnog povjerenika kod Italijana u Sušaku, jer sudi se »poznatom ustaši« koji je hapsio »komuniste«, kako je navodio Troyer, nakon saslušanja i suđenja Stjepan Ban Soldo je strijeljan 22. oktobra 1941. godine.¹⁰

Istog dana, kada su Italijani ubili Soldu, strijeljali su i tri rođaka Glogovca, Iliju, Miloša i Savu. Prema još uvijek nepotpunim saznanjima, ta su trojica bili borci ustaničkih jedinica. Sišli su u Mostar, nekom privatnom vezom, po oružje. Uhapšeni su od Italijana početkom oktobra na Carini u Mostaru, u kući jednog mostarskog komuniste, zajedno sa grupicom mostarskih omladinaca, među kojima je bio znatno stariji Abdulah Dule Dizdarević, trgovac. Navodno su svi osuđeni

na smrt, ali su pušteni, izuzev trojice Glogovaca koji su strijeljani kod Južnog logora i tu sahranjeni.¹¹

Zagonetka tog slučaja je i u tome što se skoro istovremeno Dizdarević pojavljivao kao glavni organizator veze između Italijana i jedne grupe Srba koja je podnijela optužnicu protiv Solde. U isto vrijeme obilazio je teren sa italijanskim oficirima koji su utvrđivali mjesta ustaških zločina,¹² a u ovom slučaju pojavljuje se i kao italijanski uhapšenik. Malo kasnije stupio je u Mostarski bataljon, u kojem je, prilikom četničkog puča, poginuo.

U nizu apsurdnosti tog vremena u gradu je i doček zapovjednika 2. italijanske armate Ambrosija 18. oktobra 1941. godine. Pred hotelom »Neretva« dočekuje ga grupica mostarskih Srba, trgovaca, uz poklike: »Živjela Italija, živio komandant Druge armate«, a on je, vjerujući da pred sobom ima ustaše, odgovorio poklikom: »Živjela Nezavisna Država Hrvatska!«¹³

Uvidjevši da su reokupacijom II zone izgubili svu praktičnu vlast u ovom dijelu NDH, ustaške organizacije pokušavaju da zadrže bar politički uticaj i idejni odgoj hrvatske i muslimanske omladine.

Na zahtjev italijanskog generala Ambrosija veliki župan Troyer ga obavještava 11. novembra 1941. da je raniji stožernik Ustaškog stožera u Mostaru Cvitan Zovko »odredbom Poglavnika razriješen dužnosti pobočnika ustaškog logora u Mostaru 9. 9. 1941.«, a da ga je »gosp. Anton Žličarić postavio povjerenikom za organizaciju ustaške mladeži u Mostaru« (misli se na period prije 9. 9. 1941. godine — D. K. M.). U stvari, Cvitan Zovko se kompromitovao zločinima ljeta 1941, pa se, kao i izvjestan broj takvih, pred reokupaciju II zone povukao u Zagreb ili neko drugo mjesto u NDH.

Nadalje, Troyer izvještava generala Ambrosija da je u skladu sa već pomenutim dogovorom, od mjerodavnih u Zagrebu, odredbom od 21. 10. 1941. postavljen za stožernika Ustaške mladeži Vladimir Fleger, za logornika kotara Mostar Jure Nikolić, a za tabornika Ustaške mladeži u Mostaru Iso Omeragić. Istom odredbom za ista mjesta ženske Ustaške mladeži imenovane su: Mila Puharić, Marica Škobić i Zlata Meštrović.¹⁴ Svi su bili učenici i učenice završnih razreda srednjih škola u Mostaru.

Od tada je Ustaška mladež u Mostaru postala nosilac cjelokupne ustaške ideološke aktivnosti. Putem »krugovala« (zvučnika) postavljena na telegrafske ili električne stubove u gradu vršena je svakodnevna »promičba« (propaganda), izrađivani su veliki panoi sa zastrašujućim porukama protiv boljševizma, organizovane razne akademije, predavanja, smotre, dočeci, sahrane i komemoracije sa obavezno prisutnim pripadnicima Ustaške mladeži u uniformama.

Ostaje činjenica da su nosioci te aktivnosti bili đaci starijih razreda, da su uspjeli okupiti relativno mali broj učenika i skoro nijed-

nog omladinca radnika, te da se ženska Ustaška mladež, kao organizacija, ubrzo raspršila.

U analizi dolazimo do saznanja da je od šest imenovanih rukovodilaca samo dvoje iz Mostara i da je najveći broj aktivista u toj organizaciji porijeklom van Mostara.¹⁵

Neki pripadnici te organizacije poslužili su policijskim organima kao dostavljači, o čemu je bilo govora i na XVII sjednici Nastavničkog vijeća Gimnazije, 12. maja 1942, kada je profesor Alojzije Benac zatražio objašnjenje zašto su učenici te škole (a bili su to pripadnici Ustaške mladeži) slati po kućama drugih učenika u cilju provjere da li su kod kuće ili su otišli u partizane. Oštar duel sa profesorom Bencom tadašnji direktor Josip Babić, inače poznati ustaša, završio je oduzimanjem riječi tom hrabrom i čestitom vaspitaču mostarskih gimnazijalaca.

Na osnovu podataka, koje su prikupili pripadnici Ustaške mladeži, i drugih informacija veliki župan Troyer je 23. maja 1942. dostavio spisak Gradskom poglavarstvu, u kojem je naznačio osobe koje se nalaze u šumi i naredio da se njihovim porodicama oduzme garantovano snabdijevanje hranom.¹⁶

Pripadnici Ustaške mladeži iz starijih razreda smatrali su da je zadržavanje na propagandi nedovoljno, pa organizuju ilegalnu organizaciju »Crna ruka«, čiji je zadatak bio da se fizički obračunaju sa naprednim omladincima. Taj napad su izvršili Josip Šunta i Drago Marić, sa još dvojom nepoznatih pripadnika te organizacije, na skojevca Nebojšu Šaina 26. novembra 1941. Uveče, skoro u samom centru grada, nanijeli su mu noževima teške ozljede. Zahvaljujući hitnoj medicinskoj intervenciji, Nebojša je preživio ranjavanje.¹⁷

Sličan napad izvršio je Vladimir Flegler, stožernik Ustaške mladeži, uz pomoć Zije Bakamovića i drugih, na Feodora Škubonju, koji se nalazio u društvu školskih drugarica Antonije Marinković, Munevere Brkić, Marice Kojo, Muhameda Kahrmanovića, 24. maja 1942. na periferiji Mostara, u Barama. Taj napad ustaše su opravdavale navodnim pjevanjem komunističkih pjesama Škubonjine grupe.¹⁸

U istom mjesecu nekoliko učenika Gimnazije, članova SKOJ-a, skrenuli su pažnju direktoru Josipu Babiću da pripadnici Ustaške mladeži unose skriveno oružje u školu i da namjeravaju izvršiti, kako su govorili »blitz Krieg« na komuniste učenike. Umjesto da naredi pretres tih učenika Babić politikantski daje ugroženim učenicima 4 slobodna dana uz garanciju »da im se u školi neće ništa dogoditi«.¹⁹

Smjenjivale su se razne akcije te organizacije, među kojima i »svetovano spaljivanje protudržavnih knjiga« na Musali, koje su organizovali na godišnjicu proglašenja NDH 10. aprila 1942. u 18 sati. Toj su akciji mogli prisustvovati samo pismeno pozvani uzvanici, ali uz obavezu da sobom ponesu bar jednu knjigu »protudržavnog sadržaja« i da je bace na lomaču. A te »protudržavne knjige« su bile sve one pisane ćirilicom i sve koje su u svom sadržaju imale slobodnu misao.²⁰

Postepeno je od organizacije Ustaške mladeži otpadao sve veći broj. Manji dio, indoktriniran ustaštvom, 1943. godine se transformisao u poluvojne formacije »jurišnika« koji su izvršili mnoga zlodjela u Mostaru i okolini.

Gradska policija ili Predstojništvo Gradskog redarstva u Mostaru, na temelju odredbe Ministarstva unutarnjih poslova NDH, 20. 10. 1941, reorganizovano je i dobilo naziv Župska redarstvena oblast u Mostaru, a dotadašnji v.d. predstojnika Redarstva Mato Roko postavljen je za v.d. upravitelja novoformiranog, a nešto kasnije za upravitelja.²¹ Postavljen na raniju dužnost početkom oktobra 1941, a nakon odlaska prethodnika Krešimira Krtalića, Roko je od tada pa do premještaja iz Mostara, koncem 1943. godine, predstavljao najvažniju i najozloglašenu osobu egzekutive NDH u Mostaru.

U isprepletenim interesima raznih država, kvislinške NDH i raznih stranaka u tim državama na ovom području su se pojavili obavještajci.

Nakon reokupacije grupa mostarskih trgovaca radi na formiranju Nacionalnog četničkog komiteta pokušavajući da se stavi na čelo srpskih masa. Pri tome igra na dvostruku kartu: saradnje sa italijanskim okupatorom i uspostavljanja veza sa dijelom ustanika. Karakteristično je za ova druga nastojanja, kada pokušavaju novčanim priložima i slanjem štambilja sa natpisom »Četnički odred Bišina«, nametnuti se tom odredu kao pokrovitelj.²²

U oktobru 1942. u Mostar je došao, legalno za Italijane a ilegalno za organe NDH, bivši kapetan Jugoslovenske kraljevske vojske Sergije Mihailović i uspostavio kontakte sa nekim vođama Nacionalnog četničkog komiteta u Mostaru u ime Draže Mihailovića. Vlastima NDH je preostalo samo da te kontakte prati preko mostarske policije.²³

Za omladinu je formiran Nacionalni četnički omladinski komitet. Djelovanje Komiteta se u stvari svodilo na špijuniranje u korist italijanske obavještajne službe, prvenstveno usmjereno protiv NOP-a. Kasnije su pripadnici te organizacije postali egzekutori pri hapšenju i saslušavanju pristalica i aktivista NOP-a.²⁴

U specifičnom položaju se našla Ustaška obavještajna služba (UNS), čije je rukovodstvo zbog prisustva italijanske vojske i, praktično, italijanske vlasti bilo prisiljeno da svoje obavještajce krijumčari u Mostar. Tako je aprila 1942. u Mostar došao navodni inž. Antić, u stvari Guido Robnik. Prijavio se upravitelju Župskog redarstva Roki i predao mu ličnu poruku ministra NDH Aleksandra Benaka. Roko je zamoljen da tom ustaško-njemačkom agentu omogući neometan rad i da onemogući italijanskoj obavještajnoj službi da sazna za nj. Taj se obavještajac smjestio kod porodice Tolić²⁶ i montirao radio-stanicu. Djelovao je sve

do odlaska Italijana iz Mostara, juna 1943. godine, kada je sa istim zadatkom premješten u Istru.²⁷

Jasno je da je italijanska obavještajna služba,²⁸ zbog pozicije svojih vojnih vlasti na ovom području, bila u najpovoljnijem položaju, što je obilato koristila. Praćenje aktivista NOP-a na osnovu dostava policije NDH i Nacionalnog četničkog komiteta italijanski obavještajci su dopunjavali vlastitim saznanjima, što se može vidjeti iz pronađene evidencije sumnjivih osoba.²⁹

U pojedinim slučajevima, prikazujući se kao pripadnici italijanske Komunističke partije ili, pak, kao politički nezainteresirani Don Juani, italijanski obavještajci su postigli izvjesne uspjehe u otkrivanju saradnika NOP-a. O tome najbolje govori slučaj hapšenja grupe aktivista na Carini: Esada Brkića, Adema Buća, Teofika Kalajdžića i Mustafe Alikalfića.³⁰ Sličan je događaj kada je grupa lakomislenih omladinki predala spisak poznatih članova SKOJ-a i KPJ djevojci koja je bila u vezi s kapetanom italijanske obavještajne službe (SIM) Bellangelijem.³¹

Njemačka je obavještajna služba u početnim ratnim godinama u Mostaru bila, može se reći, u zaostatku za ostalim. Izuzimamo snažan obavještajni punkt uz radnu organizaciju Todt, u kojoj su djelovali prvoklasni obavještajci, kao što su bili Hans Ott, Von Platensteiner Hans i ing. Pohl Herbert, usmjereni na kombinacije visokog stila. Tu se našao i oficir Gestapoa Edi Petrnel.

U početnom ratnom periodu Nijemci su podatke dobijali preko članova Kulturbunda, odnosno manjeg broja doseljenih porodica koje su se učlanile u tu organizaciju njemačke manjine.³²

Ogranak njemačke narodne skupine (Deutsche Volksgrupe) u Mostaru je formiran 17. aprila 1942. godine. Za pročelnika Mjesnog ogranka imenovan je Heinrich Breitwieser, izrađivač glasovira u Mostaru. O tome je obaviještena Velika župa Hum u Mostaru od Volksgruppenführera iz Zagreba 7. maja 1942. godine.

U nedostatku izvježbanog »domaćeg kadra« Nijemci su u Mostaru zaposlili pojedine radnike, ranije školovane za obavještajni rad. Do otkrivanja jednog od njih došlo je sasvim slučajno, a uzrok je bila banalna svađa komšinica. Žena Simeona Buhaća, već poznatog po ustaškim zločinima, tužila je sudu ženu Georga Kožinca, doseljenog građevinskog radnika. Iako je svađa nastala zbog kokošaka koje su potrgale cvijeće, porodica Kožinec je optužena da sluša neprijateljske radio-stanice (London i druge), što je u to vrijeme predstavljalo opasan politički delikt. Na sudu, kada je došlo do mogućnosti da Kožinec bude kažnjen, ovaj se predstavio kao pripadnik njemačke manjine, upućen u Mostar s određenim obavještajnim zadacima, što je sudu dokazao posebnom legitimacijom.³³

Da li zbog nedostatka kvalitetnih kadrova za taj posao, ili zbog nadigravanja i međusobnog rivalstva, ponekad su se istom osobom služile dvije ili više obavještajnih službi. Tako je jedna plamenocrvena ljepotica iz Zahuma istovremeno bila obavještajac ustaške, njemačke i italijanske obavještajne službe, i to, za ovdašnje prilike, na zavidnom nivou. I njena majka je obavljala ulogu veze između policijskog agenta, ilegalnog obavještajca UNS-a i rezidenta UNS-a u Mostaru. Logično, bez znanja njegovog šefa Roke, što ovaj nakon saznanja nije mogao oprostiti ni majci za posredovanje iza njegovih leđa niti kćeri koja je, ko zna iz kojih razloga, podnosila prijave UNS-u protiv Roke.³⁴

Specifičan obavještajni kanal imala je Vlada Kraljevine Jugoslavije (a time i Intelligence Service) preko izvjesnog broja franjevacanastanjenih u Mostaru. Naime, pred II svjetski rat je iz Mostara otišao na dužnost u Rim franjevac Dominik Mandić. U franjevačkom redu je bio na izuzetno visokoj funkciji. Odmah nakon okupacije Jugoslavije ostvario je veze sa Londonom preko starih poznanika u Švajcarskoj. Istovremeno, koristeći ranija poznanstva u Mostaru, ali i svoj položaj, i obraćajući se fra Leu Petroviću, fra Boniciju Rupčiću i još nekim franjevcima, te don Petru Čuli, raspolagao je sa važnim obavještenjima iz Mostara.

Od te svoje mreže fra Dominik Mandić je primao iscrpne podatke o ustaškim zločinima, o situaciji, pa čak i takve kao što je primjedba četničkog vođe Jevđevića, data u užem društvu pred hotelom »Neretva« u Mostaru.³⁵

U nekim slučajevima pripadnici te mreže su imali dodirne tačke i sa pripadnicima NOP-a, pa i sa osobama koje su vršile ne baš sporedne funkcije u NOP-u Mostara. Uz to, pripadnici te mreže učinili su pojedinim pripadnicima NOP-a značajne usluge.³⁶

Još uvijek su mnoge pojedinosti djelatnosti te mreže nepoznanica za širu javnost, a značajniji detalji su i za upućene ostali nedovoljno objašnjeni.

Nisu se mogli izbjeći dvostruki obavještajci, pa jednog mehaničara susrećemo kao ustaškog saradnika u pljačkama 1941. godine,³⁷ kao osobu na koju engleska obavještajna služba šalje pisma sa Bliskog Istoka, preko Turske, za porodice jugoslovenskih avijatičara prebjeglih saveznicima,³⁸ i obavještajca Gestapoa, zbog čega je likvidiran prilikom oslobođenja Mostara, februara 1945. godine, od NOV.

Mnogo komplikovanije odnose prema njemačkoj obavještajnoj službi i prema NOP-u imala je grupa oko organizacije Todt.

Među mnoge Jevreje, izbjegle ispred ustaša i Nijemaca u, za njih, povoljniju II zonu, tokom 1941. i 1942. godine su došli Hone Belak (pod

imenom Franjo Velić), Ladislav Kon (pod imenom Laci Kolić) i Josip Ler. Dok je Hone Belak otvorio neku malu radnju, staretinarnicu, Ler je bio direktor aprovizacije (snabdijevanja) organizacije Todt u Mostaru, a Kon precizni mehaničar, kasnije zaposlen u organizaciji Todt. Svi su bili povezani sa NOP-om u Mostaru preko posebno određenih aktivista NOP-a. Uz to, imali su široke veze sa osobama raznih političkih struja i sa rukovodiocem njemačke obavještajne službe Willijem Sawotnijem. Osim tih veza Kon je za ljubavnicu imao Johanu Haniku Mor, zaposlenu u organizaciji Todt, čiji je rođak bio njemački obavještajac. Direktno ili indirektno bili su u vezi sa Hansom Ottom, njemačkim obavještajcem, inače inženjerom, koji je odigrao poznatu ulogu u pregovorima sa Vrhovnim štabom.

U masovnom hapšenju, koje su u Mostaru početkom 1944. godine izvršili ustaše i Nijemci, uhapšen je i Joža Ler i otpremljen u njemački koncentracioni logor. Preživio je rat i vratio se u Jugoslaviju, gdje je od narodnih vlasti osuđen na smrt.

Hone Belak je nakon oslobođenja osuđen na vremensku kaznu zatvora, a Ladislav Kon, iako je u istražnom postupku priznao saradnju s Nijemcima, na suđenju je prošao bez kazne zbog nedostatka dokaza.

Hanika Mor je u ratnom vrtlogu nestala iz Mostara.

Čitava djelatnost te grupe dvostrukih obavještajaca ostala je pod mnogim znacima pitanja.³⁹

Ni mlada obavještajna služba NOP-a, ako je tako možemo nazvati, nije bila neaktivna.

U organizaciju Ustaške mladeži s uspjehom je ubačen Salem Delalić, član MK KPJ za Mostar, koji je na taj način mogao da djeluje sa posebnih pozicija. Uhapšen je od UNS-a maja 1942. u Sarajevu i odveden u logor Stara Gradiška, gdje je ubijen.

Nakon smjene prve garniture rukovodilaca Ustaške mladeži u Mostaru, zbog završetka srednje škole, partijska organizacija je smatrala da među te rukovodioce treba infiltrirati jednu aktivistkinju NOP-a. Tog zadatka se primila Hana Kolukčija, skojevka od 1941. godine. Kada joj je zaprijetila opasnost da bude uhapšena zbog provale, jula 1942. je stupila u Mostarski bataljon. Zarobljena je od ustaša u Gračanici kod Bugojna augusta 1942. godine,⁴⁰ odvedena u logor Stara Gradiška, gdje je ubijena.

Mubera Ćemalović, takođe član Skoja od 1941. godine, po direktivi je zaposlena u Župsko redarstvo u Mostaru kao kancelarijski službenik. Sa tog mjesta je izvršila značajne zadatke za NOP. Na žalost, otkrivena je i uhapšena od ustaša 23. marta 1944, odvedena u logor Stara Gradiška, a zatim u Jasenovac, gdje je ubijena marta 1945. godine.

Događaji, čiji su akteri ostali do danas nepoznati, a vjerovatno će tako i ostati, vezani su za Herenčićevu ustašku bojnu. Po partijskom za-

datku u bojnu su stupila i tri skojevca, a odluku je o tome donio sekretar MK KPJ za Mostar Jusuf Čevro. Do početka septembra, do kada je bojna bila u Mostaru, slali su izuzetno važne podatke, posebno o namjeranim racijama koje su ustaše tada sprovodile.

Poslije odlaska iz Mostara, a bojna je krenula na takav način da se nisu uspjeli izvući ubačeni drugovi, sva trojica su se našla na Romarnji. U pogodnom momentu ubili su ustaškog vodnika i pobjegli među ustanike, koji ih dočekuju s nepovjerenjem. Ali, zahvaljujući inteligentnom prosuđivanju, Slaviša Vajner Čiča ih sa pratnjom šalje u Mostarski bataljon, da drugovi u Bataljonu ocijene koliko je istinita nevjerovatna priča te trojice »ustaša«. Kada su sprovedeni u Mostarski bataljon, komesar Vasilije Vasko Gnjatić sjetio se razgovora koji je kao član Mjesnog komiteta Partije vodio sa sekretarom Čevrom o namjeranom ubacivanju trojice skojevaca među ustaše Herenčićeve bojne. Na taj način se potvrdila istinitost njihove tvrdnje. Da bi odagnao nepovjerenje mještana prema njima trojici, presvukao ih je i svu trojicu rasporedio na razna mjesta u udaljenim dijelovima Mostarskog bataljona. Ubrzo su sva trojica poginula, a godine zaborava su učinile da im se imena ne sjeća ni nekadašnji komesar Vasko Gnjatić.⁴¹

Izuzetan slučaj u obavještajnim djelatnostima okupatora i kvishinga u Mostaru predstavlja uloga Vatroslava Vatre Vrdoljaka, kurira PK KPJ, a zavrbovanog obavještajca UNS-a.

Početakom 1942. godine u Sarajevu je Ustaška nadzorna služba (UNS) uspjela da prisili na saradnju neke aktiviste NOP-a, među njima i Vatroslava Vrdoljaka. On je do tada, pored ostalih izuzetno važnih veza, održavao i vezu između PK KPJ za BiH i Mjesnog komiteta KPJ za Mostar.

Nesmotrenošću članova MK KPJ u Mostaru Vrdoljak je, iako samo kurir, uspio da dobro upozna nosioce partijske aktivnosti u Mostaru i da sa nekima uspostavi vrlo intimne odnose. Na koncu, tvrdeći da je to zahtjev PK KPJ za BiH, zatražio je spisak članova KPJ i članova SKOJ-a u Mostaru.⁴² Sve se to odvijalo do maja 1942. godine, kada je stvarni PK KPJ za BiH bio van Sarajeva, a pojedinim članovima KPJ iz Mostara, koji su dolazili »na vezu« u Sarajevo, kao članovi PK KPJ bili su predstavljani pripadnici UNS-a. Bez stvarne veze sa PK i uz povremene veze sa rukovodiocima ustanka u istočnoj Hercegovini rukovodstvo MK KPJ u Mostaru je bilo izloženo opasnosti da postane žrtva kombinacija koje je organizovala UNS u Sarajevu i njen rukovodilac Drago Jilek.

U aprilu 1942. u Mostaru je uslijedio niz atentata na ustaške i četničke rukovodioce: 7. aprila neuspjelo atentat na Stjepana Barbarića, ponovljen takođe neuspjelo 22. aprila, noću 6/7. aprila na četničkog ideologa Radmila Grđića koji je ranjen sjekirom, 23. aprila na ustaškog funkcionera Sulejmana Bašagića koji je lakše ranjen, te 29. aprila na ustaški orijentisanog profesora Vinka Malvića koji je teže ranjen.⁴³

Pokušaj atentata na četničkog vođu Dobrosava Jevđevića izvršen je 29. maja pred hotelom »Neretva«. Taj atentat je organizovao Operativni štab za Hercegovinu bez znanja i učešća MK KPJ za Mostar.⁴⁴

Koncem aprila 1942. godine dogodilo se jedno dezerterstvo u Mostarskom bataljonu, koje je za partijsku organizaciju u Mostaru imalo porazne posljedice. Iz Mostarskog bataljona je, vjerovatno strahujući od kazne za ubistvo drugarice, člana KPJ, Tanje Peško i zbog slabog držanja pred ustašama prilikom hapšenja augusta 1941. godine,⁴⁵ desertirao Remzija Remza Čevro. Prije odlaska u Mostarski bataljon vršio je odgovorne dužnosti u partijskoj organizaciji grada, ali je zbog neizvršavanja zadataka u decembru 1941. isključen iz KPJ.⁴⁶

Čevro se predao seoskoj miliciji NDH u Pridvorcima kod Nevesinja 30. aprila 1942. godine, pa ga je milicioner Huso Čeić predao oružnicima NDH u Nevesinju, od kojih ga je odmah preuzela italijanska vojska.⁴⁷

Na kratkom saslušanju u Oružništvu NDH i, kasnije, opširnomo kod Italijana Čevro je priznao praktično sve što je znao o ilegalnom radu za NOP u Mostaru.⁴⁸

Na osnovu tih priznanja, podstaknuti učestalim atentatima, Italijani otpočinju hapšenja aktivista NOP-a. Skoro istovremeno uhapšen je od UNS-a Salem Delalić u Sarajevu, kada je predao navodnom PK (u stvari UNS-u) iscrpan izvještaj OK KPJ i SKOJ-a Mostara o organizaciji i momentalnoj situaciji.

Izvještaj je UNS u Sarajevu primila 6. maja 1942. i odmah ga prosljedila pretpostavljenim u Zagreb po »kuriru«, u stvari ustaši Iliji Vasilju.⁴⁹

Mjesni komitet KPJ za Mostar, suočen sa nastalim hapšenjima, pogrešno zaključuje da je to posljedica poslatog izvještaja i spiska članova KPJ i skojevaca, odnosno hapšenja Salema Delalića, i donosi odluku da se povuče u ilegalnost.

Ujutro 11. maja 1942. sekretar Džemal Bijedić pokušava izaći u Mostarski bataljon preko Bijelog Polja. Do Bijelog Polja dolazi na motoru, prerušen u ribara, u dugim gumenim čizmama. Vozač motora je Erlih Evald, inženjer na Rudniku i član KPJ. Međutim, u Bijelom Polju su već jake snage Oružništva NDH i italijanskih vojnika. Stigli su tamo zbog partizanskog napada na kuće ustaša Mihalja, Ilije, Ilkana i Blaža, protekle noći 10/11. maja 1942. godine.⁵⁰

Bijedić je bio primoran da se vrati u Mostar i do Mostarskog bataljona dođe drugim kanalom, par dana kasnije. Zajedno sa Vasom Misikinom Crnim pokušava da se preko Dobrča 14. maja 1942. prebaci u istočnu Hercegovinu, ali ga u tome sprečava već nastali četnički puč na tom području.⁵¹ Zadržao se u Mostarskom bataljonu do nastalog puča, a zatim se uputio prema Igmanu.

Ostali članovi MK KPJ su, isto tako, krenuli u Mostarski bataljon ili su se sklonili u tzv. duboku ilegalnost, ali su neki uskoro uhapšeni, npr. Ahmet Šukalić i Husnija Rebac 19. maja 1942.

U nastaloj situaciji UNS šalje Vrdoljaka u Mostar da uspostavi kontakte sa novim rukovodstvom KP, jer su svi njemu ranije poznati ili uhapšeni od Italijana, ili su otišli u partizane, ili su se pak negdje sklonili, pa su za UNS bili na nepoznatom mjestu.

Da bi pripremili što pogodniji teren za djelovanje Vrdoljaka, UNS odlučuje da likvidira mostarski punkt — javku, a to je bila krojačka radnja Safeta Safe Džinovića u Cernici. To je bilo omogućeno hapšenjem sekretara MK KPJ za Sarajevo Olge Marasović i drugih aktivista, kada je UNS pronašla zapisane javke za partijske organizacije drugih gradova, pa i Mostara.⁵²

Uz pomoć poznate lozinke organizovano je hapšenje Safeta Džinovića u njegovoj radnji. Međutim, UNS nije znala da je poslije odlaska Bijedića Safet Džinović samoinicijativno formirao partijsko rukovodstvo grada.

Prilikom sprovođenja u policiju, jer je hapšenje izvršila po nalogu UNS-a mostarska policija NDH, Safet Džinović je uspio pobjeći i skloniti se u Alikalfića sjenicu, u Brankovcu.

Tu je pozvao Muhameda Hamu Šiširaka, a prisutan je bio i mladić iz Podveležja, kurir Ibro Ćorić. Šiširak je trebalo da preuzme rukovodstvo partijskom organizacijom grada, a Džinović da izađe u Mostarski bataljon. Igrom slučaja, zbog nekih akcija koje su omladinci izveli prethodne noći, Italijani su 21. maja 1942. u noći postavili zasjedu u blizini sjenice i kada je Šiširak sa kurirom otišao, došlo je do međusobne pucnjave, u kojoj je Džinović ubio italijanskog brigadira D'Anofrio Camilla, a ranio jednog vojnika.⁵³

Trojka se uspjela probiti do Mostarskog bataljona, svako za sebe. Šiširak se nakon par dana vratio u Mostar i izvjesno je vrijeme vršio dužnost sekretara MK KPJ za Mostar.

Nakon tog slučaja italijanski karabinjeri hapse i bjesomučno muče uhapšeničke. Uspjeli su doznati za imena Muhameda Šiširaka i Safeta Džinovića, kojemu u svojoj kartoteci dodaju podatak da je ubica navedenog italijanskog brigadira.⁵⁴

Zbog požara u Fabrici duhana u Mostaru 5. juna 1942. godine⁵⁵ Italijani strijeljaju petoricu uhapšenika: Ljubu Zeleniku, Savu Delića, Šefkiju Pašića, Jovana Žerajića i Husniju Rebca, člana MK KPJ za Mostar.

Ostale uhapšeničke Italijani su vodili u zatvore ili logore po Dalmaciji, a četvoricu istaknutih aktivista dra Zvonka Marića, Vinka Džidića, Tripu Uljarevića i Borivoja Zurovca su odmah po dovođenju u Herceg-Novu strijeljali na Kamenom.

Prispjeli UNS-in obavještajac Vrdoljak u Mostaru nema s kim da stupi u kontakt. Niti jedan od aktera partijskog rada, s kim je do tada bio u vezi, nije u Mostaru.

UNS mu zato stavlja na raspolaganje aktivistu Mustafu Latića koji, vjerovatno nasjedajući UNS-u, pokušava povezati Vrdoljaka sa partij-

skom organizacijom u Mostaru. Tako dolazi kod starog sindikaliste Muje Demirovića, koji ga povezuje sa Salkom Hadžiosmanovićem Crnim.

Salko dolazi na ugovoreni sastanak u hotel »Hercegovina«, gdje zatiče Vrdoljaka i neke »drugove«, u stvari obavještajce UNS-a iz Sarajeva. U nastaloj igri koju su pripremili obavještajci Latić ih povezuje sa drugim mjestima u Hercegovini, štaviše na motoru sa jednim ustašom raznosi eksploziv nekim aktivistima NOP-a. Ipak, Vrdoljak je tada imao kontakte samo sa perifernim aktivistima.

Ministar NDH Benak naređuje UNS-u u Sarajevu da u nastaloj situaciji u Mostaru ubaci u OK KPJ za Mostar i u Mjesni komitet SKOJ-a za Mostar svoje ljude.⁵⁶ Ipak, relativno česte smjene partijskog i skojevskog rukovodstva u Mostaru omele su neke planove UNS-a.

Saznavši na neki način za spisak komunista Mostara, kojim raspolaže UNS, 4. januara 1943. dolaze u Sarajevo kod rukovodioca UNS-a Štimca šef karabinjera Lastretti i šef mostarske policije Roko. Zatražili su materijale o mostarskim komunistima. Međutim, Štimac nije udovoljio njihovom traženju, i o tome je obavijestio Zagreb. Još jednom se pokazalo da svaka obavještajna služba ima svoje interese i kombinacije.

Vrdoljak je još neko vrijeme usmjeravao interesovanje na Mostar da bi se potpuno povukao iz razloga o kojima se može samo pretpostaviti. Ponovo dolazi u Mostar maja 1943. godine (ili juna, što se nije moglo tačno utvrditi) s namjerom ponovne infiltracije u mostarsko partijsko rukovodstvo. Ovog puta, zahvaljujući grupi domobranskih viših oficira, saradnika NOP-a, uhapšen je i sproveden u Sarajevo jer je došao u uniformi domobranskog oficira a bez potrebnih dokumenata.⁵⁷

U međuvremenu, sve do juna 1943. godine, neki su aktivisti NOP-a održavali vezu s Vrdoljakom, što je prilično nerazumljivo s obzirom na to što se o njemu već tada znalo.⁵⁸

Od formiranja Nezavisne Države Hrvatske, a posebno nakon reokupacije II zone u Mostar su na razne načine i preko raznih veza dolazili Jevreji, do tada nastanjeni u sjevernijim dijelovima Jugoslavije. Bježali su ispred ustaša i Nijemaca, kod kojih je jevrejsko pitanje rješavano fizičkim uništenjem, dok su Italijani prema Jevrejima imali poseban odnos iz poznatih razloga (novčana naknada Udruženja američkih Jevreja, za svakog izdržavanog Jevreja dolar dnevno).

Prema podacima, kojima je raspolagalo Gradsko redarstvo, u Mostaru je oktobra 1941. godine pored domaćih bilo i 58 doseljenih Jevreja, da bi uskoro taj broj dostigao 400.⁵⁹

Osim tih doseljenika Mostar i njegova bliža okolina su koncem 1941. godine i kasnije bili stjecište izbjeglica Muslimana i Hrvata iz istočne Hercegovine, gdje su grupe nacionalista izvršile masovne masakre toga stanovništva.⁶⁰

Slabe veze Mostara sa sjeverom dovele su do gladi. Stočna repa, kruh od samljevenih suhih krušaka i ovsu, konjsko meso i slični artikli bili su za mnoge porodice jedina hrana. Harali su trbušni i pjegavi tifus, dizenterija i druge bolesti.

Na tu situaciju mostarski proletarijat je odgovorio na jedinstven način. U vrijeme kada su fašističke trupe Njemačke i Italije sa svojim satelitima rušile sve pred sobom od Lamanša do Moskve, od norveških fjordova do Peloponeza i daleke Afrike, u ranim jutarnjim časovima 3. decembra 1941. na mostarskim ulicama su u redovima stupale žene protestujući protiv gladi, a time i protiv okupatora i njegovih slugu.

Već do tada su, humoru skloni u svako vrijeme, Mostarci ustaške nazive preorijentisali i dali im druga značenja. »Promičbu«, ustaški naziv za propagandu, nazivali su odlaskom u šverc, fašistički simbol »viktorija« (pobjeda) dali su stočnoj repi, koju je Gradsko načelstvo u odmjerenim količinama dijelilo građanstvu za ishranu.

Uz takve i slične poklike žene su se okupile na Tepi, a zatim krenule u Opštinu. Nisu našle načelnika, pa su produžile do njegovog stana, gdje su protestovale zbog gladi.⁶¹ Zatim su produžile u Upravu gradskih daća, gdje su razbacale neke uskladištene namirnice, ali nisu ništa nosile sobom.

Izvjestavajući Veliku župu Hum o demonstracijama, 4. decembra 1941. pod br. 13397/41, upravitelj Župskog redarstva Mate Roko, između ostalog, piše:

»...Kao podstrekači i sudionici spomenutih nereda uhapšene su slijedeće osobe: Miletić Paula, Dizdarević Bira, Čemalović Muruveta i Vejzović Zehra, a izdan je nalog za hapšenje Grebine i Arpadžića.

Sve navedene su prilično situirane, a kako su ovoj vlasti poznate kao istaknute komunistkinje to postoji sumnja da je pozadina priređenih demonstracija komunističkog karaktera...«

Veliki župan Troyer, sutradan, 5. decembra upućuje prepis Ministarstvu vanjskih poslova u Zagreb, uz komentar:

»...Bilo bi bezuvjetno potrebno da se odredi koncentracioni logor za komuniste, u koji bi trebalo kao prvu mjeru bezuvjetno otpremiti istaknute komuniste. Trebalo bi da naš povjerenik na Sušaku isposluje da Talijanske vlasti u vlastitom interesu ne prave nikakve nepravilike pri hapšenju i otpremanju tih elemenata u koncentracioni logor.

Samo na taj način riješiti će se Mostar raznih elemenata kojima se obzirom na njihov smišljen rad ne može ništa dokazati.«⁶²

Poslije provedenih pučeva, koje su izvršili četnici u ustaničkim jedinicama Hercegovine, između njih i italijanskog okupatora je došlo do otvorene saradnje. To se moglo vidjeti i u Mostaru, gdje su, iz početka stidljivo, a zatim sve otvorenije, naoružani četnici pod firmom VMAC (dobrovoljna antikomunistička milicija) šetali ulicama u društvu italijanskih oficira.

U drugoj polovini 1942. godine mostarska svakodnevnica odavala je čudnu sliku. Na desnoj strani Neretvom podijeljenog grada paradiraju stariji pripadnici Ustaške mladeži⁶³ Vlado, Iso, Rudo, Zijo i drugi, upa- rađeni u ustaške uniforme, sa kamom za pasom i bokserom u džepu (jer vatreno oružje nisu smjeli nositi po naredbi italijanskih okupatorskih

vlasti). Na lijevoj obali paradiraju Jovo, Lazo, Dule, Petko i drugi u kombinovanim šarolikim četničkim odijelima, naoružani do zuba vatrenim oružjem. Ponekad neko od njih projuri na motoru i desnom obalom.

Takva situacija je stvarnost i za organe NDH, spremne na kojekakve ustupke u borbi protiv opštenarodnog ustanka. O tome svjedoči dopis općeg upravnog povjerenika NDH Velikoj župi Hum, 6. augusta 1942, u kojem, pored ostalog, piše:

»Da bi se olakšala primjena Zagrebačkog sporazuma potrebno je da sa područja gdje se nalaze naše posade, odstranite ove osobe, koje svojim prošlim ponašanjem ne pružaju jemstvo da će razumjeti današnje stanje, te danas samo škode sporazumu duhova. Osobe, čije odstranjenje se traži i koje odstranjenje ne žele samo Talijanske vlasti, već i same više Hrvatske vlasti iz Mostara, sve su upletene u ubistva iz 1941. godine. Radi se o:

1. Buhać Mirku — želj. činovniku
2. Zovku Cvitanu — želj. skladištaru u Mostaru
3. Križanu i Ostojiću — obadva rođeni i nastanjeni na odelenju Čitluk (u stvari, radi se o jednoj osobi, Križanu Ostojiću zvanom Kalaba — D. K. M.)
4. Šimunu Buntiću, Mostar, radi u Čitluku i Širokom Brijegu gdje Šimun obavlja posao vozača samovoza
5. Franji Sudaru — glavaru redarstvene oblasti za Nevesinje u Mostaru, sada navodno u Sarajevu
6. Ivanu Herenčiću — bivšem satniku, sada ustaškom potpukovniku u Zagrebu
7. Slavku Serdarušiću, sinu Filipa i Ilke, rođenom u Mostaru, nastanjenom u ulici Stjepana Radića, sada student u Zagrebu.

Moli se da se poduzmu mjere kako bi isti bili odstranjeni iz Mostara, odnosno da im se zabrani povratak u područje gdje se nalaze posade Talijanske vojske...⁶⁴

Ipak, da bi se onemogućili novi italijanski saveznici, četnici (MVAC), koji su u borbi protiv komunista palili i ubijali posebno muslimanski i hrvatski živalj, ustaše pokušavaju prebaciti 26. ustašku bojnu, sa komandantom Ljubom Bobanom, željeznicom u Mostar. Kada su stigli na Željezničku stanicu Mostar, 19. septembra 1942. oko 10 sati prije podne, zapovjednik italijanske divizije »Murge« im je saopštio da je komandant 6. armijskog italijanskog korpusa naredio da se bojna odmah vrati u Sarajevo. U 12,48 sati bojna je krenula nazad u Sarajevo.

Ponovo ta ustaška bojna pokušava da se prebaci na teren Hercegovine 21. septembra 1942, kada je, oko 7 sati, stigla u Čapljinu s namjerom da proslijedi u Ljubuški. Međutim, već oko 8,30 sati stigli su u Čapljinu italijanski kamioni i ustaše prinudno prebacili u Imotski.⁶⁵

Za dan ustoličenja novog biskupa dra don Petra Čule vršene su u Mostaru znatne pripreme. U Mostar je 2. oktobra 1942. avionom stigao nadbiskup Stepinac, a za tu priliku je došao i papin predstavnik opat Marcone. Neki uzvanici su trebali u Mostar stići željeznicom iz Sarajeva 3. oktobra 1942. Za tu priliku pozvani su učenici srednjih škola na Željezničku stanicu. Posebno je naglašeno da učenici, pripadnici Ustaške mladeži, dođu u uniformama i da će se postrojiti na posebnom mjestu.⁶⁶

Toga dana, 3. oktobra 1942, iz Sarajeva su na mostarsku stanicu ulazili ustaški velikodostojnici i ugledni katolički svećenici. Sa suprotne strane, iz pravca Čapljine, na stanicu je došlo nekoliko vagona punih četnika. Pjevali su četničke pjesme, psovali Pavelića i, uzgred, opljačkali 15 vagona koji su se nalazili na stanici. Sljedećih dana oni će u neposrednoj blizini Mostara izvršiti krvava djela, ubiti stotine nevinih ljudi i paliti sve pred sobom.⁶⁷ Drežnica, Goranci, Bogodol, Doljani i susjedna sela postat će stratišta, na kojima su četnici dokazivali svoj »antikomunizam«.⁶⁸

O tome Salih Hasidić izjavljuje:

»...Koncem 1942. godine napale su na selo Doljane četničko-italijanske jedinice, koje su tom prilikom opljačkale selo i u kući Sefera Sulje zatvorili tridesetpetoro čeljadi u koje su najprije pucali iz pušaka i mitraljeza i sl. sve dotle, dok su čuli jaukanje i krikove, a poslije toga su zapalili kuću. Ipak su dvojica ljudi iz te grupe ostali živi kao takvi su danas živi svjedoci, a to su: Stipenović Petar i Tutić Jozo — oba iz sela Doljani.

Osim ovog zločina u štali Ivana Matića poubijano je i zapaljeno tridesetoro čeljadi između kojih je pukom srećom ostao živ Radoš Hasan iz sela Doljani. Četničko-italijanske jedinice su izvršile ovaj zločin nad ovim selom i življem radi toga, što su partizani dolazili u selo... U ovoj akciji italijanskih okupatora i njihovih pomagača četnika poubijano je u selu Doljani preko sedamdesetpetoro čeljadi, a zapaljeno je oko stotinu stambenih i drugih zgrada...«⁶⁹

Inače rijetki, susreti četnika i ustaša u Mostaru završavali su u pravilu pucnjavom. Tako je bilo i 12. novembra 1942, kada su u lokalnu »Pariz« (za vrijeme okupacije nazvan »Victoria«) na Šetalištu, oko pola noći, zametnuli kavgu Nijemci i ustaše na jednoj, a Italijani i četnici na drugoj strani. Tuča je okončana pucnjavom iz pištolja.⁷⁰

Pet dana kasnije gostionica Marka Karadeglije, u Alekse Šantića ulici, bila je poprište teškog sukoba ustaša i četnika.

Trojica četnika, Petar Žerajić, Mito Škoro i Drago Tepurić, bacili su bombu od koje je poginuo ustaša Ivan Burić, a teže povrijeđeni domobranski vodnik Salko Zuhrić i pripadnik ustaške obrane Karlo Mandić.

Iza toga italijanska patrola je pronašla četnika Anđelka Janjića, Miloševa, sakrivena pod pultom u gostionici Bose Gačić. U nastaloj pucnjava između njega i italijanskih vojnika, te prisutnih ustaša Janjić

je teško ranjen. Otpremljen je u bolnicu, gdje je umro. Sedmoricu prisutnih ustaša su Italijani uhapsili.⁷¹

U vrijeme najvećih pritisaka četničkih jedinica na sela sjeverno od Mostara vlasti NDH pokušavaju ponovo da u Mostar upute svoje jedinice. Pod firmom 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije, pod komandom Franje Šimića, u Mostar je 20. i 21. novembra 1942. stiglo 2.527 vojnika. Daljnjih 600 je u Sarajevu čekalo na prebacivanje u Mostar.⁷²

Vlasti NDH su na taj način taktizirale, jer je Šimić u ljetnom periodu 1941. godine sa domobranskim jedinicama bio na području istočne Hercegovine i u nekim slučajevima se oštro suprotstavio ustaškim zločinima. O tome je slao izvještaje u Zagreb i oni predstavljaju autentične dokumente o ustaškim zločinima.⁷³

Međutim, njegova nova jedinica bila je sastavljena od domobrana, ali i od ustaša, koje su preko noći, promjenom uniformi, postale domobrani. Italijanskim obavještajcima nije promakla ta činjenica pa su zabranili ulazak ostatka »domobranske« pukovnije u Mostar, a prvi kontingent su odmah usmjerili u zapadne krajeve Hercegovine.⁷⁴

U sveopštom političkom haosu, koji se u to vrijeme odvija među akterima bivših građanskih političkih stranaka na ovom području, dolazi i do raznolikih stavova političara Muslimana.

Rezolucijom Muslimana grada Mostara, oktobra 1941. godine, izražen je jedinstven stav iako se radilo o potpisnicima različitih političkih ubjeđenja.⁷⁵

Među potpisnicima Rezolucije iz oktobra 1941. godine, npr., Husein Husaga Čišić, prvi potpisnik, otac je sinova komunista. Poznat je bio njegov stav nepomirljivog protivnika ustaštva, četništva i okupatora. Nasuprot njemu, neki potpisnici bili su u stalnom i prisnom kontaktu sa italijanskim generalima, neki su bili skloni četništvu i kasnije aktivni u organizovanju Muslimanske (četničke) milicije, oslonjene na četništvo Draže Mihailovića i na italijanskog okupatora, neki su opet bili zagovornici muslimanske autonomije u Bosni i Hercegovini ili, u najgorem slučaju, samo u Hercegovini, a pod okriljem Italije ili, pak, Njemačke, što su kasnije pokušali i ostvariti.

Iako nije bio potpisnik Rezolucije, da ne bi izgubio profesorsku državnu službu, jedan od njenih sastavljača je u to vrijeme bio kontrolor ustaških povjerenika u srpskim radnjama, a kasnije domobranski oficir na Kozari, gdje je ranjen i odlikovan od Nijemaca za hrabrost.

Vjerovatno pod uticajem nastale političke situacije na ovom području je u drugoj polovini 1942. godine došlo do snažnog konfrontiranja među bivšim predstavnicima muslimanskih građanskih partija.

Već polovinom jula 1942. dr Ismet Popovac i bivši predsjednik Kotarskog suda u Mostaru Mujo Pašić obilaze susjedna muslimanska sela

u pratnji italijanskog generala Lusane. Kritikuju vlast NDH i traže da se formiraju muslimanski odbori za saradnju sa Italijanima.⁷⁶

U drugoj polovini 1942. godine Popovac i Pašić organizuju Muslimansku četničku miliciju.

A 3. novembra 1942. Popovac u pismu Draži Mihailoviću javlja:

»Sa naročitom pohvalom moram Vam istaći prisnu saradnju Muslimana i pravoslavnih u srezu Stolačkom iz kojega je zajedničkom borbom Muslimana i pravoslavnih izbačen Vas hrvatski živalj...«⁷⁷

I 26. novembra 1942. Popovac javlja Draži Mihailoviću:

»Danas imamo već potpuno formirane i u funkciji naše bataljone u Konjicu, Glavatičevu, Blagaju, Stocu, Aladinićima...«⁷⁸

Ali dr Ismet Popovac nije javio Draži Mihailoviću da u Mostaru nije imao nikakvog uspjeha. Uzaludna je bila i Rezolucija koju su kao članovi Izvršnog odbora objavili dr Ismet Popovac, Mujo Pašić i Fehim Musakadić 31. decembra 1942. u ime tzv. Muslimanske nacionalne vojne organizacije. U njoj se ističe da je ta organizacija »sastavni dio četničkog pokreta pod Vladinom komandom Gospodina Ministra Vojske, Mornarice i Vazduhoplovstva, armijskog đenerala Draže Mihajlovića«.⁷⁹

Dok Muslimanska milicija pod rukovodstvom dra Ismeta Popovca i Muje Pašića aktivno učestvuje u borbama protiv NOV, zajedno sa Dražinim četnicima i italijanskom vojskom, u Mostaru je 7. oktobra 1942. održana konferencija izvjesnog broja Muslimana, na kojoj je napisano pismo italijanskom generalu Santoviti. U pismu je izražena saglasnost da ovim dijelom NDH upravljaju Italijani.

Sutradan, 8. oktobra, ponovo je održan skup istih učesnika uz prisustvo dra Ismeta Popovca i Muje Pašića. Tom prilikom osnovano je udruženje pod nazivom »Mahaver«.

Njemačka obavještajna služba, izuzetno zainteresovana za događaje na ovom području, prati ta kretanja i o tome obavještava vođu Rajha SS i šefa njemačke policije u Berlinu.⁸⁰

Zaključak toga drugog sastanka bio je da se izabrana delegacija od četiri člana poveže s odgovornim činiocima italijanske vlade u Rimu, od kojih bi se zatražila zaštita Muslimana na ovom području.⁸¹

Zanimljivo je da su u sastavu te delegacije dvojica očeva istaknutih komunista, i sami aktivni učesnici NOP-a. Treći delegat je saradnik ustaša, zbog čega je likvidiran prilikom oslobođenja Mostara (14. februara 1945). Četvrti, koji je umro pri povratku iz Rima, po aluzijama u njemačkom izvještaju, bio je njihova »osoba od povjerenja«.

U 5 sati ujutro 15. oktobra 1942. italijanskim vojnim vozom, bez propusnica vlasti NDH, u pratnji italijanskog višeg oficira Carnielija, delegacija je oputovala u Dubrovnik. O tome je Župska redarstvena oblast u Mostaru odmah obavijestila UNS.⁸² Iz Dubrovnika je delegacija prebačena u Rim italijanskim vojnim avionom.

I za boravka u Rimu delegaciju je pratila obavještajna služba NDH.

Po povratku u Mostar članovi delegacije (izuzev umrlog člana) su pozvani u Župsko redarstvo, gdje su upravitelju Mati Roki dali izjavu o razlozima boravka u Rimu. Svi su naveli da je to bila vjerska posjeta palestinskom muftiji El Huseiniju koji je tamo boravio. Posjetu ministru vanjskih poslova Italije grofu Cianu članovi delegacije su zatajili,⁸³ a susret sa Musolinijem nisu. Dugo poslije toga u hodniku kuće jednog člana te delegacije visila je fotografija, na kojoj se Musolini šepurio u grupi mostarskih delegata.

Deset dana poslije prvog sastanka te grupe, 17. oktobra 1942. godine, održan je u dvorani Gradskog kupatila u Mostaru sastanak druge grupe Muslimana. Tom sastanku su kao gosti prisustvovali: bojnik i ravnatelj željeznice u Sarajevu Ante Vokić, logornik u Sarajevu Hasan Hadžiosmanović, Atif Hadžikadić i dr Nazif Bubić.

Sastanak je otvorio logornik Davor Mance, a govornici su bili: dr Muhamed Riđanović, Ante Vokić, Hasan Hadžiosmanović, Nazif Bubić i Atif Hadžikadić.

Osudili su odlazak prethodne delegacije u Rim, učesnike nazvali izdajnicima i izabrali između sebe delegaciju koja će posjetiti poglavnik Antu Pavelića i u ime Muslimana Mostara izraziti mu lojalnost.⁸⁴

Sve te »struje« ostale su bez sljedbenika. NOP je imao takav uticaj na muslimansko stanovništvo u Mostaru da se svi ti pokušaji, istorijski gledano, svode na komične poteze političara i politikanata, pregaženih vremenom i stvarnošću.

Poslije majskih hapšenja 1942. godine partijska organizacija se relativno brzo konsolidovala.

U Mostar je 10. augusta 1942. iz Sarajeva, poslije bijega od ustaške policije, došla Olga Marasović, do tada sekretar MK KPJ za Sarajevo.

Tri mjeseca kasnije, 18. novembra, u Mostar je, upućen od člana PK KPJ za BiH Avde Hume, došao Mladen Knežević Traktor. U ranije formiranom Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu,⁸⁵ koji je član PK KPJ za BiH Avdo Humo formirao pismenim nalogom iz Sarajeva, septembra 1942, Mladen Knežević Traktor je, također po nalogu Avde Hume, preuzeo funkciju sekretara Oblasnog komiteta. Izvršena je smjena sekretara MK KPJ za Mostar⁸⁶ i umjesto dotadašnjeg sekretara Muhameda Hame Šiširaka postavljen je Haso Fazlinović Žuti.

Uskoro je Haso Fazlinović Žuti povučen u Oblasni komitet, a umjesto njega za sekretara MK KPJ za Mostar postavljen je Ljubo Brešan Feđa.⁸⁷

Maja 1942. godine, poslije provale i hapšenja, za sekretara MK Skoja u Mostaru je postavljen Sule Mehmedbašić. Tu je dužnost obavljao do 12. decembra 1942, kada je izišao na slobodnu teritoriju, jer je bio izabran za delegata na Zasjedanju USAOJ-a (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije). Na povratku obaviješten je da je

u Mostaru nastala provala (januara 1943) pa je ostao u jedinicama NOV.

Za njegovog odsustva iz Mostara vezu između MK KPJ za Mostar i MK Skoja je obavljao Nusret Seferović Polet, kratko vrijeme, da bi iza toga za sekretara MK SKOJ-a bio izabran Mehmed Meha Dvizac, a članovi su tada (januara 1943) bili: Salko Šestić, Salko Čelebić, Andrija Krešić, Hamida Mida Šabanac i Kevsera Tikvina.

Komitet je u tom sastavu djelovao kratko vrijeme jer je nastala velika provala. Policija NDH, zajedno sa italijanskim karabinjerima, uhapsila je nekoliko članova SKOJ-a, radnika Fabrike duhana. Ubrzo se provala proširila, pa su uhapšeni i članovi MK SKOJ-a Salko Čelebić i, nekoliko dana poslije, Salko Šestić i Mehmed Dvizac. Iza njih uhapšen je i Alija Šegetalo, rukovodilac ilegalne omladinske štamparije, koja je u to vrijeme bila značajan faktor u propagandi NOP-a za Hercegovinu.⁸⁸

Uhapšeni omladinci su u Župskom redarstvu (policiji NDH) strahovito mučeni.

U noći 21. januara 1943. na Glavnoj (sada Titovoj) ulici, u neposrednoj blizini zatvora, ubijen je uhapšeni Salko Šestić. Kroz grad se ubrzo pronijela vijest da ga je pri pokušaju bijega ubio agent Redarstva Mujo Trbonja.

Međutim, stvarno je bilo drugačije.

Analiza putanje metka ubijenog Šestića dokazuje da je u momentu kada je bio pogođen Šestić bio u ležećem položaju, a to potvrđuje i izvjava Drage Mandrape u kojoj piše:

»Sjećam se da sam upravo stajao na kućnim vratima, jednog dana pri kraju mjeseca januara 1943. godine kad sam iznenada začuo pušćane pucnje, na ulici u mojoj blizini, pa sam odmah istrčao i tad mi se ukazao strašan prizor, jer sam vidio, gdje na cesti leži umirući mladić Salko Šestić Sulejmanov, iz Mostara, a više njega stoji s puškom na gotovs policijski stražar Husković. Priskočio sam u pomoć umirućem, koji je međutim na mojim rukama izdahnuo. Mene je gonio Husković s lica mjesta, ali ja nisam htjeo otići, pošto sam ja bio starješina mahale. Zaključujem da je ovo ubistvo izvršio Husković, jer je on jedini bio tu s puškom nad poginulim, a ja sam čuo samo jedan pucanj, odakle su prenijeli poginulog u bolnicu, a jedan talijanski ljekar je konstatovao smrt.«⁸⁹

U izvaji Husnije Balića, koji je u to vrijeme bio također uhapšen i smješten u ćeliju zajedno sa Mehmedom Dviscem, piše da je kritične večeri, prije pucnja, neki policajac iznio iz zgrade policije neku osobu prebačenu preko ramena. Pošto je bio mrak, Balić nije mogao prepoznati ni policajca ni žrtvu.⁹⁰

Zabunu oko tog slučaja izazvalo je i saopštenje u ilegalnom Biltenu, u kome je kao ubica pogrešno imenovan agent Trbonja, a iz određenih razloga (zaštita ugleda sekretara MK SKOJ-a) ubijeni Salko Šestić je naznačen kao sekretar MK SKOJ-a za Mostar, što nije bio.

U neposrednoj blizini policijske zgrade (ugao ulica Fejića i H. Mašlića) 1. februara 1943. u 21,15 sati, iako praćen sa dvojicom agenata, ubijen je iz pištolja agent Redarstva Mujo Trbonja.

Atentator je bio Petar Pero Krajina, koji je u Mostar došao iz partizanskih jedinica, sa naređenjem Svetozara Vukmanovića Tempa, da ponovo pokuša izvršiti atentat na četničkog vojvodu Dobrosava Jevđevića.

Po dolasku atentatora u Mostar, u kojem su u to vrijeme bile znatne četničke snage, partijska organizacija je preorijentisala atentatora na agenta Trbonju (u uvjerenju da je on ubica Salke Šestića) plašeći se da će, u slučaju ubistva Jevđevića, u gradu nastati četničke represalije strahovitih razmjera.⁹¹

Ostalo je do danas neutvrđeno ko je dao nalog da se atentat na Jevđevića preorijentiše u atentat na agenta Trbonju, jer najodgovorniji preživjeli akteri to ne pominju u svojim sjećanjima, a sadašnji odgovori o tom događaju se svode na slabo sjećanje.

Neki članovi mjesnog rukovodstva se sjećaju odluke o atentatu na agenta Trbonju, iako postoje originalni dokumenti — pisma člana PK KPJ za BiH Avde Hume — koji baš u to vrijeme izričito zabranjuju partijskoj organizaciji Mostara da izvrši atentat na upravitelja Župske redarstvene oblasti, zloglasnog »šefa policije« Matu Roku, sa obrazloženjem da bi takva akcija prouzrokovala jake represalije Italijana, čime bi se oslabila organizacija u Mostaru.

Sve te događaje, pa i hapšenja omladinaca, prate obavještajci njemačke obavještajne službe. Njihov obavještajac S. br. 1, 2. februara 1943, obavještava o tome svog šefa 8/59.⁹²

Nešto kasnije četnici protiv mostarskih komunista namjeravaju da izvrše samostalnu akciju. Od više komande, odjeljenje Z, četnički lider u Mostaru Tomo Guzina primio je 23. februara 1943. radio-telegram:

»Po cenu svega imaju se likvidirati u Mostaru: Kurt Husnija, Gvati Anđelko, Bilalović Mehmed, Vaso Pavić, Puzić Ševko, Krešić Andrija, Dabić Ilija, Altarac Ćini, Altarac Moric, Bošnjčić Meho, Turko krojač kod Kusića (misli se na Mustafu Temima Turku, krojača kod Ćišića — prim. D. K. M.), Kurtović Jusuf, Dabić Djuveso (?), Alikalfić Ibro, Pavlović Rifat, Grebo Muhamed, Brkić Hivzija, Spužević Markan (?), Vranić Šukrija, Lozo Puba, Pekušić Muhamed, Glavaš Rade, Ivanišević Slavko.

Ove na prvo mesto, a dalje sve po spisku koji se nalazi kod tebe ili u komitetu parohijskog zvanja.«⁹³

Situacija u Mostaru je sve komplikovanija. U gradu i njegovoj neposrednoj blizini sve je veći broj četnika, nekoliko hiljada. Italijani ih okupljaju da bi ih suprotstavili jedinicama NOV koje ubrzano kreću iz pravca Prozora prema Mostaru.⁹⁴

U sukobima sa NOV gine sve više četnika. U Mostaru se nižu pogrebne povorke. Jedna takva povorka krenula je 28. februara 1943. iz italijanske vojne bolnice, smještene u zgradi sadašnje Osnovne škole »Hamza Humo«, do pravoslavnog groblja. Na čelu povorke četnici nose dva vijenca okićena srpskim trobojkama, tu je mnogo četnika, italijanskih oficira i vojnika. Po Mostaru su oblijepljene posmrtno objave Vojnog četničkog komiteta u Mostaru. Građanstvo se obavještava da je Spasoje Grahovac »četnik pao za Kralja i Otadžbinu«. ⁹⁵

Na isti način sahranjeni su i: Milan Senko, Lazo Jamina, Momčilo Kosović, Veljko Samardžić, Đorđe Gaćinović, Pero Čalija, Pero Milidrag, Risto Prodanović, Petar Vuković, Nikola Kokotović, Sava Bovan, Mladen Ristivojević, Četko Radovanović, Vidak Šipovac, Ljubomir Taušan iz Presedovca, Milutin Ivković iz Grabovice, Panto Šipovac iz Udrežnja, Mirko Pašajlić iz Zalužja, Novica Milović iz Zalužja, Milovan Šarenac iz Kifina Sela, Rade Cicović iz Prače, Radovan Milović iz Zovog Dola, Aleksa Vučković iz Fojnice, Gavro Sladoje iz Oblja, Đuro Crnogorac iz Knina, Milan Rnjež iz Brajičevića, Milivoje Lasohan iz Mostara i Milorad Kovačević iz Srđevića. ⁹⁶

Na scenu stupaju i crnogorski četnici, predvođeni Bajom Stanišićem, koje su doveli Italijani da pomognu svojoj »hercegovačkoj braći«. ⁹⁷

Za okupatorske snage u Mostaru posljednji dani februara su panični. Italijanski general Luigi Gherzi preko plakata naređuje da je zabranjeno točenje pića u javnim lokalima, zabranjuju se svi javni sastanci i zadržavanje po ulicama u grupama, izdate propusnice za kretanje noću više ne važe, a navode se imena 17 osoba, koje će u slučaju bilo kakve sabotaže ili nereda u gradu biti odmah strijeljane. ⁹⁸

Koncem februara 1943. Četnički nacionalni omladinski komitet je dostavio italijanskim karabinjerima spisak 94 Mostaraca s primjedbom da se radi o komunistima koji pripremaju ustanak protiv Italijana ⁹⁹ i s prijedlogom da se pohapse.

Zapovjednik karabinjera (capitano, comandante carabinieri reali Mostar) Giuseppe Lastretti dolazi sa spiskom kod upravitelja Redarstva NDH Mate Roke i izjavljuje da neće hapsiti navedena lica jer bi se mogli izazvati nemiri u gradu, a u tom haosu bi četnici mogli preuzeti vlast u Mostaru.

Četnički lider Tomo Guzina 7. marta poziva nekoliko osoba sa dostavljenog spiska tražeći od njih da stupe u četnike, ali nailazi na otpor i kritiku kakve u tim uslovima nije očekivao. ¹⁰⁰

I ustaše, uspaničene nastalom situacijom, reaguju na neočekivan način. Zapovjednik Ustaške mladeži Vladimir Mandić 14. marta 1943. koristi »razglasnu stanicu« i preko zvučnika, raspoređenih po Mostaru, objavljuje da će u Mostar uskoro ući njemačke i ustaške jedinice. Navodno, te jedinice bi trebalo da uđu u Mostar 15. ili 16. marta. Nastala

je potjera za stožernikom Mandićem, Italijani imaju namjeru da ga uhapse. Istovremeno, po naređenju italijanskih vlasti, svakih 15 minuta pripadnici Ustaške mladeži su morali da čitaju italijansku poruku građanima Mostara:

»Nijedna brigada ustaša niti ikakvih njemačkih odreda neće doći u Mostar. Grad Mostar stoji u rukama talijanskih vojnih vlasti i nadalje.«¹⁰¹

U tom, sve haotičnijem, stanju italijanski karabinjeri pokušavaju zaustaviti jedan domobranski auto. Pijani šofer ne zaustavlja, nego juri prema mostu na Musali. Italijani otvaraju paljbu i ubijaju domobranskog podoficira Omera Kulaka.¹⁰²

Ali, usprkos svim tim međusobnim sukobima, sve te aktere vodi jedna zajednička ideja: borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta. U 11 sati 19. marta 1943. zapovjednik 6. pješačke domobranske divizije u Mostaru pukovnik Šarnbek se ponovo sastaje sa četničkim vojvodom Jevđevićem.¹⁰³

Istog dana otpočinje paljba iz italijanskih topova, postavljenih u fortici na Humu. Avioni uzlijeću sa mostarskog aerodroma noseći tovar bombi. Sve se to sručuje na jedinice NOV koje prolaze sjeverno od grada, u neposrednoj blizini. Pod mostove se postavlja eksploziv, a sa dvije strane Starog mosta usječene su stepenice i u šupljinu ubačen eksploziv. Čeka se samo momenat odluke da se mostovi unište.

Zapovjednik Luigi Gherzi ponovo izdaje proglas:

— zabranjuje se kretanje po gradu od 18 do 7 sati ujutro,

— u slučaju da se iz nekih kuća zapuca na Italijane i njihove saveznike kuća će biti odmah porušena,

— u slučaju bilo kakve pobune u gradu biće odmah strijeljano 300 osoba koje se nalaze u zatvorima i koncentracionim logorima,

— zapljenjuju se svi automobili u ličnoj svojini.¹⁰⁴

A 21. a zatim i 25. marta 1943. četnici u Mostaru dijele letke. Navode hvalospjeve svojim navodnim pobjedama nad partizanima: »Komunistički front probijen... Zlikovci bježe u paničnom strahu...«¹⁰⁵

Međutim, 13. aprila 1943. »delegat Ministarstva vojske vojvoda Dobrosav Jevđević«, kako se potpisao, izdaje proglas »Komandantima, komandirima i vojnicima Vojske u zoni Nevesinje«, u kojem stoji i ovo:

»Po treći put u kratkom roku mi smo osramotili naše zastave i našu vojnu slavu i srpsko ime... Većina trupa je kurvanjski pobjegla sa bojnog polja ispred neprijatelja, brojno slabijeg i slabije naoružanog, ne zaustavivši se nakon 30 km sve do Blagaja... Oni koji su bili junaci u pljački i klanju žena bili su kukavice čim je prva puška pukla...«¹⁰⁶

A onda opet, 21. aprila 1943, na mostarskim ulicama sukob četnika i ustaša. Uveče, oko 20,10 sati, u sadašnjoj Fejića ulici četnik Boro Tica (dezertirao iz partizana u junskom puču 1942) bacio je bombu na

ustaškog poručnika Hajrudina Bećirovića i ranio ga na 18 mjesta. Lakše su ranjeni Nasto Pavlović i Salih Duranović.¹⁰⁷

Na prostranoj poljani, sjeverno od Sjevernog logora u Mostaru, na brzinu je izgrađeno 13 baraka. Formiran je logor »Campo contumaziale«, koji je početkom 1943. godine napunjen zarobljenim borcima NOV i mještanima sela kroz koja su prolazili Italijani i četnici u svom pohodu.

»Bilo je mnogo zatvorenih partizana u italijanskom sabirnom logoru na Carinskom polju. Ti su ljudi bili strahovito gladni, jeli su živi klas (žita) koje je bilo zasijano na parcelama, koje je kasnije zahvatila logorska ograda... Bilo ih je pun logor ženskih i muških... Svi su bili iznemogli od gladi. Imade ukupno 13 velikih baraka u tom sabirnom logoru i barake su cementirane bez poda...«¹⁰⁸

»Jednom prilikom kada nas je obilazio general Amico zapitao je jednog oficira riječima: 'Koje su ovo životinje?'«¹⁰⁹

U svojim izjavama, datim pred Komisijom za zločine, dr Vjekoslav Glavadanović, dr Vera Čenčikovska i dezinfektor Fabijan Bronzović, svi iz Okružne bolnice u Mostaru, zaključuju da su Italijani pred povlačenje iz Mostara povelili oko 80 preostalih zatvorenika iz tog logora. Svi su bolovali od tifusa, i prema mišljenju ovih ljekara, stanje uhapšenika bilo je takvo da napore transporta sigurno nije moglo podnijeti i preživjeti najmanje 25 od njih.¹¹⁰

Kod Bune je 26. aprila 1943. zarobljena grupa Mostaraca koji su pokušali da se prebace u jedinice NOV. Zarobljeni od četnika (VMAC), prvo su saslušavani od njih, zatim od pripadnika Muslimanske milicije dra Popovca, a potom su predani Italijanima.

U oštrom saslušavanju jedan od uhapšenih omladinaca je provalio ilegalni stan u kojem je prije izlaska na slobodni teritorij stanovao Mladen Knežević Traktor. Italijani su uhapsili vlasnika stana Ljubicu Lambetu udatu Jurišić, a prilikom pretresa stana pronašli su prepisku Kneževića sa rukovodstvom na terenu, neoprezno ostavljenu u kući. Na taj način Italijani su doznali za veliki broj aktivista NOP-a.¹¹¹

Nakon toga, za tri dana, 28, 29. i 30. aprila 1943. Italijani su u Mostaru izvršili veliko hapšenje, u kojem su im pomagali pripadnici Četničkog nacionalnog komiteta u Mostaru.

Uhapšeno je 40 omladinaca i omladinki. U improvizovanim zatvorima, po podrumima nekih kuća u Mostaru, četnici su vršili mučenja, prebijanja, silovanja i ubistva.¹¹²

U prvoj polovini 1943. godine Nijemci su bili uvjereni da će saveznici izvršiti desant u »truh Evrope«, tj. na Balkan, kako je Čerčil predlagao i zagovarao, o čemu su Nijemci bili obaviješteni. O promjeni plana, navodno, nisu znali ništa sve do iskrcavanja saveznika preko Lamanša i u Italiju.

Imajući u vidu samo Čerčilovu namjeru da se glavni udarac sprovede na Balkanu, Nijemci nastoje osigurati ovo područje, a u vezi s tim bila je zamišljena i akcija protiv četnika, koji su za Nijemce predstavljali elemenat nepotpunog povjerenja koji bi se u datom momentu mogao okrenuti protiv sadašnjih saveznika, tj. Italijana, a samim tim i protiv Nijemaca.

Zato su uporna i trajna bila insistiranja Nijemaca da Italijani razoružaju te svoje saveznike. Naprotiv, Italijani, vodeći neku svoju politiku, nisu pristajali na to.¹¹³

Usljedio je njemački prodor u II zonu uprkos oštrom protivljenju italijanskih komandi. Nijemci sa svojim dobro naoružanim jedinicama prolaze kroz Mostar 14/15. maja 1943. i hapse sve četnike na koje nailaze, dok se jedan dio sakriva u italijanskim logorima na jugu grada. Uhapšene četnike Nijemci otpremaju u prihvatni logor u Zenici, a zatim ih, nakon selekcije, otpremaju u logore u Grčkoj.¹¹⁴

U tu akciju se na neki način uključuju i ustaše. Dana 19. maja 1943. godine u stan oružničkog pukovnika NDH Stjepana Jakovljevića, na Šetalištu u Mostaru, upadoše jedan ustaša i jedan domobran. I pored prisutnog ordonansa Zahida Pitića, zatečenog četničkog poručnika Hamdiju Čengića, bivšeg oficira Kraljevine Jugoslavije a tada oficira Muslimanske milicije dra Popovca, kasape noževima. Naime, Jakovljević je i do tada održavao vezu sa Jevđevićem i Popovcem, o čemu je podnosio izvještaje svojim pretpostavljenim u Zagreb. Ordonans Pitić je u jednom od ubica prepoznao Zvonku Mišetića, činovnika Fabrike duhana u Mostaru i poznatog ustašu.¹¹⁵

Pod pritiskom Nijemaca Italijani konačno pristaju na razoružanje četnika, pa general Sandro Piazzoni, zapovjednik 2. armije, 1. juna 1943. oglasom naređuje:

»1) Od danas 1. lipnja 1943 godine raspušteni su svi protukomunistički dobrovoljački odredi (četnici) i u vezi s time pripadnici istih neće više primati živežne namirnice, plaće i ostalo.

Svi bivši četnici koji posjeduju oružje i streljivo bilo koje vrste moraju se prijaviti našim vojnim zapovjedništvima da bi izvršili predaju istoga, oni koji budu predali oružje i streljivo biti će smješteni u našim vojarnama, hranjeni i držani pod našom zaštitom.

2) Talijanske vojne vlasti i dalje će zaštićivati pravoslavne obitelji kao i obitelji drugih vjera osim ako nemaju kojeg člana među partizanskim odredima ili ako su nam neprijateljski raspoloženi... «¹¹⁶

Istu sudbinu doživjeli su i pripadnici Muslimanske milicije dra Ismeta Popovca.¹¹⁷

Dan prije, 30. maja 1943. godine, italijanski uhapšenici u Mostaru su prebačeni na Željezničku stanicu. Vozom su otpremljeni u italijanske zatvore i logore u Dalmaciji. Pored italijanskih vojnika sprovodili su ih i pripadnici četničke organizacije: Branko Kraljević iz Dračeva, Vaso Berberović iz Blagaja, Nikola Bulić iz Gnojnica i drugi.¹¹⁸

Konačno, 4. juna 1943. u 11 sati, pred Italijanskom komandom u Mostaru (sada ugao Titove i O. Đikića) su bili postrojeni počasni vodovi italijanske i njemačke vojske. Spuštena je italijanska, a podignuta njemačka zastava.¹¹⁹

Period italijanske reokupacije u Mostaru je završen.

Politika koju je u tom periodu provodio italijanski okupator najbolje je ocrtana u primjedbama italijanske obavještajne službe o razgovorima generala Robotija i italijanskog ambasadora u Zagrebu Petrućija, održanim 13. augusta 1943. godine:

»Eksel. Petrući posmatra situaciju sa zagrebačkim naočarima. Njemu nije poznat zamršen problem Srbi — Hrvati — muslimani — četnici.

Jedna velika Hrvatska, naklonjena ili prijateljski raspoložena Italiji, NEMOGUĆA je. Hrvati su historijski bili i jesu naši neprijatelji. Razlog: Jadransko more. (...) Stoga bi bilo poželjno da se stvori takva Hrvatska koja bi, prema svojim prirodnim mogućnostima, bila MALA.

Uspostavljanje Srbije može nam koristiti ako ta Srbija bude ograničena na svoje prirodne granice; jedna velika Srbija lansirala bi referendum o Jadranskom moru, a tu se naši interesi sudaraju, kao što je rečeno za veliku Hrvatsku.

Međutim, NAJVEĆE ZLO svakako predstavlja formiranje jedne VELIKE JUGOSLAVIJE (po zamisli i po planovima Londona). Sa njom ne samo da jadransko pitanje ostaje i postaje opasnije, već se rađa i problem iredentizma u odnosu na Dalmaciju, Istru, Albaniju, Julijsku krajinu, itd.«¹²⁰

Bilješke

¹ Zbornik Vojnoistorijskog instituta (dalje: Vii), tom XIII, knj. 1, str. 348—353, dok. 130.

² Arhiv MNO, FNRJ, 14/2—1, k. 143.

³ Arhiv Hercegovine (dalje: AH), UD/K 18—890.

⁴ Zbornik Vii, tom IV, knj. 1, str. 689—698, dok. 310.

⁵ Originalni plakat na italijanskom i sh. jeziku, Vii, r. br. 30/4—10, k. 220.

⁶ AH, Kotarski sud, Su: 125/41.

⁷ Ustrojstvo župa: Velika župa Hum, sa sjedištem u Mostaru, obuhvatala je kotareve: Mostar, Konjic, Ljubuški, Metković, Nevesinje i Posušje.

Velika župa Dubrava, sa sjedištem u Dubrovniku, obuhvatala je kotareve: Dubrovnik, Bileća, Čapljina, Gacko, Ravno (Ljubinj), Stolac i Trebinje.

⁸ Arhiv Okružnog suda u Mostaru, Ko: 247/50, AH, Nevesinjska gromada, NG/K 1/I.

⁹ AH, UD/K 19—936.

¹⁰ AH, UD/K 19—938, 39—2238. Od velikog značaja bio je uticaj muftije Džabića i tužioca Avdije Glavovića, rođaka Muhameda Hamice Arpadžića, na pravosudne organe.

¹¹ Vidi originalnu knjigu umrlih Srpsko-pravoslavne crkvene opštine Mostar, 22. oktobar 1941, Arhiv Skupštine opštine Mostar, Matična služba.

¹² AH, neregistrovana građa.

¹³ AH, UD/K 39—2236.

¹⁴ AH, UD/K 19—949.

¹⁵ Ustaška mladež je bila razvrstana na Ustašku uzdanicu, Ustaški junak, Ustašku Starčevića mladež i sveučilištarce.

Od 177 evidentiranih uniformisanih pripadnika Ustaške mladeži u Mostaru 1941. godine sastav je sljedeći:

muškaraca 121,

ženskih 56;

rođeni 1921—1924. 38,

1925—1926. 56,

1927—1928. 64,

1929—1931. 19;

rođeni van Mostara 79,

djeca roditelja rođenih van Mostara 118;

zanimanje roditelja:

željezničar 69,

činovnik 32,

stražar, finans 25,

priv. zanatlija 11,

niži službenik 8,

radnik 7,

zemljoradnik 7,

gostioničar 5,

advokat 3,

trgovac 3,

oficir 2,

apotekar 1,

ostali 3.

¹⁶ VII, r. br. 29/2—1, k. 191.

¹⁷ AH, Kotarski sud, Kzp: 413/41.

¹⁸ Arhiv Gimnazije u Mostaru, Zapisnik XXI sjednice Nastavničkog zbora, 12. juna 1942.

¹⁹ Arhiv Gimnazije u Mostaru, Zapisnik XVII sjednice Nastavničkog zbora, 12. maja 1942.

²⁰ AH, neregistrovana građa, dopis Ustaške mladeži br. 465/42.

²¹ AH, UD/K 12—607.

²² Vlado Ivković, Nevesinje 1941, 1980, str. 316.

²³ AH, UD/K 12—603.

²⁴ Muzej Hercegovine (dalje: MH), ZČD/K 1-I-1; izjave Danila Bilanovića, Radmila Andrića i Nusreta Seferovića, Okružni sud u Mostaru, Ko: 477/46; AH, izjava Nire Baraković, MG/K 5—466; AH, UD/K 23—1085.

²⁵ AH, UD/K 23—1085.

²⁶ Kuća u Save Kovačevića ulici br. 43 bila je vlasništvo ministra NDH dra Božidara Nikolića. Stanovali su u njoj Ante Tolić i njegova žena (sestra ustaškog oficira), navodno saradnici NOP-a. U toj porodici se izvjesno vrijeme krio Ivo Bazalo Jug, rezident obavještajne mreže NOP-a u Mostaru.

²⁷ Arhiv Okružnog suda u Mostaru, K: 240/46.

²⁸ OVRA (Organizzazione di Vigilanza e repressione dell' antifascismo) i SIM (Servizio informazioni militari) su dvije od više obavještajnih službi fašističke Italije. Kod nas je kao pojam italijanske obavještajne službe uobičajen naziv OVRA.

²⁹ Muzej Džemala Bijedića, Registro dei comunisti residenti a Mostar.

³⁰ Odbor za istoriju Mostar, Sjećanje dra Esada Brkića.

³¹ Arhiv Okružnog suda u Mostaru, K: 548/48.

³² Samo manji broj porodica — potomaka doseljenih Nijemaca ili drugih naroda okupiranih od Austrije — uključio se u tu organizaciju u Mostaru. Dobar dio se držao potpuno pasivno, a dio se aktivno uključio u NOB. Članovi porodica koje su se uključile u Kulturbund organizovano su odselile oktobra i novembra 1942. u Njemačku. AH, UD/K 13—680.

³³ AH, Sudbeni stol, 659/42.

³⁴ Arhiv Okružnog suda u Mostaru, K: 240/47.

³⁵ Ljubo Boban, Hrvatska u arhivama izbjegličke vlade 1941—1943, str. 189.

³⁶ AH, Okružni sud u Mostaru, K: 404/48; K: 77/50.

³⁷ AH, Sudbeni stol u Mostaru, Kzp: 344/42.

³⁸ Dnevnik pilota Aleksandra Vukovića, fotokopija kod autora.

³⁹ Sjećanja Ejuba Fazlinovića i Vilke Snatingera, Odbor za istoriju Mostar; Okružni sud, K34/49.

⁴⁰ Župan NDH dr Kadić obavijestio je Ministarstvo Hrvatskog domobranstva da je uhvaćena Hana Kolukčija kao partizanka, »inače prije bila logornica ustaške mladeži u Mostaru«. Mensur Seferović, Istočno i zapadno od Neretve, »Narodna armija«, 1981, str. 44.

⁴¹ Vasilije Vasko Gnjatić, izjava autoru.

⁴² O tome da li je dat traženi spisak UNS-u postoje razne verzije.

Avdo Humo u svom sjećanju (Moja generacija, str. 757) tvrdi da je dat spisak sa lažnim imenima, odnosno da su na spisku bila imena članova Ustaške mladeži umjesto članova KPJ i skojevaca.

Međutim, u pismu upućenom drugu Titu iz tog perioda, Humo je, između ostalog, naveo:

»...Nekonspirativnost, labavost i nebudnost zacarila je u part. org. (...) Tražili su u ime policijskog PK da organizacija podnese spisak imena svih partijaca na teritoriji Hercegovine, što su naši odgovorni drugovi i učinili. Samo je čudno malo što policija ni dosad još nije pokušala sa hapšenjem. Ja sam org. u Hercegovini dao direktivu da sve drugove sa spiska prebaci na teren...« MH, ZPD/K 9-IV-360.

Da je poslan spisak sa stvarnim imenima, svjedoči i sjećanje Mide Čadre (AH, MG/K 1—9) i još neka sjećanja tadašnjih aktivista.

⁴³ Prvi atentat na Stjepana Šćepu Barbarića, tajnika Ustaškog stožera u Mostaru, izvršio je 7. aprila 1942. Husnija Rebac sa još jednim omladincem. U brzom naletu biciklom bacili su »kragujevku« bombu koja je promašila Barbarića i neeksplozirana pala u skladište drva. Rebac nije znao da, pored odvijanja poklopca, treba bombu i udarcem aktivirati. Barbarić i njegov pratilac policajac Andrija Kordić nisu imali kada da reaguju i pucaju na atentatore.

AH, UD/K 9—430; Sjećanje Hajrudina Rebca, Odbor za istoriju Mostar.

Iste noći (u nekim izvještajima se pominje 6. aprila) izvršen je atentat na Radmila Grđića, četničkog ideologa. Direktni izvršioци bili su Vasilije Vasa Maslo i Ibrahim Džaferović zvani Gaćanin. Ko je od njih dvojice udario sjekirom Grđića nije moguće sa sigurnošću utvrditi pošto su izjave kontradiktorne: preživjelog Vasilija Vase Masle i drugih učesnika u organizaciji atentata: Ahmeta Šukalića, tada člana MK KPJ, Abaza Deronje, tada člana KPJ i jednog od organizatora atentata, i Nusreta Deronje, dok Džemal Bijedić, koji je, prema pismenoj izjavi Ahmeta Šukalića, bio nosilac organizacije tog atentata, nije naveo u sjećanjima ime osobe koja je direktno izvršila atentat. Kao saučesnika tog atentata Italijani su osudili na 18 godina robije Aliju Behrama.

Ranjenom Grđiću su hitnu lječarsku pomoć pružili Italijani. Prebačen je u Dubrovnik. Oporavljen, nastavio je četničku djelatnost u Dalmaciji. AH, Mg/K 5—507; Izvještaj OK KPJ, AH, P/K 13—399.

Oko 21 sat 12. aprila 1942. izvršen je drugi atentat na Stjepana Šćepu Barbarića ispred njegove kuće u Donjoj mahali. Atentatori Salko Baraković i Atif Đukić bacili su jednu »kragujevku« i jednu italijansku bombu. »Kragujevka« opet nije eksplodirala, italijanska jest, ali bez efekta. AH, UD/K 9—431.

U 21,30 sati 23. aprila 1942. izvršen je atentat na Sulejmana Bašagića, načelnika u Nevesinju, izbjeglog u Mostar ispred ustanika. Atentat su pred Bašagićevim stanom, u Vladimira Nazora ulici, izvršili Ismet Balić i Čupković zv. Cupo, omladinci. Bašagić je lakše ranjen iz pištolja, u ruku i leđa.

AH, UD/K 9-432-135; AH, Sjećanje I. Balića, Mg/K 4—285.

Atentat na profesora Vinka Malvića, izvršen je 29. aprila 1942. u neposrednoj blizini spomenika Osmana Đikića, u Fejića ulici. Atentatori Sulejman Brato

Čišić i Omer Čurić, iz B. Polja, uveče su sačekali Malvića i obadvojica pucali u njega iz pištolja. Nedaleko, kod Radničkog doma, sa bombom im je štitio odstupnicu Nusret Rizikaló. (Iz nepoznatih razloga u nekim sjećanjima se za taj, kao i za ostale atentate, spominju kao učesnici osobe koje nisu imale veze sa atentatom.)

Pištolj za Čišića je obezbijedio Muhamed Rudan zvani Ručko, a prenijela mu ga je Zlata Ališić u ženskoj ručnoj torbici.

Vidi Dnevnik Učiteljske škole, 30. aprila 1942; Izjave Muhameda Rudana i Nusreta Rizikaló autoru.

Karakteristika svih tih atentata je izuzetna hrabrost atentatora, jer su neki izvedeni neposredno uz objekte gdje su bili neprijatelji (policija, komanda karabinjera, stanovi četnika), ali istovremeno i potpuna neosposobljenost za izvršavanje atentata. Skoro svim atentatorima bio je to prvi slučaj da bacaju bombu, a svima da učestvuju u nekoj takvoj akciji. To objašnjava da u dva navrata nisu eksplodirale bombe i da su pucnji iz pištolja redovno promašivali.

O atentatima na neprijatelja u gradu PK KPJ za BiH je mnogo ranije, u prisustvu Tempa, zauzeo stav: »Sazvali smo sastanak gradskog komiteta i Tempo nas je upoznao sa zaključcima Savjetovanja u Stolicama... Na tom sastanku smo ponovo zaključili da diverzije po gradovima nemaju nikakve svrhe, pošto okupator vrši odmazdu nad stanovništvom i vrlo često uspijeva da razbije neku našu organizaciju...« Avdo Humo, Godine iskušenja i podviga, str. 77.

⁴⁴ Atentator Petar Pera Krajina je u Mostar došao iz istočne Hercegovine, po naređenju Operativnog štaba. Donio je izvještaj za MK, ali je, uz to, imao zadatak da izvrši atentat na Jevđevića, bez znanja MK KPJ za Mostar.

Za tu akciju je angažovao Mustafu Alikalfića Brku, a obavještenja o kretanju su mu davali Vojnomir Politeo, muzičar Domobranske muzike, Sefko Nožić, Nada Đikić i još neke omladinke.

Oko 21,30 sati 29. maja 1942. Krajina i Alikalfić su prišli londži na južnoj strani hotela »Neretva«, gdje je sa pratnjom i obezbjeđenjem sjedio Jevđević. Alikalfić je prebrzo bacio bombu, pri tome udario Krajinu po ruci, kojemu je aktivirana bomba ispala. Podigao je i bacio. Prva bomba je daleko promašila, a zatim eksplodirala, a druga je eksplodirala neposredno nakon izbacivanja tako da su obadvije eksplodirale daleko od Jevđevića, koji je ostao nepovrijeđen.

Atentat je izveden pod vrlo teškim uslovima zbog patrola, jakog obezbjeđenja Jevđevića i mnoštva italijanskih vojnika smještenih u susjednoj zgradi (sada Muzička škola).

AH, UD/K 38—1870; Sjećanje Petra Krajine, kod autora.

Atentat na Jevđevića posmatrao je iz parka na Musali upravitelj Redarstva Mate Roko. Izjava Marije Krajina-Žitinski; MH, neregistrovano; arhiv D. K. M., kopija.

Poslije atentata Italijani su saopštili podžupanu dru Baliću da su u Mostar došla dva atentatora sa namjerom da ubiju tajnika Stožera Stjepana Barbarića, što je odgovaralo stvarnosti. AH, UD/K 40—2368.

Tada su po kazni iz Mostarskog bataljona upućeni Zvonko Belša Nono, Nedo Bitanga, Salko Fejić i Esad Šabanac, od kojih je Bitanga imao zadatak da izvrši atentat na ustašu Barbarića.

⁴⁵ AH, UD/K 3—157.

⁴⁶ Odbor za istoriju Mostar, Sjećanje Ahmeta Šukalića, tada člana MK KPJ za Mostar; Sjećanje A. Šukalića, AH, MG/K 4—268.

⁴⁷ AH, UD/K 38—1886.

⁴⁸ Arhiv MNO, FNRJ, 2/6—1, k. 225. MH, Komisija za zločin, X/911, izjava Nevenke Marić. AH, MG/K 3—138, Sjećanje A. Šukalića.

⁴⁹ Vasilj je odigrao ulogu »kurira« između navodnog PK KPJ za BiH i partijske organizacije u Zagrebu, a ujedno je pokazao izvještaj UNS-u u Zagrebu. AH, neregistrovana građa.

⁵⁰ AH, UD/K 39—2153.

U Bijelom Polju se Bijedić sklonio na imanje Muje Alajbegovića, čiji je sin Ibrahim zv. Čiba provjerio dio puta prema Zijemljima. Naišao je na mnoštvo

Italijana i oružnika NDH, pa se Bijedić sa Alajbegovićem vratio u Mostar, ali ne u kuću Nadžide Hadžić-Novak, gdje je do tada živio u ilegalstvu (A. Santića ulica).

⁵¹ AH, P/K 23—386.

14. maja 1943. u Dobroč, gdje se nalazio Hido Bašagić Ager sa jednom partizanskom četom, došli su Crni (Vaso Misikin), Hamo (Muhamed Grebo), Minja (Rajko Gligorović) i Džemal Bijedić. Prenocili su u Dobroču i 15. maja 1943. krenuli u Biograd sa dodijeljenim im pratiocem. Po velikoj kiši i magli stigli su do ceste u Bišini, čuli jaku mitraljesku paljbu i vratili se u Dobroč, a zatim otišli u Zijemlje sa namjerom da se prebace na Humčane i Romaniju.

AH, P/K 13—386.

⁵² Arhiv VII, Ustaško-domobranska dokumentacija, r. br. 31/1—5, k. 166. AH, Sjećanje S. Džinovića, MG/K 4—372. Neke indicije upućuju da su Italijani znali za ovaj sastanak. AH, UD/K 38—1895; AH, Sjećanje S. Džinovića, MG/K 4—375.

⁵³ Arhiv MNO, FNRJ, r. br. 42/3—2, k. 248.

⁵⁴ Arhiv kuće Džemala Bijedića: Registro dei comunisti pericolosi residenti a Mostar.

⁵⁵ Nema pisanih ni usmenih dokaza da su paljevinu izveli pripadnici NOP-a kako u dokumentima neprijatelja tako i u sjećanjima učesnika NOP-a.

⁵⁶ AH, neregistrovana građa.

⁵⁷ Hapšenje Vrdoljaka organizovao je inž. Čedo Miličević, član KPJ, uz pomoć domobranskog majora Ivana Girzika, kapetana Vicka Hraste i oficira Hamdije Šabanca. Sjećanje H. Šabanca kod autora.

⁵⁸ AH, neregistrovana građa, hapšenje O. H.

Vrdoljak je poslije oslobođenja osuđen na smrt. Uz svjedočenje jednog visokog rukovodioca pomilovan je i od izrečene vremenske kazne izdržao samo 6 godina. Poslije je živio u Sarajevu, gdje je umro 1988. godine.

Slučaj Vrdoljak je do sada opisan na razne načine. Preživjeli saučesnici događaja davali su izjave, dobrim dijelom kontradiktorne raspoloživim autentičnim dokumentima, a često su izjave iste osobe, davane u razno vrijeme, također kontradiktorne.

Možda su tako različite izjave za izvjestan period prouzrokovale da se ni danas sa sigurnošću ne može utvrditi redosljed sekretara MK KPJ u Mostaru za vrijeme rata.

Po našem saznanju, redosljed je ovakav:

— do 1. augusta 1941. Jusuf Čevro (postoji pismena izjava Muhameda Abdagića da je smijenio Čevru sa te dužnosti prije Čevrine smrti, što nije dokazano);

— od augusta 1941. do konca septembra 1941. Muhamed Abdagić;

— od oktobra 1941. do 27. januara 1942. Muhamed Hama Grebo;

— od 27. januara 1942. do 10. maja 1942. Džemal Džema Bijedić;

— u toku maja neformalno rukovodstvo, Safet Safa Džinović;

— od juna 1942. do konca septembra (?) 1942. Muhamed Hama Šiširak;

— od početka oktobra 1942. do decembra (?) 1942. Haso Fazlinović Žuti;

— od decembra 1942 (?) do druge polovine jula 1943. Ljubo Brešan Feđa;

— od jula 1943. do septembra 1943. Ančika Đurić;

— od septembra 1943. do aprila 1944. Luka Kurilić;

— od aprila 1944. do oktobra 1944. Ivo Jerkić;

— od oktobra 1944. do 14. februara 1945. Asim Duranović (povjerenstvo).

⁵⁹ AH, UD/K 19—943; AH, UD/K 19—946.

Ubrzo se u Mostaru našlo oko 400 pridošlih Jevreja, AH, UD/K 40—2268, a tokom januara 1942. stiglo je daljnjih 116, AH, UD/K 40—2269.

⁶⁰ U Mostaru i okolini se februara 1942. nalazilo oko 1.500 izbjeglica (muhađžera) iz Hercegovine. AH, UD/K 40—2270.

⁶¹ Demonstrantkinje su, i pored policijske straže, provalile u kuću gradonačelnika Muhameda Hilmi eff. Butuma i tražile od njega da se učini nešto u cilju poboljšanja ishrane građana Mostara. Načelnik Butum je 14 dana poslije tog događaja umro.

⁶² AH, UD/K 19—959.

⁶³ U to vrijeme, kada su četnici kod Italijana dobili status saveznika, manifestacije Ustaške mladeži su se odvijale samo na desnoj polovini grada. U tom dijelu su i prije rata bile smještene sve hrvatske institucije a, obratno, na lijevoj sve srpske.

⁶⁴ AH, UD/K 31—1470.

⁶⁵ AH, UD/K 37—1804.

⁶⁶ Zapisnik sjednice Nastavničkog zbora Učiteljske škole u Mostaru, 3. 12. 1942.

⁶⁷ Zbornik VII, tom IV, knj. 7, str. 490—491, dok. 204.

⁶⁸ AH, UD/K 10—490, 13—694, 20—980.

⁶⁹ Izjava Saliha Hasidića, MH, Inv. br. X/911.

⁷⁰ Narodnooslobodilački rat, MNO, FNRJ, 13/2—3, k. 56.

⁷¹ Arhiv Hercegovine, UD/K 39—2167.

⁷³ AH, NG, VZD/K.

Izveštaj Zapovjedništva 6. domobranske pješadijske divizije 15. 12. 1942. pod br. 4037, Općem vojničkom povjereništvu Superslode u Sušaku. AH, neregistrovano. Narodnooslobodilački rat, MNO, FNRJ, 4/1—10, k. 24.

⁷³ AH, DG, VZD/K.

⁷⁴ Italijanski konzul u Mostaru Guido Savini, u svom izvještaju Ministarstvu vanjskih poslova Italije, 12. 3. 1943. piše:

»Da bi se mogli zadržati u Mostaru usprkos naših zabrana, ustaše pukovnika Francetića morale su prvenstveno maskirati se u Sarajevu i obući odore hrvatskih domobrana...«

U toj Simičevoj pukovniji oko polovinu sastava činile su ustaše preobučene u domobranska odijela. Među njima su bili poznati krvolok Ljubo Miloš, prikriven kao vojni dopisnik pod tuđim imenom, i poznati koljač iz Jasenovca, nekadašnji franjevac, Miroslav Majstorović Filipović, dotadašnji zapovjednik ustaškog koncllogora Jasenovac, koga je Simić marta 1943. godine postavio za svoga »operativnog pobočnika« pod prezimenom Karlović.

MH, Odjeljenje revolucije, ZID/K 2-I-103.

⁷⁵ Ocjene o toj Rezoluciji su različite. Predata je predstavnicima NDH 21. oktobra 1941. godine (iako negdje stoji i 23. oktobra), dakle više od mjesec dana poslije reokupacije II zone. Jasno je da u tim okolnostima potpisnicima Rezolucije nije prijetila onakva opasnost od vlasti NDH kao potpisnicima rezolucija u gradovima gdje su ustaški organi bili isključivi faktor vlasti.

Inicijator i prvi potpisnik mostarske Rezolucije Husein Husaga Čišić tvrdi da je Rezolucija predata na prvi dan Bajrama (21. 10. 1941) i da su za sastavljanje mostarske Rezolucije povod bile Poslanica Novice Kraljevića iz Boke kotorske i izjava Branka Čubrilovića, iste noći, preko Radio-Londona, u kojima je navedeno da su Muslimani u Bosni i Hercegovini učestvovali sa ustašama u ubistvima Srba. MH, ZPD/K 18-VI-631.

Ni ocjene o svim rezolucijama iz onog vremena nisu jedinstvene, što se vidi upoređivanjem sjećanja Uglješe Danilovića i Avde Hume, te Proglasa PK BiH, izdatog koncem 1941. i upućenog »Svim poštenim i rodoljubivim Muslimanima«.

⁷⁶ AH, UD/K 39—2192.

⁷⁷ Zbornik VII, tom XIV, knj. 1, str. 685, dok. 186.

⁷⁸ Zbornik VII, tom XIV, knj. 1, str. 715, dok. 194.

⁷⁹ Zbornik VII, tom XIV, knj. 1, str. 813, dok. 218.

⁸⁰ Fotokopija kod autora. Sastanak su pratili svi zainteresovani, pa i Redarstvo NDH. AH, UD/K 8—406.

⁸¹ AH, UD/K 18—873.

⁸² Prepis izvještaja kod autora.

Izvještaj velikog župana dra Nikolića, AH, UD/K 8—406.

⁸³ Prepis kod autora.

⁸⁴ Prepis kod autora. Izvještaj Ministarstva unutrašnjih poslova NDH.

Izveštaj velikog župana dra Nikolića, AH, UD/K 8—406.

Kasnije su nastale čudne kombinacije u formiranju delegacija. Tako su u aprilu 1943. iz Mostara otišli predstavnici Muslimana (trojica iz delegacije koja je ranije posjetila Rim i trojica koju je izabrao veliki župan u Mostaru). Zadržali su se u Sarajevu do 10. aprila 1943, kada se veliki muftija El Huseini vratio iz Sarajeva u Zagreb. MH, Odjeljenje revolucije, ZID/K 1-I-111.

Konačno, juna 1943, upućeno je pismo »Njegovoj eminenaciji Emin El Huseiniju, velikom palestinskom muftiji«, u kojem se protestuje što u Mostaru Italijani hapse muslimansku omladinu pod optužbom da su komunisti, iako je na sastanku u Sarajevu, kojem je prisustvovao i El Huseini, comandatore Vitorio Castellani Pastris u ime italijanske vlade obećao bolju zaštitu Muslimana u italijanskoj vojnoj zoni. Potpisnici tog pisma su hafiz Omer Džabić, muftija, Ibrahim Fejić, predsjednik El Hidaje, Salih H. M. Efica, gradski načelnik, Osman Šehić i Ejub Kabil, profesor. MH, Odjeljenje revolucije, ZID/K 3-I-96.

⁸⁵ »Drugarice, primio sam materijal i dopise. Formirajte O. K. u koji treba da uđeš ti i Hama.« Humo je pismo uputio iz Sarajeva u Mostar Olgi Marasović. Za Oblasni komitet predviđa i Muhameda Hamu Grebu. Fotokopija kod autora.

U sjećanjima se pojavljuju nedoumice da li je to bio Oblasni ili Okružni komitet ili pak, povjerenstvo.

Muhamed Hama Grebo u svom pismu Crnom (Vasi Miskinu), potpisanom pseudonimom Snaga, 20. 9. 1942, naglašava, pod tačkom 13, da je formirao Oblasni komitet u kojem vrši dužnost sekretara, a članovi su: Okrugla (Olga Marasović), Braco (Dragutin Kosovac) i Džemil Sarac. MH, ZPD/K 8-IV-347; AH, P/K 20—610.

U već pomenutom pismu drugu Titu Kulturni (Avdo Humo) izvještava: »U Hercegovini sam formirao Oblasni koji se povezao sa svim mjestima...« MH, ZPD/K 9-IV-360.

Mladen Knežević Traktor u svojim sjećanjima, pisanim poslije rata, navodi da je upućen iz Sarajeva u Mostar po direktivi Avde Hume, da je smijenio dotadašnjeg sekretara Muhameda Hamu Grebu i da su članovi bili Olga Marasović i Dragutin Kosovac.

U pismu Crnom (Vasi Miskinu) 7. aprila 1943. Kulturni (Avdo Humo) navodi: »Članovi Oblasnog koji se nalaze u Mostaru (Okrugla i Haso) [misli na Olgu Marasović i Hasu Fazlinovića Zutog — prim. D. K. M.] kao i oni na terenu (Traktor i Braco) [misli na Mladena Kneževića i Dragutina Kosovca — prim. D. K. M.] treba odmah da se sastanu na slobodnoj teritoriji...« MH, ZPD/K 10-IV-374.

Vjerovatno je da se Fazlinović u sjećanjima ne spominje kao sekretar MK KPJ za Mostar i član Oblasnog komiteta zbog njegove kasnije predaje Nijemcima i izdajničkog držanja u policiji.

⁸⁶ Mladen Knežević Traktor navodi da je došao u Mostar oktobra 1942, da ne zna ko je prije toga bio sekretar MK KPJ za Mostar i da je on formirao novi komitet kojem je sekretar bio Haso Fazlinović Žuti. AH, MG/K 25—2127.

Sjećanja ostalih učesnika u tim događajima nisu usaglašena. Olga Marasović se ne sjeća ko je u to vrijeme bio sekretar MK. Ostali akteri, članovi MK KPJ za Mostar iz tog vremena, koji su pisali sjećanja, vrlo su kontradiktorni kada daju podatke o vršiocu dužnosti sekretara od augusta 1941. do početka 1943. godine:

- Mida Čadra, AH, MG/K 2—47, 1—9;
- Nusret Seferović, AH, MG/K 4—1012;
- Franc Novak, AH, MG/K 3—8, AH, k. 2, stenografske bilješke;
- Ahmet Sukalić, AH, MG/K 4—268; Sjećanje, Odbor za istoriju Mostar;
- Mehmed Dvizac, AH, MG/K 2—49, veliko sjećanje neregistrovano;
- Muhamed Hama Grebo, MG/K 2—51, izjava autoru 13. 2. 1984;
- (Ha)Mida Šabanac, AH, MG/K 6—770;
- Džemal Bijedić, Muhamed Hama Grebo, Mladen Knežević Traktor i Ivo Jerkić, zajedničko sjećanje, AH, MG/K 3—90;

- Sulejman Mehmedbašić, izjava autoru 27. 1. 1984;
- Izvještaj Lepe Perović PK BiH, 24. 9. 1941, AH, P/K 11—334;
- Avdo Humo, Moja generacija, str. 758—763;
a za period 1943—1945. godine:
- Andrija Krešić, AH, MG/K 25—2122, MG/K 25—2128;
- Ivan Stojčić, AH, MG/K 1—30;
- Hamza Hadžimahović, AH, MG/K 25—2129;
- Luka Kurilić, AH, MG/K 25—2128;
- Uzeir Dilberović, AH, UD/K 25—2126.

Česte su kontradikcije i kod istog autora u izjavama datim u razno vrijeme i u drugim prilikama.

⁸⁷ Ta smjena je izvršena, najvjerojatnije, novembra/decembra 1942, kada je Haso Fazlinović Žuti postavljen za člana Oblasnog komiteta. Brešan je ostao na toj dužnosti do hapšenja, u drugoj polovini jula 1943. godine.

⁸⁸ Alija Segetalo je uhapšen nekoliko dana poslije hapšenja članova MK Skoja za Mostar. U policiji su od njega zahtijevali da prizna gdje se nalazi štamparija, što ukazuje na to da je neko već otkrio da je on rukovodilac štamparije. U izjavi, datoj autoru, Segetalo tvrdi da je za smještaj šapirografa u njegovoj kući znao samo sekretar MK SKOJ-a, a policija se prilikom premetačine njegove kuće odmah uputila na to mjesto.

⁸⁹ Izjava Drage Mandrape, MH, Komisija za zločin, inv. br. X/911, br. 207. Ubica Alija Husković, policajac, prebjegao je u Austriju, gdje je pod drugim imenom živio kao vlasnik hotela. Podatak je iz 1983. godine.

Udaljenost ulaznih vrata kuće Drage Mandrape do mjesta na kojem je poginuo Šestić je svega 8—10 metara.

⁹⁰ Izjava Husnije Balića autoru.

U sjećanju Mehmeda Mehe Dvisca (AH, MG/K 1—15) dat je detaljan opis bijega Salke Šestića iz zgrade policije. Navodno je to Dvizac gledao sa sprata zgrade u kojoj su bili zatvoreni. Opis je kontradiktoran izjavi Balića. I analiza opisa pokazuje da je nerealan.

⁹¹ Izjava atentatora Petra Pere Krajine autoru. On tvrdi da mu je direktivu za atentat na Trbonju prenijela Olga Marasović.

Međutim, u razgovoru sa autorom, 1987. godine, Olga je izjavila da se tog detalja ne može sjetiti.

⁹² Arhiv D. K. M., fotokopija, original zaveden pod BH-W-86/1.

⁹³ MH, Zavičajni muzej u Mostaru, br. 910.

Telegram je loše dešifrovan, pa su greške u imenima ovom prilikom ispravljene. Spisak je starijeg datuma, jer su neke navedene osobe već bile van Mostara (uhapšene, u NOV i sl.).

⁹⁴ AH, UD/K 40—2283.

U Mostaru i okolini nalazilo se oko 12.000 četnika:

- major Petar Bačović 2.000 četnika Bosanaca,
- major Vesković 3.200 četnika Crnogoraca,
- pukovnik Bajo Stanišić 2.000 četnika Crnogoraca,
- major Pantić (zapovjednik Jevđevićevih četnika) 3.000 četnika Hercegovaca,
- kapetan Lukačević 2.000 četnika Crnogoraca. MH, Odjeljenje revolucije, ZID/K 2-I-103.

U Mostar je 22. februara 1942. došao ministar NDH dr Vjekoslav Vrančić, inače Pavelićeva siva eminencija za Hercegovinu. On je istog dana u 13 sati, preko razglasne stanice Ustaške mladeži, bez znanja Italijana, održao govor. Najavio je dolazak njemačkih i hrvatskih snaga i susret aviosnaga Njemačke,

NDH i Italije »nad mostarskim plavim nebom«. Tim govorom je uzbudio četnike, a kod Italijana izazvao ogorčenje, pa su izjavili usmeni i pismeni protest.

MH, ZID/K 1-I-6, 8, 9 i 10.

Odmah sutradan odgovorio mu je »delegat komande četnika Jevđević« u lecinu razbacanim po Mostaru: »Hrvatski ministar Vrančić drži bedaste govore u Mostaru... Mi imamo jasan sporazum sa talijanskim carstvom pa zato nema uopće nesporazuma...«

MH, ZID/K 1-I-32; AH, UD/K 40—2286.

⁹⁵ MH, ZČD/K 1-I-1.

⁹⁶ MH, ZČD/K 1-I-1.

⁹⁷ AH, UD/K 23—1016.

⁹⁸ To su: Salko Čelebić, Salko Džajo, Ahmed Frko, Angijat Dizdar, Alija Segetalo, Osman Šarić (treba Sarić — prim. D. K. M.), Mehmed Dvizac, Mujo Kapetanović, Avdo Hadžić, Ferida Karadža, Zineta Karadža, Pašana Memić, Marica Cvitković, Dževahira Oručević, Enisa Puzić, Asim Puzić i Mustafa Obradović.

AH, UD/K 17—828.

⁹⁹ MH, ZČD/K 1-I-1; AH, UD/K 18—835.

¹⁰⁰ Zbornik VII, tom IV, knj. 13, str. 688—701, dok. 281.

Na tom sastanku je jedan od pozvanih, Lazo Čapin, prigovorio Guzini zbog četničkog ponašanja. U dijalogu mu je Guzina rekao da će Srbi sa komunističkom idejom biti istrijebljeni, na što mu je Čapin odgovorio: »Ako izginemo mi, ostaće Kinezi, ali sa istom idejom.« Tu izjavu registrovao je njemački obavještajac i o tome izvjestio svoje poslodavce. Arhiv D. K. M., fotokopija, H307239.

Također pozvani i prisutni omladinac skojevac Mustafa Muja Udovičić potvrdio je autoru taj dijalog i hrabro držanje Čapina u uslovima kada su bili opkoljeni naoružanim četnicima i zbijeni u prostoriji Parohije, u Soldinoj ulici.

¹⁰¹ AH, UD/K 3—159; MH, ZID/K 1-I-139; MH, ZID/K 1-I-8.

¹⁰² AH, UD/K 40—2295.

¹⁰³ AH, UD/K 15—730; AH, UD/K 15—728.

¹⁰⁴ Zbornik VII, tom IV, knj. 10, str. 482, dok. 246.

¹⁰⁵ AH, UD/K 3—159.

¹⁰⁶ Arhiv VII, r. br. 43/6—2, k. 106.

¹⁰⁷ AH, UD/K 20-31-1469.

¹⁰⁸ Izjave Lazara Janjića p. Šćepana i Osmana Kuke Salihova, čuvara Carinskog polja, 22. 10. 1945. MH, inv. br. X/911. Spisak izvjesnog broja logoraša, MH, ZID/K 1-I-35, od kojih je najveći broj uhapšen od četnika.

¹⁰⁹ Izjava Jurja Jurišića iz Postira, bivšeg logoraša, 10. oktobra 1945, MH, inv. br. X/911.

¹¹⁰ MH, inv. br. X/911.

¹¹¹ Uhapšenu Ljubicu Lambetu udatu Jurišić zvjerski su mučili četnici. Preživjela je rat, ostala invalid.

Obavještajna italijanska služba je na osnovu uhvaćenih izvještaja napravila spisak osoba za hapšenje, sa analizom potrebnom za akciju. MH, ZČD/K 1-I-1.

¹¹² AH, UD/K 18—838; AH, UD/K 41—243; AH, UD/K 40—2299; Arhiv Okružnog suda u Mostaru, Ko: 477/46.

¹¹³ Zbornik VII, tom IV, knj. 13, str. 489, dok. 213.

¹¹⁴ Zbornik VII, tom XII, knj. 3, str. 238, dok. 67.

Nakon raspada Muslimanske milicije dr Popovac se našao u Dalmaciji. Kasnije pokušava da okupi miliciju, ovaj put pod pokroviteljstvom Nijemaca. Na jednom putovanju prema Dubrovniku uhvaćen je od grupe aktivista NOP-a i ubijen kod Trebinja 21. 8. 1943.

Mujo Pašić, sudija, uhapšen je od Nijemaca i sa grupom četnika i pripadnika Muslimanske milicije otpremljen u privremeni njemački logor u Zenici. Nakon izvjesnog vremena pušten je pod uslovom da u Mostaru formira Muslimansku

SS brigadu. Međutim, za tu brigadu u Mostaru nije mogao pronaći ni četvu, a kamoli brigadu. Nijemci, misleći da Pašić sabotira, hapse ga, predaju ustašama, koje ga odvoje u Jasenovac i tamo ubijaju.

MH, ZID/K 1-1-27; AH, UD/K 40—2337.

¹¹⁵ MH, ZID/K, 1-1-41-44; AH, UD/K 40—2305.

Sjećanje Hamdije Šabanca, arhiv D. K. M.

U stanu Jakovljevića je 25. januara 1943. održan sastanak Jakovljevića, Jevđevića i župana Petra Zlatara. Zbornik VII, tom IV, knj. 9, str. 430, dok. 132.

¹¹⁶ Zbornik VII, tom IV, knj. 13, str. 445—6, dok. 206.

¹¹⁷ Dio četnika i pripadnika Muslimanske milicije Nijemci su, uz obrazloženje da se radi o starijim osobama, nakon kratkog vremena pustili na slobodu.

¹¹⁸ AH, UD/K 23—1085.

Na jednom vagonu je bio i osobni auto četničkog vođe Jevđevića. On se uputio prema Dalmaciji drugim vozilom, a Italijani, ne vjerujući mu dokraja, izdaju nalog svim stražama da, u slučaju nailaska Jevđevića, dra Popovca i još nekih četničkih vođa, iste zadrže i predaju najbližem oficiru. MH, ZID/K 1-1-62, kopija kod autora.

¹¹⁹ Zbornik VII, tom IV, knj. 14, str. 282, dok. 124.

AH, UD/K 40—2338; AH, UD/K 40—2342.

¹²⁰ Zbornik VII, tom XII, knj. 3, str. 458—461, dok. 102.

Drago Karlo Miletić

Zusammenfassung

Nach ihrem Einmarsch am 17. April 1941 hielten sich die italienischen Okkupationstruppen bis zum 28. Mai desselben Jahres in Mostar auf. Dann verfällt die Militär- und Zivilmacht dem neugegründeten Unabhängigen Staat Kroatien. In Mostar, das der sogenannten II. Zone angehörte, blieben nur noch Reste der italienischen Armee.

Die veränderte militärpolitische Situation in der Herzegowina, die durch Ustaschas Pogrome, einen spontan entstandenen Aufstand der serbischen Bevölkerung in der Herzegowina, sowie durch einen von der Kommunistischen Partei Jugoslawiens organisierten Aufstand der gesamten herzegowinischen Bevölkerung gegen die Besatzungsmacht verursacht wurde, führte zum Zusammenbruch der Macht Ustaschas in einem großen Teil der Herzegowina. Anfang September 1941 okkupierten die italienischen Truppen die II. Zone, wie auch Mostar, wieder, wobei sie das als Rettung der Macht und als Kampf gegen die Aufständischen bezeichneten.

Diese Reokkupation verursachte bedeutende Veränderungen in den Verhältnissen zwischen den früheren Verbündeten, Italien und dem Unabhängigen Staat Kroatien. Obwohl Italien eigentlich ein offizieller Verbündeter der Quisling-Schöpfung (des Unabhängigen Staates Kroatien) war, war jetzt seine wirkliche Politik auf Mitarbeit mit der Organisation der Tschetniks gerichtet, die in der östlichen Herzegowina immer mehr an Bedeutung gewann. Die italienische Regierung glaubte, nur mit so einer Politik dem allgemeinen von den Kommunisten geleiteten Aufstand des Volkes, der immer mehr Anhänger gewann, entgegenzutreten zu können.

Auf diese Weise wurde das Gebiet der II. Okkupationszone, und besonders der Stadt Mostar, zum ständigen Kampfplatz verschiedener Interessen und zum Zentrum fast unmöglicher Bündnisse unter den anwesenden politischen Bewegungen und Orientationen.

Es sind wohl bis heute nicht alle Fäden entdeckt worden, die in den Kriegstagen in diesen Gegenden versponnen wurden.

Mr STJEPAN IVANKOVIĆ

DUVANJSKO PODRUČJE U TOKU BITKE ZA RANJENIKE

Stvaranjem prostranog slobodnog teritorija na području zapadne Bosne, dijelovima Like i Korduna, Titove države, kako su to područje nazivali okupatori, sa centrom u Bihaću, gdje je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a, nametnula se strateška potreba da jedinice NOV oslobode Duvno i Livno. Vrhovni štab je smatrao da za oslobođeni teritorij predstavljaju veliku opasnost neprijateljski garnizoni u Livnu, Šujici i Duvnu. Zato je naredio Štabu 2. proleterske divizije da oslobodi Livno, Šujicu i Duvno. Livno je oslobođeno 15. prosinca 1942. godine. Noću 17/18. prosinca 1942. u Šujicu su ušli borci 2. dalmatinske udarne brigade koja je bila u sastavu 2. proleterske divizije. Ustaška posada iz Šujice se povukla bez borbe u Duvno. Sutradan, 19. prosinca 1942. godine, jedinice 2. proleterske brigade, poslije kraće borbe protiv dijelova 5. ustaškog zdruga iz 1. domobranskog dobrovoljačkog puka, oslobodile su Duvno.

Poslije teškog poraza ustaša u Livnu, gdje su izgubile preko 700 vojnika, ustaške i domobranske posade u Šujici i Duvnu zahvatila je panika, što pokazuju i rezultati borbe za njihovo oslobođenje. U izvještaju Zapovjedništva Ustaške nadzorne službe u Zagrebu od 21. prosinca 1942. o partizanskom zauzeću Duvna se kaže: »Povjereništvo ustaške nadzorne službe u Sarajevu javlja izvješćem od 19. prosinca, da su partizani zauzeli Duvno. Skladišta su na vrijeme uništena, a naše su se postrojbe u redu povukle.«¹

Period od 19. prosinca 1942. do 8. ožujka 1943. godine, koliko je Duvno bilo po drugi put u toku NOB-a oslobođeno, razdoblje je u kojem su Duvnjaci ispisali najljepše stranice svoje povijesti. U toku navedenog perioda Duvno je šest dana bilo i sjedište Vrhovnog štaba na čelu sa Josipom Brozom Titom. Bilo je stjecište tisuća izbjeglica, ranjenika i bolesnika i boravište mnogobrojnih jedinica NOV i POJ, organa AVNOJ-a, CK KPJ i drugih organizacija i organa NOR-a.

Polovinom siječnja 1943. godine počela je četvrta neprijateljska ofenziva, poznata i pod njemačkim nazivima Weiss I i Weiss II. Cilj ofenzive bio je zauzimanje teritorija Titove države i potpuno uništenje NOV i POJ na čelu sa Vrhovnim štabom. Neprijateljska ofenziva u toku borbi pretvorila se u bitku za ranjenike, koja je kulminirala u bici na Neretvi od 9. veljače do 31. ožujka 1943. godine. Upravo u Duvnu je po-

Handwritten: Mandat Mjesta Samobor - gva

BRANJE
 2/61
 1933

Handwritten: Štabu IV operativne Zone

Handwritten: Lirno

Handwritten: Najgora se nada da je jedna cela bezbrojna bituljina večeras dobila naloz da ide u postar pruga bituljina prema Trutskom i ona je već krenula. Tako u Duvnu i okolini nema više nikakvih snaga osim njezinih od kojih je 30 također otišlo sa preletera, baš da u njoj su ne dužnosti i Bačatke koje se namoću nemamo 50 ljudi od kojih je većina neprijateljska ankladina-djeca. Invalideranije trupa (2 bituljina kod Trutskog) kletom i mesom, kuririma pluća rana i mi drugi trazi mnogo ljudi. Vrtilica nije stigla kao ni ovaj od uz nju. I nas se trazi mnogo pravo nemoguće, a to nema ko izvršavati. Zapoljao sam se i pravo nemam šta bi radio a šta odgodim. Kod vrtilice okolnostima nema ni gorova a nekome političkom radu, oborivima, smiranjima N.O.D. i t.d. Molim vas hitno intervenište da bi još neko dobili pojačanje u jedinici jedne cele ako ne više i možda ljudi sa politički rad, rad je ankladnostom na čelu sa jednim najboljim organizatorom. Vrlo je hitno.

Handwritten: 20 VII. 42 u 3.40 u jutro - L.p. L.N.

Handwritten: Duvno

Handwritten: Mandat mjesta
 J. Kumić

čela bitka na Neretvi. Vrhovni komandant Josip Broz Tito u Duvnu je 8. veljače 1943. izdao naređenje štabovima 1, 2. i 3. divizije da krenu u proboj preko Neretve i da spase preko 4.000 ranjenika i bolesnika, te veliki broj izbjeglica.

Odmah poslije drugog oslobođenja na području Duvna došlo je do ponovnog razmaha NOP-a. Obnovili su rad ili su ponovo osnovani NOO-i. U Duvnu je formiran Kotarski narodnooslobodilački odbor, kao i prilikom prvog oslobođenja, uspostavljena je Komanda mjesta, čiji je

komandant opet Kasim Numić. Jedinice NOV, koje su oslobodile Duvno i duvanjsko područje, razvile su aktivnost radi širenja NOP-a među narodom i na taj način razbijale su neprijateljsku propagandu koja je, još uvijek, bila intenzivna među stanovništvom. O jedinstvu boraca NOV i naroda u pojedinim duvanjskim mjestima govori i Operativni dnevnik 2. dalmatinske NOU brigade u kojem, između ostalog, piše: »25. 12. Šuica: Danas je katolički Božić. Borci IV bat. pjevali su u crkvi božićne pjesme. Ovo se neobično sviđjelo narodu koji je pjevao sa našim borcima. I pored toga što je danas Božić italijanski bombarderi bombardovali su Duvno i okolna sela.«²

Vijećnici Prvog zasjedanja AVNOJ-a stigli su na područje Duvna početkom siječnja 1943. i vodili su vrlo živu aktivnost na ukazivanju značaja odluka Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 26. i 27. studenog 1942. godine. I Duvno je imalo svog predstavnika na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, Borišu Kovačevića. Vijećnici AVNOJ-a, koji su u to vrijeme bili u Duvnu, održali su 17. siječnja 1943. godine sastanak sa predstavnicima HSS-a iz duvanjskog kraja. Taj sastanak povoljno je djelovao na dio predstavnika HSS-a u njihovu opredjeljenju za NOP.

Jedinice NOV su sa duvanjskim organizacijama održavale razne priredbe, o čemu govori i već citirani Operativni dnevnik 2. dalmatinske NOU brigade: »16. 1. Duvno: III bat. skupa sa mjesnim organizacijama održao priredbu koja je bila dobro posječena.

2. 2. DUVNO: Naveče je II bat. održao priredbu koja je uspjela više nego sve dotadnje. Priredbi je prisustvovao i Štab divizije (Druge).«³

Vrhovni komandant u Duvnu

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, 7. veljače 1943. godine, krenuo je sa planine Tušnice, sa Vladimirom Nazorom i Sretenom Žujevićem, u Duvno. Sutradan, 8. veljače, Tito je održao sastanak u Franjevačkom samostanu u Duvnu sa komandantima i političkim komesarima 1. i 2. proleterske i 3. udarne divizije NOV Jugoslavije. Na tom sastanku Vrhovni komandant upoznao je komandante i komesare navedenih divizija sa planom protivofenzive i naredio im da odmah pređu u napad, razbiju neprijateljske snage na prostoru zapadno od Mostara, do Ivan-sedla i izbiju na rijeku Neretvu. Tom naredbom počela je bitka na Neretvi, koja je u svojoj suštini bila bitka za ranjenike. U dugoj povijesti ratova bitka na Neretvi je najhumanija bitka jer je vođena za spas preko 4.000 ranjenika i bolesnika i mnogo izbjeglog naroda, djece i staraca.

Vrhovni štab i drug Tito boravili su u Duvnu od 8. do 13. veljače 1943. godine. Tog dana Tito je napustio Duvno i automobilom krenuo preko Blažuja, Eminova Sela, planine Pakline, Todorovića košara i u toku dana stigao u selo Kopčić, gdje je prenoćio, u jednoj vodenici, na izvoru rijeke Rame.

Smještaj izbjeglica i ranjenika po duvanjskim selima i njihovo prebacivanje do Rame

U toku bitke za ranjenike na području Duvna bio je smješten veliki broj izbjeglica iz Korduna, Banije i Bosanske krajine. Među izbjeglicama najviše je bilo žena, djece i staraca, čitave porodice. U ratnoj pustoši i u oskudici, Duvnjaci su im pomogli koliko su mogli. O zbrinjavanju izbjeglica, ranjenika, tifusara i drugih bolesnika brinuli su se narodnooslobodilački odbori na čelu sa Kotarskim NOO-om koji je u siječnju 1943. godine formiran u Duvnu. Na konferenciji seoskih narodnooslobodilačkih odbora za predsjednika je izabran Franica Mašić, a za sekretara Vlajko Kovačević.

Od početka ustanka NOR je vođen pod geslom oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Od srpnja 1941. godine na oslobođenim teritorijima formirani su ustanički organi vlasti koji do Savjetovanja u Stolicama nisu imali jedinstveno obilježje narodne vlasti. U Stolicama je 26. rujna 1941. godine, pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, održano vojno-političko savjetovanje, poslije kojega se stvaraju organi narodne vlasti na jedinstvenim principima Komunističke partije Jugoslavije. Od tada na oslobođenim teritorijima formiraju se narodnooslobodilački odbori kao legalni organi nove narodne vlasti. U isto vrijeme na okupiranim područjima, gdje su to omogućavale prilike, osnivaju se ilegalni narodnooslobodilački odbori. I u jednom i drugom slučaju bili su to organi istinske nove revolucionarne narodne vlasti.

Na duvanjskom području, od jeseni 1941. godine, formiraju se ilegalni narodnooslobodilački odbori. Prvi legalni narodnooslobodilački odbori formirani su u kolovozu 1942. godine, kada je Duvno prvi put u toku NOB-a oslobođeno. Ponovnom uspostavom ustaške vlasti u Duvnu, rujna 1942. godine, prestaje legalna djelatnost narodnooslobodilačkih odbora. Za vrijeme NOB-a Duvno je više puta bilo oslobođeno pa se smjenjivala ilegalna i legalna djelatnost organa narodne vlasti. Rad narodnooslobodilačkih odbora nije prestajao za čitavo vrijeme NOR-a, bez obzira na represalije okupatora i domaćih kvislinga. Na duvanjskom području organi narodne vlasti razvijali su se od seoskih narodnooslobodilačkih odbora do Kotarskog NOO-a. Aktivnost odbornika na širenju NOP-a bila je vrlo intenzivna. Oni su i u najtežim trenucima, po cijenu vlastitog života, ostajali vjerni ciljevima NOB-a i socijalističke revolucije. Prema riječima Vlajka Kovačevića, prvog sekretara Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Duvno, na duvanjskom području u toku NOR-a samo se jedan predsjednik seoskog NOO-a pokolebao i prešao na stranu okupatora. Taj primjer dovoljno kazuje o odanosti duvanjskih odbornika novoj revolucionarnoj narodnoj vlasti.

Prve izbjeglice i ranjenici iz pravca Livna stigli su na duvanjsko područje 10. veljače 1943. i bili su smješteni u Prisoju, Stipanićima i Eminovu Selu. Kako se povećavao njihov broj, raspoređivani su i po drugim selima, a najviše u selima od Mokronoga do Kongore.

Komanda Mjesta
Duvno
8. IX. 1942 god.

REPUBLIKA SRPSKA
KRAJEVA
Pošta 5165
1933

IV. Operativnoj Zoni

Livno.

U nekoliko navrata tražili i od vas i od komande Livno, da nam se pošalju potrebštine za ugljenokop, te vas molimo da nam pošaljete slijedeće:

1. Eksploziva
2. Korde
3. Kapsla
4. nafte
5. novac za duvan, koji smo vam poslali 14.000 din.
6. jednoga druga za intendanturu, kojega ste nam obećali.

Ovo sve nam je neophodno potrebno.

mandanat mjesta

Pristigli ranjenici Centralne bolnice na području Duvna mirovali su do 19. veljače, jer borbena situacija oko Prozora nije dozvoljavala njihovu dalju evakuaciju u pravcu Rame, a zatim i Neretve. Taj zastoj evakuacije dobro je došao za liječenje i oporavak ranjenika i bolesnika, o čemu piše šef Saniteta Vrhovnog štaba dr Gojko Nikoliš: »Zastoj evakuacije u Livanjskom i Duvanjskom polju, u ostalom dobro je došao za liječenje i oporavak ranjenika, trajao je, za neke ešalone punih 10 dana, tj. sve do dana kada je stigao glas da je oslobođen Prozor (17. februara). Već 19. februara sam iz Livna razaslao svim komandantima bolničkih ešalona direktivu za nastavljanje pokreta prema Prozoru... Tako je najisturenija grupa ešalona, koja se 19. februara zatekla u Duvanjskom polju (sela Sarajlije, Mokronoge, Eminovo Selo), prispjela u prozorsku kotlinu (sela Rumboci, Jaklići i Ripci) već 21 — 22. februara.«⁴

Glavnina Centralne bolnice na duvanjskom području bila je do 22. veljače. Narod duvanjskog kraja podnio je velike žrtve i napore u prihvaćanju i evakuaciji ranjenika prema Prozoru. Gojko Nikoliš i Vladimir Dedijer, dva glavna čovjeka za evakuaciju ranjenika Centralne bolnice,

ističu dobar smještaj i prehranu ranjenika na području Duvna. Najteži problem bio je prebacivanje ranjenika preko planina Pakline, Ljubuše i dijelom Vrana u Prozorsku kotlinu. Osim surovosti planina i zimskog vremena tu su bili i stalni napadi neprijateljske avijacije. Zbog neizvjesnosti i stalnih borbi na području Prozora prebacivanje ranjenika iz Duvna nije teklo prema planu te se odužilo sve do 8. ožujka, kada su Nijemci ušli u Duvno.

Vrhovni štab je krajem veljače, zbog situacije oko Prozora, bio prinuđen da izdaje naredbe o vraćanju ranjenika prema Lici i Bosanskoj krajini, pa čak i na Biokovo. Tek kad su jedinice NOV odbacile Nijemce i ustaše iz rejona Gornjeg Vakufa, konačno je donesena naredba da se svi ranjenici iz Duvanjskog polja evakuiraju prema Neretvi.

O dramatičnosti prebacivanja ranjenika iz Duvna u Prozor govori izvještaj Kasima Numića, komandanta mjesta Duvno, 6. ožujka 1943. godine, što je upućen zamjeniku načelnika Vrhovnog štaba. U izvještaju se, između ostalog, kaže: »Svi ranjenici i bolesnici su prebačeni u sela od Vedašića do Lipe, ali nisu prebačeni na Ljubušu. Pored ovakvog stanja stvari mišljenja sam da su ranjenici u prilično nesigurnom položaju i mene čudi kako su položaji prema Imotskom — Aržanu i Livnu ostavljeni tako prazni dok se ranjenici ne evakuiraju u Ljubušu. Ukoliko bi neprijatelj navalio jačim snagama, one će sutra zagospodariti Duvnom, a onda su sela u kojima su ranjenici izloženi velikoj opasnosti. Neprijatelj je danas strahovito bombardovao Duvno, a postoji bojazan da će sutra bombardovati sela. Oni pomoću avijacije sigurno neće dati da se sutra prenose ranjenici.

Javite šta da radim u ovakvim uslovima. Duvno više nije slobodno u pravom smislu riječi.

Teren za povlačenje u određenom pravcu je vrlo nezgodan (polje). 6. III 1943. u 4 sata.«⁵

Citirani izvještaj jasno govori o složenosti i dramatičnosti u vezi s prebacivanjem ranjenika i bolesnika sa područja Duvna u dolinu Rame i Neretve. Kasim Numić je bio u pravu kada je rekao da Duvno u pravom smislu riječi nije više slobodno, jer su dijelovi 7. njemačke SS divizije »Prinz Eugen« ušle u Duvno 8. ožujka 1943. godine. Vlast je preuzeo okupator koji je svu svoju brutalnost pokazao na nevinom duvanjskom stanovništvu.

Zločin njemačke vojske nad ranjenicima u Zlopolju

Glavnina ranjenika Centralne bolnice prebacivala se u dolinu Rame od Mokronoga preko sela Zvirnjače. Zbog žestokih borbi, koje su jedinice NOV vodile protiv neprijatelja na prilazima Prozoru i Šćitu iz pravca Gornjeg Vakufa, Vrhovni štab je bio prisiljen da usporava prebacivanje ranjenika iz Duvna na područje Prozora. Zato su ranjenici mirovali skoro tri tjedna na prostoru Duvno — Prozor, sve do 5. ožujka, kada je konačno donesena odluka da se sa svim ranjenicima ide preko Neretve. Izvjestan broj ranjenika Centralne bolnice i poslije 5. ožujka

nalazio se razasut po duvanjskim selima. Preostali ranjenici, bolesnici i izbjeglice, te ranjenici koji su se nalazili u bolnici 9. dalmatinske divizije, krenuli su 5. i 6. ožujka prema Neretvi iz Mandina Sela preko Ljubuše, Zlopolja i Sovića i dolinom Doljanke izbili na Neretvu u Jablanici. Tom ešalonu ranjenika bilo je nemoguće ići preko Zvirnjače zbog snažnog pritiska njemačke vojske koja je nadirala iz pravca Bugojna, Kupresa, Livna, a od 8. ožujka i od Duvna.

Radi objašnjenja osvrnut ću se na zbivanja koja su prethodila tome da su se ranjenici 9. dalmatinske divizije i dio ranjenika Centralne bolnice našli u istom ešalonu od Mandina Sela do Jablanice.

Deveta dalmatinska udarna divizija formirana je 13. veljače 1943. u Imotskom. Njen je zadatak bio da brani glavninu NOV i Centralnu bolnicu od eventualnog prodora neprijateljske vojske na slobodni teritorij iz pravca Imotskog i Posušja, zbog čega su njene jedinice vršile prodor u pravcu Ljubuškog i Lištice. Nijemci su posebno bili osjetljivi na područje Lištice, gdje su se nalazili rudnici boksita koje su iskorištavali. Štab i bolnica 9. divizije nalazili su se u Imotskom. Zbog opasnosti za ranjenike Vrhovni štab je 2. ožujka poslao depešu Štabu 9. divizije da ispita mogućnost prebacivanja ranjenika na Biokovo. U divizijskoj bolnici u Imotskom već se nalazio veći broj ranjenika i tifusara koji su prebačeni iz Livna i sa duvanjskog područja. Nemoguće je bilo prebacivanje ranjenika na Biokovo zbog talijanskog i četničkog prodora na to područje te je Vrhovni komandant naredio Štabu 9. dalmatinske divizije da napusti Imotski i Posušje i da čitava divizija krene preko Rakitna i Čvrsnice prema Sovićima i Jablanici radi osiguranja Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u dolini Rame i Neretve. Poslije teško izvojevanih pobjeda jedinica NOV na Vilića guvnu, Crnom vrhu i planini Raduši Vrhovni štab je 5. ožujka donio konačnu odluku da svi ranjenici idu preko Neretve. Tada su ranjenici iz bolnice 9. dalmatinske divizije krenuli iz Posušja i ujutro stigli u Mandino Selo, gdje su se sakupili ranjenici, tifusari i izbjeglice koji su bili zaostali po duvanjskim selima. Vita Cvetković o tome piše: »Za organizovanje evakuacije ovih ranjenika Štab Devete dalmatinske divizije odredio je svog referenta saniteta Dr Vladimira Beljakova i političkog komesara divizijske bolnice Raška Mijana. Oni su upravo preduzeli evakuaciju ovog dela ranjenika i bolesnika od Mandinog Sela kod Duvna (Dr Beljakov smatra da je po selima oko Livna i Duvna bilo oko 850 ranjenika i bolesnika iz divizijske bolnice, zajedno sa ovima koji su izostali od Centralne bolnice. Od toga je bilo oko 200 teških koji su se morali prenositi na nosilima).«⁶

Nakon obavljenih priprema posljednji ranjenici iz Mandina Sela su 5. i 6. ožujka evakuirani na Ljubušu, odnosno Zlopolje, gdje su razmješteni po kućama hercegovačkih pastira. Zbog čestog mijenjanja naredbi u vezi sa pokretom ranjenika prema Sovićima i Jablanici, i zbog stalnog napada neprijateljskog zrakoplovstva, pa i bijega većeg broja nosača ranjenika iz okolnih sela, ranjenici su se duže zadržali u Zlopolju nego što je bilo planirano. Nijemci su iznenada, 12. ožujka, napali bol-

nicu na Zlopolju i sve koje su zatekli žive poubijali su. U dnevnom izvještaju talijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u Hrvatskoj, 12. ožujka 1943. godine, o borbama jedinica NOV u zapadnoj Bosni, na sektoru Prozora i doline Neretve, o borbama i aktivnostima 360. njemačke divizije, između ostalog, piše: »Izviđački odred upotrebjen u pravcu Lopolje (greška, treba da stoji: Zlopolje — primjedba S. I.) odbio neprijateljsku grupu od 350 ljudi prema istoku, a da nije pretrpio gubitke. Neprijateljski gubici: 74 mrtva, 30 ranjenih, 35 zarobljenih (strijeljanih nakon ispitivanja), 25 žena uhapšeno, 1 dezertter. Divizija namjerava produžiti gonjenje neprijatelja do padina Vrana planine.«⁷ Citirani izvještaj datiran je 12. ožujka 1943. u 21 sat, što znači da je zločin u Zlopolju izvršen 12. ožujka, jer su izvještaji slati svakog dana.

U već citiranom radu Vita Cvetković piše: »U prvom naletu ubili su 9 teških ranjenika, desetog su izmrcvarili i lekar ga je zatekao u samrtničkom ropcu, 6 ranjenika su ponovo izranjavali, a zarobili su 40 žena i dece iz zbega, inženjera Ključevskog, dr Petreka i dr Kostića, neke bolničarke koje su se zatele pored ranjenika i oko desetinu novodošlih partizana: 36 teških ranjenika uspelo je da se sakrije, a Nemci su žurili nisu ih pronašli.«⁸ U času napada Nijemaca u Zlopolju je bilo oko 1.000 ranjenika, bolesnika, izbjeglica i djece. Nijemci se nisu dugo zadržali u Zlopolju jer se 3. bataljon 5. dalmatinske brigade iz sastava 9. dalmatinske divizije ubrzo pojavio, zbog čega su se njemački vojnici razbjegli.

U nekim izvorima spominje se cifra oko 300 ubijenih na Zlopolju, što se ne može uzeti kao točno, jer se ne slažu sa većinom izvora naših i neprijateljskih. Imajući u vidu sve te izvore, žrtava ratnog zločina koji je počinila 369. njemačka divizija na Zlopolju nije bilo više od dvije stotine.

U nekim izvorima spominje se i drugi napad na preostale ranjenike koji su izvršile ustaše. Naime, ustaše su izvršile napad na četrnaest ranjenika koji su bili smješteni u jednoj kućici van sela i koje su pobili zajedno sa bolničarkom. U neprijateljskim izvorima nema sigurne potvrde za tu konstataciju. U dnevnom izvještaju Njemačkog štaba za vezu pri Višoj komandi oružanih snaga Slovenija — Dalmacija 17. ožujka 1943. o djelatnosti 369. njemačke divizije tog dana, između ostalog, piše: »3. hrv. brigada pročešljala je VRAN PL. ka jugoistoku. Zarobljeno 10 teško ranjenih komunista.«⁹ U tom izvještaju spominje se 3. hrvatska brigada koja je na jugoistoku Vrana zarobila deset teško ranjenih partizana, ali se ne navodi mjesto zarobljavanja. Drugo, ranjeni partizani zarobljeni su, prema istom izvještaju, 17. ožujka, a zločin na Zlopolju je izvršen 12. ožujka, što nam također ne daje pravo da sa sigurnošću povežemo ta dva događaja.

Poslije zločina na Zlopolju preostali ranjenici su, uz pratnju boraca 9. dalmatinske udarne divizije, nastavili put prema Sovićima i 14. ožujka izbili su u Jablanicu. Istog dana prešli su Neretvu i u selu Krstac na padinama Prenja priključili se Centralnoj bolnici.

Duvanjski borci u bici na Neretvi

Duvanjski bataljon »Mihovil Tomić« je, 12. studenog 1942. godine, ušao u sastav 5. crnogorske brigade.¹⁰ Od toga dana 75 duvanjskih boraca utkalo je svoju ljubav i svoju hrabrost u uspjehe te proslavljene proleterske brigade. Većina je položila svoje živote na odar slobode.

U bici na Neretvi, kada se vodila borba za spasavanje preko 4.000 ranjenika, bolesnika i velikog broja izbjeglica, duvanjski narod dao je neprocjenjiv doprinos zbrinjavanju izbjeglica i prenošenju ranjenika, u nekim slučajevima sve do Neretve. Dok je narod vodio brigu o ranjenicima i izbjeglicama, duvanjski su borci u sastavu 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade vodili ogorčene borbe za oslobađanje Prozora i Ostrošca, forsirali su dva puta Neretvu između konjičkih sela, Lisičića i Čelebića. Dvije noći su krvarili, bez uspjeha, u napadu na Konjic jer su ih četnici sleđa napali. U napadu na Konjic poginuli su Duvnjaci: Miško Mašić, Božica Važić, Bogdo Vuković i Milan Bajčić. Treba istaći da je 3. NOU divizija, u čijem sastavu je bila i 5. crnogorska brigada, u toku bitke na Neretvi imala zadatak izravnog proboja preko Neretve, što je bio uvjet da se ranjenici prebace preko jedne od najopasnijih rijeka u Jugoslaviji. Poslije prelaska Neretve brigada je vodila ogorčene borbe protiv Talijana i četnika. Posebno su teške bile borbe za oslobođenje Nevesinja. Na Nevesinjskom polju poginuo je narodni heroj Himzo Salihagić iz Šujice, zatim Ante Mašić, Radivoje Pantić, Pero Zdilar, Ruža i Mirko Cvijetić. I tako sve do Sutjeske, gdje je poginulo 45 Duvnjaka.

Bilješke

¹ Arhiv Hercegovine Mostar, Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata, UD/K 39—2108, original u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

² Dalmacija u NOB-i, zbornik dokumenata, knjiga 4, str. 370, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1983.

³ Dalmacija u NOB-i, knjiga 5, str. 891—893, Split, 1983.

⁴ Gojko Nikoliš: Korijen, stablo, pavetina, memoari, »Liber«, Zagreb, 1981, str. 479.

⁵ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 11, str. 73, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.

⁶ Neretva, zbornik radova, knjiga treća, Vita Cvetković: U koloni sa ranjenicima, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1965, str. 492—496.

⁷ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 11, str. 433, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.

⁸ Isto kao pod 6.

⁹ Zbornik, tom IV, knjiga 11, str. 478.

¹⁰ »D. (D. = Duvno, primjedba S. I.) su prvi put oslobodile jedinice 1. proleterske brigade 25/26. VII 1942, razbivši posadu od oko dva voda ustaša. Tada je NOP poprimio masovniji karakter: formiran je bataljon 'Mihovil Tomić' (novembra

1942. ušao u sastav 10. hercegovačke brigade).« Enciklopedija Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1984, knjiga 3, str. 699.

Konstatacija da je duvanjski bataljon »Mihovil Tomić« ušao u sastav 10. hercegovačke brigade nije točna jer je taj bataljon 12. studenog 1942. ušao u sastav 5. crnogorske brigade. Samo su pojedini borci ušli u sastav 10. hercegovačke brigade.

S. Ivanković

Zusammenfassung

Duvnos Volk hat sich mutig geopfert, um über 4000 Verwundete, Kranke und Flüchtlinge aus Kordun, Banija und Bosanska krajina zu retten. Während der Schlacht um die Verwundeten zogen durch die Gegend um Duvno herum die meisten Einheiten der operativen Hauptgruppe des Generalstabs, und mit ihnen zusammen alle Verwundeten, Kranken und Flüchtlinge, unter denen es sehr viele Kinder, Frauen und alte Menschen gab. Im Zeitraum vom 8. bis zum 13. Februar 1943 weilte in Duvno der Generalstab mit Josip Broz Tito an der Spitze. Am 8. Februar erlegte in Duvno der oberste Kommandant den Kommandanten der 1. und 2. proletarischen Brigade und der 3. Stoßdivision auf, Durchbruch zur Neretva anzufangen.

Duvnos Kämpfer, die Angehörige der 5. montenegrinischen Brigade waren, kämpften und fielen mutig in vielen Schlachten von Prozor bis Nevesinje.

Während der Schlacht um die Verwundeten hat die deutsche nazistische Armee in Zlopolje im Ljubuša-Gebirge eine der größten Missetaten begangen. Am 12. März 1943 haben die deutschen Soldaten, nämlich, in Zlopolje ein zurückgebliebenes Lazarett angegriffen und dabei etwa 200 Verwundete, Kranke und Flüchtlinge ermordert.

Dr DUŠAN KOJOVIĆ

MUZEOLOŠKI PRINCIPI PRI STVARANJU EKSPOZICIJE

Ideje za realizovanje ekspozicije

Brojni su i raznovrsni elementi od kojih u procesu rada zavisi stvaranje muzejske ekspozicije.

Ovdje ću se zadržati na nekim, najznačajnijim, od njih.

Kompozicija tematskog plana je jedan od najznačajnijih elemenata u radu na ekspoziciji koji je određen samom idejnom koncepcijom. Muzejske ekspozicije koje prikazuju istoriju NOR-a i revolucije temu izlažu uglavnom hronološki. Međutim, hronološki način prezentacije osnovne tematike ima za posljedicu razbijanje tematskih cjelina na manje dijelove. Naravno, upotreba ortodoksne primjene hronološkog pristupa je poteškoća za posjetioca koji, u tom slučaju, znatno teže donosi opšte zaključke o pojavama i zbivanjima. Kada se uzme u razmatranje tematski pristup koncipiranja istorijskih okvira za muzejsku prezentaciju, potrebno je naglasiti da je takav način dobar ako u svome postupku sadrži potrebne elemente opšteg i posebnog hronološkog slijeda. Dakle, optimalno muzeološko rješenje rezultira jedinstvom i uzajamnim nadopunjavanjem hronološkog sistematskog pristupa.

Vrlo je važan momenat pri stvaranju muzejske ekspozicije dilema dokumentarni ili ilustrativni način prezentacije.

Dokumentarni način ekspozicionog izraza objektivno je slabiji od ilustrativnog kada je u pitanju vizuelni faktor, ali zato, prvi, ima suštinsku vrijednost koja se manifestuje u argumentu istinitosti naših saznanja.

Dokumentarni način insistira na dokumentarnom prikazu stvarnosti ne odričući se estetskog i dopadljivog u činu prezentacije. Mislim da je najbitnije saznanje da »u muzejskoj prezentaciji ne radi se o pukom pokazivanju, već prije svega o dokazivanju«.¹

Inače, muzejsku prezentaciju treba shvatiti kao izraz usmjerene aktivnosti muzealca odnosno muzejske ustanove. Shvatili smo, dakle, da muzeološka prezentacija zavisi od više faktora, ali možemo uticati na te faktore, kombinovati ih i uzimati u obzir kako nam to najbolje odgovara da uspješno dođemo do cilja. Iz svega proizilazi da »muzeološka prezentacija rezultat je stvaralaštva, ona je specifičan stvaralački cilj«.²

Takvo mišljenje se pogotovo odnosi na istorijske muzeje NOR-a i revolucije jer se u takvim muzejima, prilikom rada na izložbi, polazi od idejne koncepcije, tematskog plana prema ekspozicionom materijalu.

Radeći na realizaciji izložbe, muzealac mora perfektno poznavati tematiku koju obrađuje te da sve činjenice predviđene tematskim planom sagleda i izrazi na vizuelan način.

Pri tome je osnovno da svi izložbeni materijali imaju zajednički cilj da istorijski tačno, kompoziciono, skladno i vizuelno dopadljivo prikažu osnovnu tematiku.

U istorijskim izložbama muzejski materijal je objekt, jer se njime ne daje prednost materijalu nego događaju koji se tako objašnjava. Upravo zato se na istorijskim izložbama materijali pojavljuju ne kao cilj već kao sredstvo. »Materijal koji sam po sebi ne nosi izvornu vrijednost i nije nosilac onog pojma kojeg posjetilac treba da spozna, i doživi u muzejskoj zbirci ili postavci, nego je tek sredstvo preko kojega će posjetilac doći do spoznaje i uočiti ono što se u stvari možda i ne može vizuelno prikazati.«³

Jasno je da istorijska izložba koristi originalne materijale, ali i pomoćne muzejske eksponate. To je neophodno radi postizanja potpunog sadržaja izložbe koji se mora materijalizovati i očigledno prezentirati posjetiocima. Originalni i pomoćni muzejski eksponati često su u uskoj vezi i taj se fakat mora respektovati. Jer, »originalni materijal je tu da nešto dokaže i da posvjedoči ako već nije u stanju i da ilustruje, dok su rekonstrukcije i druga pomoćna sredstva tu da nešto slikovito prikažu«.⁴

Arhitektonski problemi muzejske zgrade i njihovo rješavanje u muzeju

U posljednje tri decenije podignut je ili se gradi u Bosni i Hercegovini izvjestan broj isključivo projektovanih muzejskih zgrada (Muzej revolucije BiH Sarajevo, Muzej bitke za ranjenike na Neretvi u Jablanici, Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, Muzej Hercegovine Odjeljenje NOB-a u Mostaru) i nekoliko adaptacija postojećih zgrada u muzejske ustanove.

Kada se zna kako se relativno brzo razvija mreža muzeja NOB-a i revolucije u BiH, onda je potpuno shvatljivo da postoji pojačan interes arhitekata, muzealaca i drugih stručnjaka za arhitektonske probleme muzejskih zgrada.

Bez obzira na veličinu muzejske zgrade i značaj muzeja, njegovu kategoriju i lokaciju, zahtjevi njihove dobre organizacije moraju biti zadovoljeni. U većini muzeja mnogi vrijedni muzejski materijali izloženi su, može se slobodno konstatovati, u nemuzejskim uslovima. Mnoge, »muzejske zgrade« donedavno su bile stambeni, trgovački ili ugostiteljski objekti. Važan je fakat gdje je u gradu smještena ili locirana nova muzejska zgrada ili, pak, ona koja će se adaptirati.

Prije nego što pređemo na analizu rješavanja arhitektonskih problema muzejskih zgrada, nabrojaćemo najvažnije elemente od kojih zavisi dobra organizacija muzeja: lokacija zgrade, arhitektonsko-prostorni program, arhitektonska obrada prostora, osvjetljenje, tehnička opremljenost i mobilijar.

Kada je riječ o isključivo projektovanim muzejskim zgradama, evidentno je da takav muzej pored ekspozicionog prostora za stalnu postavku ima i niz drugih prostora u kojima se odvija muzejska aktivnost. Tu je, po svome značaju, među prvim prostor za depoe muzejskog, ekspozicionog i dokumentacionog materijala, koji se čuva po svim principima muzejske zaštite, zatim prostor za povremene izložbe, biblioteka sa čitaonicom, sala za predavanja ili kino-projekcije namijenjene pedagoškoj službi muzeja. Za obavljanje kompletne muzejske aktivnosti potrebni su i prostori za administraciju, muzejske radionice i drugo.

Moram naglasiti da je arhitektonska obrada prostora od izuzetnog značaja. Vrlo je važno da se ta obrada ne nameće u prvi plan percepcije posjetioca i da, u tom slučaju, potisne ekspozicioni materijal na sporedni kolosijek. Taj je problem neuporedivo teže riješiti u adaptiranim objektima nego u onim koji se specijalno projektuju za muzej.

Još je nešto u vezi s obradom zidova potrebno dodati. Važan je izbor materijala, ali i boja primijenjenog materijala. Koloristička obrada muzejskih prostora, posebno sale za muzejsku ekspoziciju, jedan je od značajnih elemenata organizacije muzejskog prostora. Ne treba izgubiti iz vida i važnost muzejskog namještaja, mobilijara, koji takođe ima svoje boje. »Smatramo da koloristička obrada mora imati prvenstveno cilj — formiranje neutralnog izložbenog prostora.«⁵

Osvjetljenje u muzejskim izložbenim prostorima može biti prirodno i vještačko.

Dnevno osvjetljenje je, sa gledišta spektralnog sastava, najbolje, ali nije stalnog intenziteta i štetno je direktno djelovanje sunčevih zraka za mnoge eksponate od papira, tkanine, kože itd. Zaštita na taj način osvijetljenih eksponata dosta je komplikovana i skupa.

Da bi se dobilo dobro osvjetljenje, potrebno je da svjetlost bude određene jačine i da je ravnomjerno raspoređena širom cijele ekspozicione površine. Oštri kontrasti između predmeta koji se posmatraju i njihove pozadine, sjene koje nastaju od osvijetljenih predmeta, oštri kontrasti između jako osvijetljenih eksponata i osvjetljenja cijele prostorije izazivaju prilagođavanje vida prema udaljenosti osvijetljenih predmeta i umaraju vid. Ako su kontrasti naročito jaki, za normalizaciju

postize kombinacijom opsteg i lokalnog osvjetljenja. Neopnoano je iznijeti neke osnovne uslove koji moraju da se zadovolje prilikom rješavanja vještačkog osvjetljenja u ekspozicionom prostoru muzeja.

Od kvaliteta osvjetljenja umnogome zavisi kako će se ekspozicioni materijal prezentirati posjetiocu. Kod projektovanja i izvođenja osvjetljenja muzejske ekspozicije korisno je pridržavati se izvjesnih preporuka i pravila. Dimenzije, vrsta i forma eksponata uslov su za projektovanje osvjetljenja, razumije se u ovisnosti od lokacije eksponata. Projektovano osvjetljenje mora odgovarati namjeni, propisima, ekonomičnosti, estetskim zahtjevima, propisima sigurnosti i uslovima održavanja. Namjena, oblik i veličina prostora, objekta ili eksponata uslovljavaju vrstu i način osvjetljenja. Osvjetljenje muzejske ekspozicije mora biti u službi osnovnog temata muzejske ekspozicije.⁶

Već smo spomenuli da kod vještačkog osvjetljenja ekspozicionih prostora postoje dvije vrste, i to opšte i pojedinačno osvjetljenje. Njihovom kombinacijom postižemo osvjetljenje potrebno za komuniciranje i sagledavanje cjeline i osvjetljenje pojedinačno namijenjeno isključivo osvjetljenju eksponata. Za predmete većih površina potrebno je zenitalno osvjetljenje, u prvom redu zbog svoje ravnomjernosti, a kod eksponata gdje se traži veći intenzitet svjetla upotrebljava se bočno i nisko svjetlo.

Kod eksponiranja maketa, modela, reljefa i karata treba koristiti bočno gornje svjetlo, a prilikom smještaja eksponata u vitrine mora se obratiti pažnja da ne dođe do odbijanja svjetla, što se može uspješno riješiti postavljanjem izvora svjetla tako da direktno osvjetljava unutrašnjost vitrine.⁷

S obzirom da se u muzejima čuva kulturno blago neprocjenjive vrijednosti i da se u njima mora organizovati zaštita, čuvanje i obrada muzejskih materijala, svi muzeji, pa i oni čije zgrade nisu isključivo projektovane kao muzejske, moraju biti što bolje tehnički opremljeni.

Osim ekspozicionih prostora stalne i povremenih izložbi, sala za predavanja, biblioteke sa čitaonicom, depoa i riješenog osvjetljenja, treba da postoje i elementi tehničke opremljenosti, održavanje stalne temperature, postizanje potrebne vlažnosti vazduha, provjetravanje prostora, uređaji zaštite protiv požara, uređaji sigurnosti protiv krađe, magnetofonski uređaji i svjetlosna objašnjenja kod nekih značajnijih eksponata.

Saradnja muzealca, arhitekta projektanta i likovnog umjetnika na stvaranju stalne postavke

Već smo istakli da su problemi dobre organizacije muzeja istovetni, bilo da se gradi potpuno nov objekat, bilo da se adaptacijom organizuje u nekom postojećem objektu sasvim različite prvobitne namjene od

muzeja. Postizanje dobrih rezultata u drugom slučaju zahtijeva mnogo veće napore i umješnost.

Ponoviću najvažnije elemente od kojih zavisi uspješna organizacija muzeja: lokacija objekta, arhitektonsko-prostorni program, arhitektonska obrada prostora, osvjetljenje, tehnička opremljenost i muzejska ekspozicija.

Važno je ostvariti najužu saradnju muzealca, kao nosioca osnovnog zadatka u realizaciji muzejske ekspozicije, arhitekta projektanta, likovnog umjetnika i drugih stručnih lica uključujući i vanjske saradnike.

U procesu rada na muzejskoj ekspoziciji potrebno je savladati niz složenih poslova, koji će se najbolje ostvariti timski. Bez dobre saradnje muzealca, arhitekta i likovnog umjetnika skoro je nemoguće a da ne ostane negativnih posljedica po jednu ili više komponenata u realizovanju muzejske ekspozicije.

Muzejska ekspozicija savremenog istorijskog muzeja u mnogo čemu se razlikuje od klasičnih muzeja. Do takvog zaključka može da dođe i posjetilac muzeja opservirajući postavku klasičnog muzeja i upoređujući je sa postavkama savremenih istorijskih muzeja.

Da bi na moderan muzeološki način informisali posjetioca o nekom istorijskom periodu, događajima i zbivanjima, koji su se odvijali hronološki, potreban je snažan i kompleksan muzejski izraz. Naravno, to se u prvom redu postiže raznovrsnom nomenklaturom ekspozicionog materijala, uključujući i muzejske predmete koji ranije nisu nosili kvalifikativ muzejskog predmeta. Upravo zato istorijskim muzejima savremenog muzeološkog izraza i pripada zasluga što se ekspozicioni materijal ne uzima isključivo kao subjekt na ekspoziciji.

Nakon istraživanja, prikupljanja, obrade i konzervacije ekspozicionog materijala muzealac vrši rigoroznu selekciju eksponata i sastavlja tematsko-ekspozicioni plan, koji predstavlja već definitivno razrađen tematski plan sa svim detaljima. U njemu se određuju konačni sastav eksponata, njihov raspored i smještaj. Tematsko-ekspozicioni plan predstavlja zadatak arhitekti projektantu i likovnom umjetniku za definitivno oblikovanje muzejske ekspozicije. U njemu je iskazan raspored tema i njihov ekspozicioni izraz na određenom prostoru. On se radi na temelju tematskog plana i kartoteka eksponata u fazi kada su svi eksponati odabrani. U tematsko-ekspozicionom planu pažnja se koncentriše uglavnom na vanjski izgled eksponata, na definitivno fiksiranje njihovog izgleda i mjesta u ekspoziciji.

Tematsko-ekspozicioni plan se sastoji iz spiska eksponata, ekspozicionih grafikona s prilogom zadataka arhitekti projektantu i likovnom umjetniku za uređenje cijelog ekspozicionog prostora i zadataka za izradu pomoćnih muzejskih eksponata. Naravno, uz zadatke potrebno je predati gotovo kompletan ekspozicioni materijal. Moguće je, radi lakšeg projektovanja i umjetničkog oblikovanja ekspozicije, uraditi »špigl«, vizuelni pregled sa fotosima svih odabranih ekspozicionih materijala, uključujući podatke o dimenzijama i drugo.

Tako su ostvareni potrebni uslovi da arhitekt projektant u saradnji sa muzealcem radi na idejnom projektu kojim se rješava problematika prostora i muzejskog namještaja, mobilijara, sa rasporedom ekspozicionog materijala. Ta etapa timskog rada, u kojoj je arhitekt znatno angažovan, može biti odlučujuća za definitivno oblikovanje muzejske ekspozicije. S obzirom na brojne mogućnosti oblikovanja ekspozicije, značajno je za njen definitivni izgled da bude logična rezultanta sadržajnih, materijalnih i tehničkih mogućnosti zajedničkih relacija i zajedničkih stvarnih višestrukih poruka.

Nakon izrade idejnog projekta na scenu stupa likovni umjetnik koji, u saradnji sa muzealcem i arhitektom, kreativno rješava »špigl«⁸ izložbe, što je u stvari sastavni dio idejnog projekta, a sadrži umjetničku opremu izložbe i definitivni raspored ekspozicionog materijala u mobilijaru.

Uloga i saradnja likovnog umjetnika ostvarene su u kolorističkim rješenjima zidnih ploha, podova, stropa, raspoređenosti materijala i pratećih elemenata u cjelokupnom ekspozicionom prostoru. Kreativna imaginacija likovnog umjetnika biće evidentna i u uređenosti vitrina, likovno ukomponovanih panoa i izloženog ekspozicionog materijala, zatim preglednosti šema, razumljivosti karata i reljefa, te čitkosti uvodnih i predmetnih legendi i ostalih tekstova. Posjetioce muzeja kroz ekspozicioni prostor treba voditi sa puno ukusa i mjere da bi im impresije i saznanja ostali što duže u sjećanju.⁸

Poslije uspješno završenih prethodnih faza arhitekt projektant radi na izvedbenom projektu sa svim neophodnim detaljima potrebnim za izvođenje ekspozicije. Izvedbenim projektom se predviđaju i određuju elementi tehničke opremljenosti muzeja, o čemu je već bilo riječi.

Saradnja sa većim brojem stručnjaka raznih profila počinje u finalnom dijelu realizacije muzejske ekspozicije. To ne važi za arhitektu projektanta, čija je saradnja evidentna gotovo od samog početka da bi kasnije, u toku cjelokupnog procesa projektovanja postavke, postajala sve značajnijom. Takva saradnja arhitekta projektanta i muzealca neophodna je u procesu stvaranja muzejske postavke, pogotovo stoga što mnoštvo raznorodnog ekspozicionog materijala zahtijeva obostranu veliku umješnost u komponovanju međusobno uravnoteženih cjelina, koje su likovno jednako oblikovane, a sa osnovnim ciljem da se istaknu vrijednosti svakog eksponata posebno ili ekspozicione cjeline kako bi bili u skladu sa istorijskim i nomenklaturnim sadržajem izložbe, odnosno sa idejom kojoj je podređena. Pri tom treba imati na umu da muzeološki principi ne smiju biti zapostavljeni u korist atraktivnih likovnih rješenja kojima se osnovni sadržaj ili opšta poruka dovode u sekundaran položaj.

»Prezentiranje raznorodnog muzejskog materijala, naročito kada je u pitanju razvijanje 'muzejske priče' kod istorijskih postavki, zahteva veliku umešnost arhitekta i muzejskih stručnjaka — kustosa, za komponovanje celine koje bi međusobno morale biti uravnotežene, likovno

slično oblikovane, sa osnovnim ciljem da vrednost svakog eksponata ili muzejskog materijala u postavci dođe do punog izražaja.«⁹

Kada se projektuje izložbeni mobilijar, treba imati u vidu da su rješenje njihove prostorne dispozicije, izbor materijala, boja materijala, sistem konstrukcionog sklopa i način osvjetljenja u direktnoj zavisnosti od eksponata predviđenih za muzejsku postavku. Optimalna rješenja muzejskog namještaja ili mobilijara su ona koja ga prave što nevidljivijim, odnosno ona koja ostvare uslov centralnog izložbenog prostora.¹⁰ Na drugoj strani, »koloristička obrada osnovnih površina unutrašnjeg prostora i boja primenjenog materijala kod svih muzejskih sredstava i muzejskog nameštaja uopšte, ima značajnu ulogu i služi kao jedan od najvažnijih faktora za isticanje izložbenih eksponata, odnosno služi za neutralisanje nekog elementa koji bi imao negativno vizuelno dejstvo pre svega na prostor za izlaganje, a zatim, što je i najvažnije, na čitavu muzejsku postavku u odnosu na njene likovno estetske kvalitete i efekte.«¹¹

Prilikom eksponiranja u muzejima istorijskog karaktera treba paziti da se postigne proporcija ekspozicionog materijala koji je po svome sadržaju uglavnom raznorodan. Taj podatak zahtijeva da se pri izradi idejnog projekta postigne usklađenost predviđenih eksponata i jedinstvo cjelokupnog likovnog rješenja postavke. Ako to zaista i ostvarimo na elastičan, ali seriozan, način, mogu se vršiti korekcije na postavci dopunama, izmjenama, pa i redukcijom materijala, do konačnog otvorenja izložbe bez negativnih posljedica za opšti estetski izgled cjeline.

Ekspozicioni materijal po svojim voluminoznim razmjerima je različit, po svojoj estetskoj atraktivnosti takođe, a da ne govorimo po sadržaju, vrsti nomenklature i, što je najvažnije, po svome značaju. Sve je to neophodno uskladiti! Većina muzejskih ekspozicija ima tri plana izlaganja. Na panoima, vertikalnim vitrinama i specijalnim mobilijarskim rješenjima izlaže se glavni sadržaj ekspozicije. U vitrinama i manjim panoima obično se izlaže ekspozicioni materijal koji je sporednijeg značaja i to je drugi plan ekspozicije. U trećem planu su eksponati smješteni u albume, karusele i druge mogućnosti eksponiranja, iz kojih se eksponati opserviraju po želji posjetilaca.

Takvi planovi omogućuju da se istakne ono što je najznačajnije (a što je posjetilac, da bi shvatio ekspoziciju, morao percipirati) za šire i dublje upoznavanje ekspozicije istovremeno sa pomoćnim sredstvima eksponiranja karuselom, automatom, albumom i sl. Osim spomenutog građenja ekspozicionog materijala postoje i eksponati koje nazivamo centralnim, vodećim itd. Takav eksponat često daje ton čitavoj temi ili poziciji. Po svom volumenu može biti različit, može biti atraktivan i relativno neinteresantan vizuelno. Međutim, nužno je, ako ga u istorijsko-muzeološkom pogledu smatramo za noseći ili centralni eksponat, da mu u ekspozicionom prostoru damo centralno mjesto.

Isticanje nosećeg eksponata u temi ili poziciji — ekspozicionoj tački — postižemo na više načina: smještajem u sredinu prostora sale, na sredinu panoa ili u centralni dio vitrine, zatim korištenjem slobodnih pro-

stora sa specijalnom pozadinom itd. Pojedini eksponati ili grupe eksponata, koje se u ekspoziciji smatraju vodećim, mogu se istaknuti koristeći intenzivniju boju ili intenzivnije osvjetljenje koje pada na njegovu površinu. Potpuno je jasno da formiranje muzejske ekspozicije zavisi od brojnih, raznolikih ekspozicionih oblika. Važno je da prilikom njihovog izbora i primjene izvršimo najsvrsishodniju selekciju onih ekspozicionih oblika koji nam najviše konveniraju i da ih i međusobno kombinujemo pazeći da se ne naruši kompleksnost ekspozicije.

Respektujući i formu i sadržaj timskog rada (muzealac — arhitekt — likovni umjetnik), muzealac koji je autor idejne koncepcije istorijskog sadržaja i tematsko-ekspozicionog plana mora zahtijevati od svojih saradnika koji rade na tehničkom i estetskom oformljenju ekspozicije da sačuvaju elemente istorijskog sadržaja.

Muzejska ekspozicija i njen arhitektonsko-likovni izgled trebalo bi da budu sinhronizovani sa osnovnom temom, odnosno ekspozicionim materijalima koji objašnjavaju osnovnu temu.

Mislim da je važno upozoriti na fakat da posjetioci znatno brže i bolje shvataju sadržaj izložbe ako je likovno dobro riješena, podrazumijevajući i tu pravilno ukomponovane ekspozicione materijale.

»Harmonična usklađenost figura i slika, vješto korištenje zidova i poda, pravilno pogođeno osvjetljenje i boja cijele dvorane i svakog pojedinačnog eksponata — to su elementi umjetničke opreme koji određuju opšti utisak cijelog prostora. Svaki elemenat umjetničke opreme rješava se u skladu sa svim ostalim.

Prostorije, namještaj, osvjetljenje, boje zidova i namještaja, oprema eksponata i tekstova, sve to mora da bude međusobno tijesno povezano i podređeno opštem umjetničkom planu ostvarenja koji treba da bude jedinstveno arhitektonsko umjetničko rješenje cijele dvorane i eksponata.

Ključni zadatak umjetničkog opremanja ekspozicije sastoji se u tome da svim raspoloživim umjetničkim sredstvima što jasnije izrazi sadržaj ekspozicije i da doprinese što uspješnijem prikazivanju eksponata.«¹²

Nije suvišno naglasiti da sve što je izloženo ima prevashodan cilj da ukaže arhitekti i likovnom umjetniku da u radu na stalnoj postavci imaju pred sobom u svim fazama rada opšte pravilo da karakter muzejske ekspozicije, odnosno njen arhitektonsko-likovni izgled treba da bude u skladu sa duhom osnovne teme i sadržajem ekspozicionih materijala.

Bilješke

- ¹ Zbynek Z. Stransky, *Prezentacija najnovije istorije ...*, str. 50.
- ² Isto, str. 48.
- ³ Antun Bauer, *Muzeologija*, 6, *Nastupno predavanje ...*, str. 10—11.
- ⁴ Slavko Šakota, *Teze o mogućnostima muzeološkog rješenja stalne postavke Muzeja revolucije naroda Jugoslavije*, Beograd, 1967, str. 7.
- ⁵ Zoran Petrović, *Arhitektonski problemi muzejskih zgrada*, *Muzeji*, 18, Beograd, 1965, str. 61.
- ⁶ Aleksandar Petrović, *Osvjetljenje muzeja*, *Muzeji*, 18, Beograd, 1965, str. 64.
- ⁷ Zoran Petrović, *Arhitektonski problemi ...*, str. 62.
- ⁸ Branislav Stamenić, *Primena likovnih rešenja ...*, str. 69.
- ⁹ Aleksandar Radojević, *Arhitektonsko-likovna obrada muzejskih izložbi*, *Save-tovanje o istorijskim muzejima*, *Istorijski muzej Srbije*, Beograd, 1975, *Šize referata*, str. 4.
- ¹⁰ Zoran Petrović, *Arhitektonski problemi ...*, str. 69.
- ¹¹ Aleksandar Radojević, *Arhitektonsko-likovna obrada ...*, str. 3.
- ¹² A. J. Mihajlovskaja, *Organizacija i tehnika muzejske ekspozicije*, Moskva, 1951, *neutralizovani prevod*, *Biblioteka Muzeja revolucije BiH*, Sarajevo, str. 82.

D. Kojić

Zusammenfassung

Wenn wir uns bei der Aufstellung einer Museumsexposition und Schaffung vieler technischer Lösungen an bestimmte Gesetzmäßigkeiten halten, kommen wir zum endgültigen Ergebnis der Exposition, das das Historische und Dokumentarische, Übersichtlichkeit und Gefälligkeit, die Leichtigkeit des Begreifens und Übertragens wesentlicher bildungserzieherischer Meldungen, sowie die technische Gleichmäßigkeit und die Reinheit des Ausdrucks beinhaltet.

Der zweite Teil des Beitrags enthält Erwägungen über architektonische Probleme eines Museumsgebäudes und die Möglichkeiten für ihre Lösung im Museum. Unter anderem habe ich betont, daß architektonische Aufstellung der Museumsexposition von außerordentlich großer Bedeutung ist. Es ist sehr wichtig, daß sich diese Aufstellung nicht in den Vordergrund der Perzeption der Besucher drängt und auf diese Weise das ausgestellte Material in den Hintergrund drängt. Viel schwieriger ist es, dieses Problem in einem Gebäude zu lösen, das für andere Zwecke bestimmt war, als in Gebäuden, die speziell für Museen gebaut worden sind. Es ist jedoch ganz klar, daß solche ausschließlich für Museen gebauten Gebäude neben dem Expositionsraum auch eine Reihe anderer Räume für die übrigen Aktivitäten haben müssen. Dazu gehören Räume für thematische Ausstellungen, Depots für Museums- und Dokumentationsmaterial, Bibliothek mit Lesesaal, Vorlesungssaal, ein Saal für Filmvorführungen sowie Räume für die Verwaltung, Werkstätte usw.

Am Ende müssen wir betonen, daß die Realisierung einer Exposition eine ernsthafte und komplizierte Aufgabe ist, die nur bei einer engen Zusammenarbeit aller Museumsleute, des Architekten, der das Projekt gemacht hat, des Malers und anderer Fachleute erfolgreich zum Abschluß gebracht wird.

SLAVICA KLARIĆ

KANADSKI ARHIVSKI SISTEM I PROFESIONALNA ARHIVSKA UDRUŽENJA*

Za razliku od mnogih evropskih zemalja, u kojima istorijati arhivske službe sežu u daleku prošlost, arhivska služba na sjevernoameričkom kontinentu ne posjeduje tradiciju dužu od nekoliko stoljeća. U odnosu na intenzitet ekonomske i političke emancipacije i relativno brzu dekolonizaciju u tim sferama društvenog života, institucionalno ovladavanje bespućima »novog« svijeta teklo je prilično sporo i dugo se iscrpljivalo u podražavanju kulturnog i civilizacijskog ustrojstva »starog« svijeta. Dominantnost ekonomsko-političkih faktora i njima analogna dinamika strukturiranja izuzetno ekspanzivnog društvenog sistema, duga inferiornost prema evropskom kulturnom i civilizacijskom nasljeđu i determinante svojstvene jezičkom i nacionalnom pluralizmu osnovne su odrednice sjevernoameričke istorije kulture, u kojoj istorijati nacionalnih arhivskih službi, relevantnih segmenata društvenog i civilizacijskog organizovanja, najčešće datiraju od početka djelovanja upravno-administrativnih sistema, njihovih teritorijalnih dijelova, ustanova ili pojedinih institucija.

No, uprkos skromnoj tradiciji i njoj imanentnim osobenostima, kao što su relativna mladost, upravno-administrativno porijeklo i ekstenzivnost građe, savremena arhivska služba u zemljama »novog« svijeta, kako u cjelini tako i u pojedinačnim, sastavnim komponentama, posjeduje nekoliko obilježja primjerenih za pojam organizovanosti savremene arhivske službe. Naime, već i površan uvid u istorijat i savremeno stanje arhivske službe sjevernoameričkih zemalja ubjedljivo afirmiše valjanost uvjerenja da za ustrojstvo i društvene i stručne

* Osnovni podaci korišteni u ovom prikazu preuzeti su iz teksta: Marion Beyera-Marcel Caya, *The professional associations and the formation of the Canadian archival system*, JANUS, 1982, 2, str. 18—25.

funkcije savremene arhivske djelatnosti nisu presudni činioci poput tradicije, kulturnoistorijske relevantnosti, nacionalne definisanosti ili jezičke provenijencije građe, nego organizacijski model optimalno usaglašen s načelima društvenog organizovanja i društvenom bitnošću arhivske djelatnosti, pri čemu neposredan i višestruk organizacijski angažman arhivskih poslenika i korisnika arhivskih usluga zavređuje značaj subjektivnog faktora prve vrste. U tom smislu, više motivisan željom da posluži kao korisna i ilustrativna informacija nego namjerom da se predoči iscrpan i obuhvatan pregled, sačinjen je i ovaj prikaz prošlosti i sadašnjosti arhivske službe jedne tako prostrane i nacionalno, istorijski, kulturno i jezički heterogene zemlje kao što je Kanada.

Mada počeci arhivske djelatnosti u Kanadi sežu u 17. stoljeće, u doba uspostavljanja prvih organa kolonijalne uprave, organizovano osnivanje arhivskih ustanova u toj zemlji relativno je mlađeg porijekla i datira od sredine 19. stoljeća, odnosno hronološki se podudara s nagovještajima bitnih preobražaja u tehnološko-tehničkom razvoju i njim podstaknutim modalitetima organizovanja društvenog života na sjevernoameričkom kontinentu. Lagani ali kontinuirani tempo razvoja kanadske arhivske službe tokom druge polovine 19. i u 20. stoljeću, s naglom prekretnicom u intervalu od 1960. do 1980. godine, posmatran prema kvantitativnim pokazateljima, upozorava da se ne radi o slučajnoj koincidenciji, nego o planskom i cjelovitom integrisanju procesa organizovanja arhivske službe u tokove opšteg društvenog razvoja, s jasno raspoznatljivim nastojanjem saobražavanja arhivskih funkcija različitim društvenim potrebama. Jer, od 1857. godine, od vremena osnivanja Arhiva Komesarijata u pokrajini Nova Škotska, formiranje službenih arhivskih ustanova bilježi postupan ali postojan uspon, tako da ih je 1900. godine bilo 17, 1950. godine 49, 1960. godine 75, da bi 1978. godine broj arhivskih ustanova dosegao impozantnu cifru od 175 jedinica, s napomenom da su prezentiranim numeričkim pokazateljima registrovani samo najosnovniji podaci o obimu te izrazito ekstenzivne arhivske zajednice, čijom organizacionom strukturom dominira Nacionalni arhiv Kanade (ranije Državni arhiv Kanade).

Očigledna kvantitativna progresija u formiranju arhivskih ustanova poslije 1960. godine, koju je, s jedne strane, moguće tumačiti dotadašnjim marginalnim položajem ove djelatnosti a, s druge, ekvivalentima tzv. treće tehnološke ili informatičke revolucije u aspektima organizacijskog postuliranja informatičkih osnova društvenog života, pokrenula je i kvalitativno nove organizacijske zahvate u strukturiranju arhivske službe u značajan segment društvenog informatičkog sistema. Potkraj šezdesetih godina, mada s velikim zakašnjenjem u poređenju sa sličnim organizacijama u drugim, prvenstveno evropskim, zemljama, započeto je u Kanadi formiranje profesionalnih udruženja arhivista s namjerom da se osnovni subjekti arhivske djelatnosti maksimalno angažuju u toj fazi njenog izuzetno intenzivnog razvoja,

koji je predskazivao stvaranje mnoštva novih funkcija arhivske službe i novih metoda njenog rada i organizovanja. Najprije je, 1967. godine, osnovano Udruženje arhivista Kvebeka (Association des archivists du Québec — AAO), koje je okupljalo arhiviste s francuskog govornog područja, a potom je, 1975. godine, na inicijativu Arhivske sekcije Kanadskog udruženja historičara (The Archives Section of the Canadian Historical Association), formirano i Udruženje kanadskih arhivista (The Association of Canadian Archivists — ACA), koje je okupljalo arhiviste s engleskog govornog područja.

Slično udruženjima u drugim zemljama, profesionalna udruženja kanadskih arhivista svoju aktivnost težišno su locirala na podsticanje interesa za razvijanje i unapređivanje arhivistike, kodifikaciju i usavršavanje standarda, na stvaranje uslova za stručno komuniciranje članstva i za usavršavanje arhivskog sistema u zemlji. Jezičke razlike između tih udruženja i sve što one podrazumijevaju, kao i činjenica da AAO učlanjuje i arhiviste i arhivare, a ACA prvenstveno arhiviste, gotovo su u potpunosti zanemarljive u odnosu na podatak da su oba udruženja maksimalno otvorena za učlanjivanje svih koje zanima njihova aktivnost, u prvom redu za istraživače i historičare svih naučnih oblasti. Oba udruženja publikuju biltene *La Cronique* (AAQ) i *The Bulletin* (ACA) i stručne časopise *Archives* (AAQ) i *Archivaria* (ACA), a za potrebe stručne koordinacije njihovih aktivnosti, unapređenja i usaglašavanja njihovih interesa i reprezentovanja interesa arhivske službe uopšte na nacionalnom i međunarodnom nivou formirana je i posebna Uprava kanadskih arhivista koju sačinjavaju po tri predstavnika oba udruženja i direktor.

Paralelno s procesom stvaranja profesionalnih nacionalnih udruženja, u Kanadi je, od početka 70-ih godina, teklo i udruživanje arhivista na regionalnim, gradskim i njima sličnim osnovama. Tako su, 1973. godine, osnovani Udruženje arhivista Britanske Kolumbije (The Association of British Columbia Archivists) i Grupa arhivista Toronta (Toronto Area Archivists Group), započeto je i udruživanje u uže specijalističke organizacije, kao što su Udruženje arhivista kartografa, Udruženje arhivista memoarske građe i sl.

Stvaranjem razgranate mreže arhivskih ustanova i organizacija i udruženja arhivista, uz poslovičnu novosvjetovnu energičnost i smisao za organizovanje, sredinom 70-ih godina okončana je prva faza organizacijskog sređivanja kanadske arhivske službe i njenog saobražavanja potrebama savremenog društvenog organizovanja, u kojoj su najveći dio posla obavili sami arhivisti. Okupljeni u otvorene i fleksibilno profilirane organizacije, prijemljive za podsticaje koji doprinose unapređenju njihove djelatnosti, kanadski arhivisti spremno su dočekali narednu fazu tog poduhvata, u kojoj su, na širem društvenom planu, rješavani problemi bitni za status arhivske službe.

Prve podsticaje za započinjanje druge faze u organizacijskom sređivanju kanadske arhivske službe, kako u cjelini tako i u pojedinačnim segmentima, potekli su iz Izvještaja o stanju istraživanja i nauke

koji je, 1975. godine, sačinila Kanadska studijska komisija Udruženja univerziteta i koledža. Komentarišući važnost tog dokumenta, prof. T. H. B. Symons, jedan od njegovih tvoraca, posebno je istakao uvjerenje da je, zahvaljujući izvještaju, javnost, kao bitan element kanadskog društvenog života, prvi put meritorno informisana o društvenom značaju arhiva i potrebi bitno drukčijeg, tom značaju primjerenog, društvenog tretiranja čitave arhivske djelatnosti. Konceptijski zasnovan na tezi da budući razvoj i kvalitet naučnoistraživačkog rada direktno zavise od stanja arhiva i mogućnosti istraživanja u njima, Izvještaj je pokrenuo prilično burnu javnu raspravu među kanadskim arhivistima o prirodi i karakteru državnog arhivskog sistema koji su zagovarali autori Izvještaja, zatim o ulozi i zadacima nacionalnih, pokrajinskih i teritorijalnih arhiva u tom sistemu, te o pravnom statusu arhivskih ustanova i njihovoj međusobnoj stručnoj saradnji.

Diskusija o formacijskom ustrojstvu kanadskog arhivskog sistema, o čijem toku i karakteru, na svoj način, svjedoči i podatak da je u njoj aktivno sudjelovao i državni Savjet za društvene humanitarne nauke, okončana je 1978. godine sazivanjem 1. sjednice Konsultativne grupe kanadskih arhivista, koju je sačinjavalo devet arhivista i historičara. Grupa je formirana sa zadatkom da stručno procijeni trenutno stanje arhivskih ustanova i službe u cjelini, da ukaže na najznačajnije probleme u njihovom funkcionisanju i predloži načine na koje bi bilo moguće obezbijediti javnu podršku naporima za rješavanje društvenog statusa arhivske djelatnosti. U skladu s uobičajenim metodima rada, Grupa je sačinila izvještaj, čiji je sadržaj, što se i očekivalo, pobudio pažnju vlade, vodećih akcionarskih korporacija i udruženja i cjelokupne javnosti za ulogu i značaj potencijala arhivske djelatnosti u savremenom društvu i na faktore i okolnosti koje otežavaju rad arhiva i negativno se odražavaju na aktivnost arhivske službe u cjelini. Značajno je, međutim, istaći da je izvještajem sugerisana precizna podjela dužnosti i obaveza dviju vrsta subjekata zaduženih za rješavanje zahvaćene problematike. S jedne strane, arhivskim asocijacijama i ustanovama jasno je stavljeno do znanja da su putevi za rješavanje mnogih problema sadržani u osloncu na vlastite snage, u afirmaciji sopstvene struke i kadrova, u preorijentaciji globalnih programa djelatnosti i usaglašavanju vlastitih tradicionalnih, zatvorenih institucionalnih programa s novim programskim opredjeljenjima koja će se temeljiti na povezivanju arhiva na regionalnom nivou i svestranijoj međunarodnoj saradnji. S druge strane, od vladinih organa i institucija zahtijevana je znatnija finansijska podrška razvoju cjelokupnog arhivskog sistema, naročito u sferi finansiranja međuinstitucionalnih projekata, uvođenja uslužnih servisa u archive i podsticanja zajedničkih akcija u toj oblasti.

Da čitav napor nije bio uzaludan i da pomenuti izvještaji nisu ostali mrtva slova na papiru, nego dokumenti koji obavezuju nadležne stručne i državne službe, pokazao je Kongres kanadskih arhivista, održan u Kingstonu 1982. godine pod pokroviteljstvom federalnog Odjeljenja za komunikacije. Uz učešće predstavnika svih važni-

jih arhivskih ustanova i delegata oba profesionalna udruženja kanadskih arhivista, glavna rasprava na Kongresu vođena je povodom Izvještaja Konsultativne grupe. Uz načelnu saglasnost s prijedlozima i preporukama za buduće aktivnosti kanadskih arhivskih asocijacija, sadržanim u Izvještaju, na Kongresu je, bez favorizovanja bilo kakvog parcijalnog prijedloga, formulisana i lista zadataka prioriternih za dalji razvoj arhivske službe. Za potrebe praćenja procesa realizacije tih prioriteta na Kongresu je formirano i posebno savjetodavno tijelo, sastavljeno isključivo od arhivista, obavezano da, u saradnji sa Savjetom za društvene humanitarne nauke, kontinuirano radi na unapređivanju arhivske djelatnosti u zemlji. To tijelo je 1984. godine podnijelo i zvaničan izvještaj o radu, u kome je posebno analizirana specifičnost uloge javnih arhivskih ustanova i udruženja arhivista u kreiranju kanadskog arhivskog sistema.

Dok se pomenuto savjetodavno tijelo bavilo pitanjima programiranja arhivske službe i njene djelatnosti u budućnosti, odnosno više se bavilo teorijskom stranom posla, 1984. godine održana je i Konferencija gradskih, pokrajinskih i regionalnih arhiva, na kojoj su razmatrani postojeće stanje i akutna problematika arhivske službe, uz prethodnu saglasnost organa federalne uprave da Konferencija formuliše prijedloge za rješavanje problema i da, s tim u vezi, definiše organizacijski model primjenljiv u čitavom arhivskom sistemu Kanade. U tom smislu, na Konferenciji su donesena Osnovna načela kanadskog arhivskog sistema, dokument koji su sve nacionalne arhivske organizacije usvojile polovinom 1985. godine, i na taj način se neposredno saglasile da njegove odredbe posluže kao bazna nomenklatura budućeg organizacijskog razvoja službe. Time su sve članice razuđene kanadske arhivske zajednice prihvatile obavezu da s mnogo više odgovornosti, prema jedinstvenom osnovnom obrascu njihovog organizovanja, obavljaju poslove prikupljanja, zaštite i obrade arhivalija.

Analogno praktičnom duhu Konferencije, od 1985. godine, po uzoru na pokrajinu Nova Škotska, u svim kanadskim pokrajinama formirani su pokrajinski arhivski savjeti, strukturno optimalno prilagođeni lokalnim prilikama. Članstvo tih savjeta sačinjavaju predstavnici arhivskih ustanova i udruženja s područja svake pokrajine, sa zadatkom da rade na utvrđivanju najboljih rješenja za praktične probleme svoje službe. Pokrajinski savjeti delegiraju svoje predstavnike u Kanadski arhivski savjet, koji se prvi put sastao u novembru 1985. godine i tom prilikom formirao četiri svoja komiteta — za planiranje, standardizaciju, unapređenje djelatnosti i upravu — s napomenom da je svaki član Savjeta istovremeno i član jednog od komiteta. Tokom narednih nekoliko mjeseci komiteti su intenzivno radili na donošenju programâ svoje aktivnosti. Prema tim programima, Komitet za planiranje zadužen je za pripremu nacrtâ planova razvoja arhivske službe i određivanje razvojnih prioriteta; Komitet za standarde dobio je zadatak da preispita postojeće standarde u svim područjima arhivske djelatnosti i obrazovanja i sugerise modalitete nji-

hovog poboljšanja i aplikacije; Komitet za unapređenje djelatnosti zadužen je za obezbjeđivanje redovnije i izdašnije finansijske podrške arhivskoj djelatnosti u zemlji od društvenog i privatnog sektora i državnih upravnih organa; Komitet za upravu, pak, treba da se brine o realizaciji akcija koje pokreće Savjet.

Pored predstavnika pokrajinskih (10) i regionalnih (2) arhivskih savjeta u sastav Kanadskog arhivskog savjeta ulaze još predstavnici Društva kanadskih arhivista i predstavnici dvaju nacionalnih profesionalnih udruženja arhivista (AAQ i ACA). Radom Savjeta rukovodi Upravni odbor, koji se sastoji od direktora, njegovog pomoćnika i direktorâ navedenih komiteta, a u njegovoj nadležnosti su izvršna i koordinativna funkcija Savjeta. Savjet aktivno učestvuje i u kreiranju arhivskih programa i direktno upravlja arhivskim sistemom zemlje, a neposredno je odgovoran i za pružanje pomoći članicama u tekućem poslovanju i za unapređenje edukativnih arhivističkih programa.

UDK 62(092) : 62(094)

MI VESNA ČOLOVIĆ

BIBLIOGRAFIJA

ČLANAK O HERCAGOVINI U LISTU "GLAS STARIJE"
1909. — 1918. GODINE

List "Glas Starije" pojavio se kao listopis "Društva Hercegovačke staroborbe" u Hercegovini. Bio je to prvi listopis u BiH u Mostaru i Hercegovini. Nalazi se u godišnjem izdanju "Glas Starije" (1918), str. 15-17. U njemu su objavljena dva članka o Hercegovini, a to su: "Hercegovina" i "Hercegovina i Hercegovci". Ovi članci su objavljeni u listopisu "Glas Starije" u Mostaru, a to su: "Hercegovina" i "Hercegovina i Hercegovci".

Ova Bibliografija sadrži podatke o izdanjima "Glas Starije" u Hercegovini od 1909. do 1918. godine. Od 1909. do 1917. godine list nije izlazio.

Bibliografija su objavljeni u listopisu "Glas Starije" i stranice 15-17. U njemu su objavljena dva članka o Hercegovini, a to su: "Hercegovina" i "Hercegovina i Hercegovci". Ovi članci su objavljeni u listopisu "Glas Starije" u Mostaru, a to su: "Hercegovina" i "Hercegovina i Hercegovci".

908.

izvori

Broj 1, 1. V. 1909, str. 2.

Proslava Prvog maja u BiH: Mostaru, B. Lucić Drenički.

Broj 4, 15. V. 1909, str. 4.

Školske vijesti.

5) Iz brošure "Bustarac" (Bustaracovna) izdane u Mostaru, a to su: "Hercegovina" i "Hercegovina i Hercegovci".

... i u skladu s obavezama koje su preuzeli u okviru ...
 ... i u skladu s obavezama koje su preuzeli u okviru ...
 ... i u skladu s obavezama koje su preuzeli u okviru ...

... i u skladu s obavezama koje su preuzeli u okviru ...
 ... i u skladu s obavezama koje su preuzeli u okviru ...
 ... i u skladu s obavezama koje su preuzeli u okviru ...

izvori

Mr VESNA ČOLOVIĆ

B I B L I O G R A F I J A

ČLANAKA O HERCEGOVINI U LISTU »GLAS SLOBODE« 1909 — 1918. GODINE

List »Glas slobode« pojavio se kao organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Bio je to prvi radnički list u Bosni i Hercegovini. Nakon dvogodišnjeg prikupljanja sredstava i obavljenih priprema 29. aprila 1909. pojavio se prvi broj toga socijalističkog lista, koji je u svom programu postavio zadatak da štiti interese radničke klase, prosvjeđuje široke narodne slojeve i dokazuje opravdanost klasne borbe proletarijata.

Ova Bibliografija obuhvata članke o Hercegovini u listu »Glas slobode« od 1909. do 1918. godine. Od 6. oktobra 1914. do 30. juna 1917. list nije izlazio.

Bibliografijom su obuhvaćeni brojevi, datumi, godine i stranice lista, zatim rubrike i naslovi članaka o Hercegovini. Najveći broj bibliografskih jedinica obuhvata tematiku o Mostaru kao centru Hercegovine. Radi lakšeg korištenja izrađen je i Registar geografskih imena.

1909.

Broj 3, 5. V 1909, str. 2.

Proslava Prvog maja u BiH: Mostaru, B. Luci, Drvaru.

Broj 4, 15. V 1909, str. 4.

Strukovne vijesti:

- 8) Iz tvornice Buttazoni. Organizovani radnici u ovoj fabrici u borbi za poboljšanje svoga stanja.

Broj 5, 25. V 1909, str. 6.

Strukovne vijesti:

- 19) Zbog bespolice neka ne putuju u Sarajevo: stol., građev., soboslikarski, postolarski, a u Brčko i Mostar stolarski radnici.

Broj 6, 15. VI 1909, str. 3.

Strukovne vijesti:

- 11) Zbog bespolice neka ne putuju u Sarajevo: stolarski, građ., soboslikarski, postolarski, a u Brčko i Mostar stolarski radnici.

Broj 7, 25. VI 1909, str. 4.

Domaće vijesti:

- 1) Hrvatske »radničke« organizacije propadaju. Napis u vezi razvrgavanja »Hrvatske« radničke zadruge u Mostaru.

Broj 8, 5. VII 1909, str. 3.

Domaće vijesti:

- 2) Koga se tiče? Stanje hamalskih radnika u Mostaru.

Broj 9, 15. VII 1909, str. 5.

Domaće vijesti:

- 1) Radnička skupština i zabava u Mostaru.

Broj 11, 5. VIII 1909, str. 5.

Strukovne vijesti:

- 6) Iz kovinarske podružnice u Mostaru. Radiona Fromer u Mostaru.

Broj 12, 15. VIII 1909, str. 3—4.

Strukovne vijesti:

- 5) Pa dokle će tako? Šesti slučaj osakaćenja radnika u tišleraju N. J. Kašikovića u Mostaru.
- 6) Zaista žalosno. Nadnice radnika u krojačkoj radnji Banića u Mostaru.

Broj 13, 25. VIII 1909, str. 3, 4, 5.

Radne i organizatorne prilike u Mostaru.

Strukovne vijesti:

- 10) Iz tvornice duhana u Mostaru. Nepravde i šikaniranje.

Broj 14, 5. IX 1909, str. 3, 4.

Politički pregled:

- 2) Policijski bijes. Pretres u kući druga Tomanovića u Mostaru.

Strukovne vijesti:

- 5) Životinjsko eksploatisanje. Naporan noćni rad dječaka 12—15 godina u bačvarskoj radionici Beka u Mostaru.
- 9) Pažnja kovačima. Neka se radnici ne zápošljavaju kod firme Fromer u Mostaru.

Broj 17, 5. X 1909, str. 6.

Strukovne vijesti:

- 9) Zbog pokreta i besposlice neka ne putuju radnici nekih struka u B. Luku, Mostar i dr.

Broj 19, 25. X 1909, str. 3, 5.

Domaće vijesti:

- 2) Opet zabranjena skupština u Mostaru.

Strukovne vijesti:

- 4) Postupak kotarske oblasti u Mostaru. Zatvaranje nevinog radnika na tužbu vlasnika štamparije, Kisića.

Broj 20, 5. XI 1909, str. 4.

Strukovne vijesti:

- 2) Zahtjev kočijaša u Mostaru. Kočijaši u Mostaru su se organizovali.

Broj 21, 15. XI 1909, str. 4.

Strukovne vijesti:

- 1) Jedan »ispravak«. Odgovor na ispravak »članka« Postupak kotarske oblasti u Mostaru.

Broj 22, 25. XI 1909, str. 4.

Strukovne vijesti:

- 3) Štrajkbreherska organizacija. Pismo A. Alberta, štrajkbrehera, Ljubi Remetić u Mostar.

Broj 24, 15. XII 1909, str. 2, 3.

Domaće vijesti:

- 1) Za koga su išli? Put u Beč mostarskih liferanata Šantića i Komadine.

Strukovne vijesti:

- 1) Štrajk limarskih radnika u Mostaru.

Broj 25, 25. XII 1909, str. 3.

Domaće vijesti:

- 2) Drakonska osuda. Osuda mostarske policije.

Strukovne vijesti:

- 1) Neorganizovani radnici i robovi imaju jednak položaj. Položaj radnika u pilani Bogdana Ivaniševića u Bijeloj kod Konjica

1910.

Broj 1, 1. I 1910, str. 6.

Strukovne vijesti:

- 2) J. Paher, Kisić e tutti quanti. Položaj radnika u ovoj štamparskoj štrajkbrehernici.

Broj 3, 14. I 1910, str. 3, 4.

Domaće vijesti:

- 2) Hrv. Dnevnik »denuncira«. U jednom dopisu iz Trebinja ovaj list denuncira neke činovnike — socijaliste.

Strukovne vijesti:

- 4) Limarski radnici neka ne primaju posla u Mostaru itd. jer tamo rade štrajkbreheri.

Broj 5, 28. I 1910, str. 3.

Domaće vijesti:

- 2) Javna skupština u Mostaru.

Broj 9, 25. II 1910, str. 2.

Domaće vijesti:

- 2) Demonstracije u Mostaru. Zahtjev za općim pravom glasa.

Broj 13, 25. III 1910, str. 3.

Strukovne vijesti:

- 2) Jedna nova podružnica. Osnovana podružnica drvodjeljskih radnika u Bijeloj kod Konjica.

Broj 14, 1. IV 1910, str. 1.

Politički pregled:

- 1) Program Srba oko mostarskog »Rada«.

Broj 16, 15. IV 1910, str. 4.

Iz stranke:

- 1) U Mostaru, Tuzli, Zenici i Hadžićima održaće se velike narodne skupštine.

Broj 17, 22. IV 1910, str. 2, 3, 4.

Izborna borba:

- 2) Izborna skupština u Mostaru.

Domaće vijesti:

- 1) Kako stolačka policija tumači ustavne zakone. Jedan telegram iz Stoca.

Strukovne vijesti:

- 5) Iz krugova pilanskih radnika u Bijeloj kod Konjica. Štrajk radnika.
- 6) Savez kovinarskih radnika za Bosnu i Hercegovinu. Imena limarskih radnika u Mostaru sa kojih se skida bojkot.

Broj 18, 1. V 1910, str. 5.

Domaće vijesti:

- 3) Majska zabava u Mostaru.

Broj 19, 3. V 1910, str. 1.

Proslava Prvog maja. Proslavljen Prvi maj u svim mjestima Bosne i Hercegovine.

Broj 20, 6. V 1910, str. 1, 2.

Proslava Prvog maja. Mostar, Jajce, Brčko.

Domaće vijesti:

- 2) Sa skupštine »programaša« u Stocu. Održan zbor agitacionog odbora Srba.

Broj 22, 13. V 1910, str. 1.

Velike narodne skupštine održavaće se u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Konjicu sa dnevnim redom: Saborski izbori i socijalna demokracija.

Broj 23, 17. V 1910, str. 2.

Izborna borba:

- 2) Velika narodna skupština u Mostaru.
- 3) Skupština u Konjicu.

Domaće vijesti:

- 3) Pozor stolarski radnici! Radi besposlice neka ne putuju u Sarajevo, i cipelarski radnici u Gacko.

Broj 24, 20. V 1910, str. 1, 2, 3.

Drugovi! Radnici! Saziv velike narodne skupštine u Sarajevu i Mostaru na kojima će se govoriti o saborskim izborima.

Izborna borba:

- 2) Izborna agitacija u Hercegovini (u Nevesinju, Gacku, Bileći, Tasovčićima).

Broj 28, 3. VI 1910, str. 3.

Strukovni pokret:

- 2) Bijela kod Konjica. Postupak prema radnicima u pilanskom poduzeću u Bijeloj od strane poduzeća.

Broj 29, 8. VI 1910, str. 3.

Domaće vijesti:

- 1) Velike narodne skupštine. Održavaće se u Sarajevu, Mostaru, Tuzli i Banjaluci.

Pekarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 30, 11. VI 1910, str. 1—2.

Radni narode! Sazivaju se velike narodne skupštine u Mostaru, Sarajevu itd. sa dnevnim redom saziv sabora i socijalna demokracija.

Broj 31, 15. VI 1910, str. 1—2, 4.

Saziv sabora i socijalna demokracija. Rezolucija donesena na skupština u Sarajevu, Mostaru itd. Velika narodna skupština u Mostaru.

Domaće vijesti:

- 3) Na adresu pododbora »Prosvjeta« u Mostaru. Neka pitanja pododbora »Prosvjete« u vezi đачkog konvikta u Mostaru.

Broj 32, 18. VI 1910, str. 3.

Domaće vijesti:

- 4) Za svaku osudu. Mostarski drugovi moraju paziti na svaki pokret u općinskom radu.

Broj 34, 25. VI 1910, str. 2.

Domaće vijesti:

- 2) Nekoliko težaka. Koliko smo vrijedni. Dopis iz sela Tasovčića kod Čapljine.

Broj 38, 9. VII 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) U mostarskoj tvornici duhana se komeša. Šikaniranje radnika.

Broj 40, 16. VII 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Skida se bojkot sa Antuna Grubešića, limarskog radnika iz Mostara.

Broj 46, 6. VIII 1910, str. 2.

Domaće vijesti:

- 1) Radnička skupština u Mostaru.

Broj 47, 10. VIII 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Stolarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 49, 17. VIII 1910, str. 3, 4.

Domaće vijesti:

- 2) Skupštine. Saziv narodnih skupština u Trebinju i Čapljini.

Strukovni pokret:

- 1) Štrajk stolara u Mostaru.

Broj 51, 24. VIII 1910, str. 3.

Domaće vijesti:

- 2) Jedan direktor i bolesnička blagajna. Dopis iz Bijeje kod Konjica.

Broj 52, 27. VIII 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Godišnja skupština podružnice u Mostaru.
- 4) Zasljepljivanje samih sebe. Trgovački pomoćnici u Mostaru predali molbu za sedamsatno zatvaranje radnji.

Broj 53, 31. VIII 1910, str. 3.

Domaće vijesti:

- 1) Skupština u Tasovčićima kod Čapljine.

Broj 54, 3. IX 1910, str. 2—3.

Socijalistička nedjelja u Trebinju.

Broj 55, 7. IX 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Kapitalistički pašaluk. Otpuštanje radnika u pilani u Bijeloj kod Konjica.

Broj 58, 17. IX 1910, str. 2, 3.

Sa naših skupština. Skupštine u Mostaru i B. Luci.

Strukovni pokret:

- 7) Štrajk stolarskih radnika u Mostaru dokončan.
- 11) Mostarski drugovi stolari bojkotovali su nedrugove Rudolfa i Bertu Kompari.

Broj 59, 21. IX 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Nesnosno stanje cipelarskih radnika u Čapljini.

Broj 60, 24. IX 1910, str. 3, 4.

Domaće vijesti:

- 6) Puzavost nekolicine trg. namještenika u Mostaru.

Strukovni pokret:

- 6) Zaustavljanje novina. Uprava pilane u Bijeloj kod Konjica za-država brojeve »Glasa slobode«.

Broj 61, 28. IX 1910, str. 2, 3.

Socijalisti pred mostarskim sudom.

Domaće vijesti:

- 3) Na adresu gospode u mostarskoj policiji. Sprečavanje otvaranja zanatlijskih radionica u Mostaru.

Broj 62, 1. X 1910, str. 3, 4.

Strukovni pokret:

- 2) Iz krugova kož-prerađivačkih radnika. Osnivanje povjereništva u Višegradu, Trebinju itd.
- 6) Pilana Ivanišević. Položaj radnika u Bijeloj kod Konjica.
- 8) Zulum jednog poslodavca. Postupak Ahmeda Suljage, poslodavca u Trebinju, prema jednom radniku.

Broj 63, 5. X 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 5) Bojkot. Bojkotuje se knjigovezačka radionica Pachera i Kisića.

Broj 64, 8. X 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 6) Krojački radnici u Trebinju bojkotovali su krojačku radnju A. Šuljka.

Broj 65, 12. X 1910, str. 2, 3.

Skupština u Trebinju.

Domaće vijesti:

- 1) Socijalisti pred sudom u Mostaru.

Broj 66, 15. X 1910, str. 2.

Naša akcija za riješenje agrarnog pitanja. Skupština u Trebinju. Svršetak.

Broj 70, 29. X 1910, str. 3, 4.

Strukovni pokret:

- 4) Sa vojničkih radnji u Sraču kod Trebinja. Ponašanje Schindla, nadglednika na nekim građanima kod vojništva.
- 11) Krojački radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 71, 2. XI 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Drugovima trg. namještenicima u Mostaru. Odgovor na pismo trg. namještenika u Mostaru.
- 5) Štrajkbreheri u Trebinju. Imena štrajkbrehera iz krojačke radnje Ahmeda Šuljka u Trebinju.

Broj 74, 12. XI 1910, str. 3.

Strukovni pokret:

- 1) Riječ mostarskim drugovima. Nekoliko riječi o prilikama u mostarskom pokretu.

Broj 75, 16. XI 1910, str. 3.

Strukovni pokret:

- 2) Organizovanje radnika u Nevesinju.

Broj 83, 14. XII 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 1) Iz knjigovezačke organizacije. Knjigovezački radnici neka ne putuju u Sarajevo i Mostar.

Broj 84, 17. XII 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Poslodavački puzavci u Mostaru.

Broj 86, 24. XII 1910, str. 2.

Domaće vijesti:

- 1) Osuda protiv radnika u Čapljini.

Broj 87, 28. XII 1910, str. 4.

Strukovni pokret:

- 5) I drskost mora imati granice. Ponašanje poslodavca Kašikovića u Mostaru.

1911.

Broj 2, 4. I 1911, str. 2.

Domaće vijesti:

- 1) Skupština protiv skupoće u Mostaru.

Broj 3, 7. I 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Rabota braće Kašikovića, cipelara u Mostaru. Nesuglasice između radnika i cipelarskih majstora.

Broj 6, 18. I 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Kod firme Ivaniševića u Konjicu nastupaju opet šikanacije.

Broj 7, 21. I 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Cipelari braće Kašiković u Mostaru opet se čuju.

Broj 10, 1. II 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 1) Iz krugova pekarskih radnika u Mostaru. Bojkotovana pekarna Franje Halilovića.

Broj 14, 15. II 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 3) Duplo naplaćivanje poreza. Dopis iz Mostara.

Broj 16, 22. II 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Pekarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 17, 25. II 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 9) Pekarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 18, 1. III 1911, str. 3, 4.

Strukovni pokret:

- 2) Istini za hator. Upozoravaju se obučari i prijatelji pokreta da se klone radnje braće Kašikovića.
- 3) Tuže nam se radnici iz Trebinja na postupak nekog Mihaljevića.

Broj 19, 4. III 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 7) Kovinarski radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 20, 8. III 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 3) Prva radnička zabava u Trebinju.

Broj 24, 22. III 1911, str. 3, 4.

Strukovni pokret:

- 1) Jedan dan agitacije u Trebinju.
- 4) Limarski i bravarski radnici neka ne putuju u Sarajevo, Mostar i Trebinje.

Broj 28, 5. IV 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 3) Postupanje jednog stražara u Trebinju.

Broj 29, 15. IV 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Neka se zna. Cipelarski poslodavac Kašiković traži štrajkbrehere.
- 4) Ponašanje jednog majstora u Trebinju.

Broj 36, 10. V 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 2) Nevesinje. Buđenje radničke svijesti u ovom mjestu.

Broj 37, 13. V 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 8) Organizovanje terzijskih radnika u Mostaru.

Broj 38, 17. V 1911, str. 3.

Strukovni pokret:

- 3) Pokret krojačkih radnika u Mostaru.

Broj 39, 20. V 1911, str. 3, 5.

Mostar se kreće.

Strukovni pokret:

- 6) Krojački radnici u Trebinju nagodili se sa poslodavcima.

Broj 41, 27. V 1911, str. 3, 4, 5.

Domaće vijesti:

- 4) Jedan poštenjaković u duhanskoj tvornici u Mostaru. Čemu su sve radnici i radnice u ovom drž. poduzeću izvrgnuti.

Strukovni pokret:

- 3) Štrajk soboslikarskih i ličilarskih radnika u Mostaru.
- 5) Pokret pekarskih radnika u Mostaru.

Broj 42, 31. V 1911, str. 2.

Domaće vijesti:

- 1) Jedna ogavna kampanja. Povodom namještenja Osmana Đikića za stalnog društvenog činovnika.

Broj 43, 3. VI 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 2) Mostarski veliki vezir i njegov pomoćnik. O kotarskom predstojniku Deftedareviću.

Broj 44, 8. VI 1911, str. 3, 4.

Domaće vijesti:

- 5) Iz bolesničke blagajne u Mostaru.

Strukovni pokret:

- 6) Pekarski pokret u Mostaru.

Broj 45, 10. VI 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Terzije u Mostaru se bude.

Broj 46, 14. VI 1911, str. 2, 3.

Domaće vijesti:

- 2) Javna skupština u Mostaru.
- 3) Gosp. Jovo Srna. Ovaj majstor u Mostaru postao je veliki protivnik tamošnjih organizovanih radnika.

Broj 47, 17. VI 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 4) Upropaščivanje seljaka. Život seljaka u okolici Mostara.

Broj 49, 24. VI 1911, str. 2, 4.

Domaće vijesti:

- 3) Protiv zakona, a na lični ćeif. Općinsko vijeće u Čapljini ne trpi nikakve zakone.

Strukovni pokret:

- 6) Kašiković traži radnike u Pešti.
- 8) Revnost grad. kot. ureda u Mostaru.

Broj 50, 28. VI 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Najveći prijatelj radnika. O Stjepanu Škrobiću u Mostaru.

Broj 53, 8. VII 1911, str. 5.

Strukovni pokret:

- 2) Pokret krojačkih radnika u Mostaru.

Broj 54, 12. VII 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Soldati — štrajkbreheri. Štrajkbreheri kod pekara Halilovića u Mostaru.
- 5) Neka ne putuju drvodjeljski radnici u Trebinje, itd.

Broj 56, 19. VII 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 1) Trebinjskoj čifteriji. Napadanje i šikaniranje radnika u Trebinju.

Broj 57, 22. VII 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 6) Cipelarskim radnicima u Stocu. Poziv u organizaciju.

Broj 58, 26. VII 1911, str. 3.

Iz Trebinja. Predavanje o strukovnoj i političkoj borbi radničke klase.

Broj 60, 2. VIII 1911, str. 4.

Domaće vijesti:

- 5) Nepovjerenje kluba srpskih poslanika. Izvještaj o skupštinama Srp. Nar. Organizacija u Ljubinju u »Srp. riječi«.

Strukovni pokret:

- 1) Obučarskim radnicima u Trebinju. Nemar obučarskih radnika za organizaciju.

Broj 62, 9. VIII 1911, str. 4.

Domaće vijesti:

- 8) Patriotsko izrabljivanje. Gradonačelnik Bileća ima jedan mlin koji bi se sa punim pravom mogao nazvati inkvizitorskom mučionicom.

Strukovni pokret:

- 2) Uznemirenim poslodavcima u Stocu. Upozoravaju se poslodavci da će radnici dvostrukim silama nastaviti svoj rad na organizovanju.
- 3) Neka ne putuju stolarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 64, 16. VIII 1911, str. 3.

Pismo iz Trebinja. Strukovna organizacija u Trebinju.

Broj 65, 19. VIII 1911, str. 1, 4.

Kroz Hercegovinu. Pismo s puta.

Strukovni pokret:

- 4) Neka ne putuju kovački radnici u Sarajevo, stolarski u Trebinje, itd.

Broj 66, 23. VIII 1911, str. 3.

Seljačka radnička skupština u Tasovčićima kod Čapljine.

Broj 67, 26. VIII 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Kretanje radnika u Trebinju.

Broj 69, 2. IX 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 5) Podružnica mlaii.pek. radnika u Mostaru bojkotirala je radnju Franje Halilovića.
- 8) Terzijski i abadžijski radnici neka ne putuju u Stolac.

Broj 72, 13. IX 1911, str. 2.

Prangije su pucale, »narod je zadovoljan«. Sa javne skupštine u Čapljini.

Broj 75, 23. IX 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Lijep primjer solidarnosti. Građ. radnici u Trebinju zaključili da ni jedan od organizovanih radnika neće raditi akord.

Broj 76, 27. IX 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Palir šikanira radnike. Dopis iz Trebinja.

Broj 81, 14. X 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 5) Neuspjeh »hrvatskih radnika« u Trebinju.

Broj 82, 18. X 1911, str. 3.

Demagog Serif — bankrot u Mostaru.

Broj 87, 4. XI 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 5) Neka ne putuju pekarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 88, 8. XI 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Agentura — Alković. Slučaj četvorice radnika u Trebinju.
- 5) Neka ne putuju radi pokreta pekarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 89, 11. XI 1911, str. 5.

Pozor krojački radnici! U Mostaru izbio pokret u jednoj krojačkoj radionici radi nepodržavanja tarife.

Neka ne putuju pekarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 90, 15. XI 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Građevinski radnici u Trebinju bojkotovali su građevnu firmu Dreschner.
- 3) Neka ne putuju pekarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 91, 18. XI 1911, str. 3, 4.

Domaće vijesti:

- 4) »Crvendački napadaji«. Pod ovim naslovom izašao je dopis iz Čapljinje u Radn. Svezi.

Strukovni pokret:

- 6) Neka ne putuju radi pokreta pekarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 92, 22. XI 1911, str. 3, 4.

Strukovni pokret:

- 1) Novi pothvati. Radničke organizacije u Mostaru.
- 3) Neka ne putuju radi pokreta pekarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 94, 29. XI 1911, str. 4.

Strukovni pokret:

- 1) Štrajk obučara u Trebinju.
- 4) Neka ne putuju pekarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 96, 6. XII 1911, str. 4.

Domaće vijesti:

- 3) Zabava u Mostaru. U korist Radničkog doma.

Strukovni pokret:

- 3) Neka ne putuju pekarski radnici u Trebinje, itd.

Broj 97, 9. XII 1911, str. 3.

Domaće vijesti:

- 5) Kisićevi štrajkbreheri izazivaju. Dopis iz Mostara.

1912.

Broj 1, 1. I 1912, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 3) Ceifi rade! Iz otkupnog ureda u Trebinju.

Broj 4, 6. I 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 7) Građevinarski radnici u Trebinju bojkotovali su nedrugove Smrzatića i Lukića.

Broj 9, 18. I 1912, str. 3.

Iz stranke. Skupština za promjenu izbornog reda i političke slobode u Mostaru.

Broj 11, 23. I 1912, str. 1, 3.

Akcija za promjenu izbornog reda i političke slobode. Javna skupština u Mostaru.

Ugledan organizacioni rad. Rad organizacije u Trebinju.

Broj 12, 25. I 1912, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 2) Šikaniranje radnika od policije u Bileću.

Broj 18, 8. II 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Bravarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 19, 10. II 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Iz duhanske tvornice u Mostaru.
- 6) Bravarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 20, 13. II 1912, str. 1, 2.

Javna politička skupština građana u Mostaru.

Politički pregled:

- 1) Kakvo li mu je stanovište? U investicionom odboru govorio je baron Pitner protiv skupštine mostarskih građana.

Broj 22, 17. II 1912, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 3) Ko je protiv nas i mi smo protiv njega. Postupak apotekara Mikana u Mostaru, prilikom pripreme za skupštinu socijalista.

Broj 23, 20. II 1912, str. 2.

Vijesti i bilješke:

- 1) Seoba kmetova. Dopis iz Čapljine.

Broj 24, 22. II 1912, str. 4.

Uspjesi naših drugova u Trebinju.

Broj 26, 27. II 1912, str. 3, 4.

Politički pregled:

- 4) Još jedna skupština o investicijama u Mostaru.

Vijesti i bilješke:

- 1) Demonstracije u Mostaru.

Broj 27, 29. II 1912, str. 3.

Sa skupštine mostarskih muslimana.

Vijesti i bilješke:

- 1) Da li je istina? O čemu se raspravljalo na sjednici gradskog zastupstva u Mostaru.

Broj 28, 2. III 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 1) Godišnja skupština podružnica u Mostaru.

Broj 35, 19. III 1912, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 2) Đački štrajk u Mostaru.

Broj 37, 23. III 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Pozor kamenoklesaći. U Mostaru je izbio pokret kamenoklesaća.

Broj 41, 2. IV 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Stolarski radnici u Trebinju su isključeni.

Broj 43, 6. IV 1912, str. 3, 4.

Gradski izbori u Capljini.

Vijesti i bilješke:

- 1) Sa javne skupštine u Trebinju.

Broj 44, 9. IV 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Stolarski radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 47, 16. IV 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Stolarski radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 48, 18. IV 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Stolarski radnici neka ne putuju u Sarajevo i Trebinje.

Broj 50, 25. IV 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Klesarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 53, 4. V 1912, str. 2, 4.

O izvješću sreske bolesničke blagajne u Mostaru za 1911. god.

Strukovni pokret:

- 5) Iz duhanske tvornice u Mostaru.
- 6) Iz krugova građevinskih radnika u Mostaru.

Broj 54, 7. V 1912, str. 3, 4.

Strukovni pokret:

- 3) Nekoliko riječi mostarskim drugovima.
- 4) Radnicima tvornice duvana u Mostaru.

Broj 57, 14. V 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 3) Iz tvornice duvana u Mostaru.

Broj 58, 16. V 1912, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 3) Zločin jednog stražara u Čapljini.

Socijalna politika. Sa skupštine Sreske bolesničke blagajne u Mostaru.

Broj 63, 30. V 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 2) Kovinarski radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 65, 4. VI 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 4) Iz krugova građevinarskih radnika. Skida se bojkot sa radnje Doršner u Trebinju.

Broj 68, 11. VI 1912, str. 2, 3.

Vijesti i bilješke:

- 1) Socijalistička skupština u Nevesinju.

Strukovni pokret:

- 1) Pokret kovinara u Trebinju.
- 2) Nova organizacija. Održana prva radnička skupština u Nevesinju.
- 3) Kovinarski radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 70, 15. VI 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Iz duhanske tvornice u Mostaru.
- 3) Kovinarski radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 72, 20. VI 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 1) Poslodavački nasrtljivci u Nevesinju.

Broj 73, 22. VI 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 8) Krojački radnici neka ne putuju u Nevesinje, itd.

Broj 79, 9. VII 1912, str. 2.

Strukovni pokret:

- 1) Iz radionice »patriote« Kašikovića u Mostaru.

Broj 82, 16. VII 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 1) Iz duhanske tvornice u Mostaru.

Broj 83, 18. VII 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 2) Neka niko ne putuje za Nevesinje.

Broj 87, 27. VII 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Neka niko ne putuje: stolarski radnici u Grac, krojački radnici u Mostar.

Broj 89, 1. VIII 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 5) Neka ne putuju obučarski radnici u Mostar.

Broj 90, 3. VIII 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 2) Zahtjevi radništva duhanske tvornice u Mostaru.
- 6) Obučarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 94, 13. VIII 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Neprijatelj organizovanih radnika. Majstor Luka Aćimović u Nevesinju.

Broj 95, 15. VIII 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Cipelarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 96, 17. VIII 1912, str. 3, 4.

Strukovni pokret:

- 2) Iz duhanske tvornice u Mostaru.
- 5) Cipelarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 97, 20. VIII 1912, str. 3.

Iz stranke:

- 1) Glavna skupština mjesne političke organizacije u Mostaru.

Broj 102, 31. VIII 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Odugovlačenje sa odgovorom na zahtjev radništva duh. tvornice u Mostaru.

Broj 107, 12. IX 1912, str. 2.

Borba socijalne demokracije za narodna prava. Skupština u Mostaru i Tuzli.

Broj 109, 17. IX 1912, str. 3, 4.

Komunalna politika. O općinskoj politici u Mostaru.

Strukovni pokret:

- 3) Iš ne praši! Nevesinjski gazda Mitar Svrđlina protiv radn. organizacija.

Broj 111, 21. IX 1912, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 1) Nečovječno postupanje. Tužba na upravitelja okružnog zatvora u Mostaru.

Broj 132, 9. XI 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 2) Iz tvornice duhana u Mostaru.

Broj 134, 14. XI 1912, str. 3.

Iz stranke:

- 1) Drugovi u Mostaru. Izabran novi Mjesni odbor.

Broj 139, 26. XI 1912, str. 3.

Strukovni pokret:

- 2) Iz tvornice duhana u Mostaru.

Broj 144, 7. XII 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 4) Neka ne putuju klesarski radnici u Mostar.

Broj 145, 10. XII 1912, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Klesarski radnici neka ne putuju za Mostar.

1913.

Broj 4, 9. I 1913, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 3) Vijesti iz Mostara. Skida se bojkot sa Vencla Mikana apotekara.

Broj 7, 16. I 1913, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 3) Izbori za gradsku općinu u Mostaru.

Broj 11, 25. I 1913, str. 3.

Iz stranke:

- 1) Politički sastanak u Mostaru.

Broj 12, 28. I 1913, str. 3.

Strukovni pokret:

- 2) Godišnja skupština podružnica u Mostaru.

Broj 21, 18. II 1913, str. 4.

Strukovni pokret:

- 3) Kovinarski radnici neka ne putuju za Mostar.

Broj 22, 20. II 1913, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Šikaniranje radnica u duhanskoj fabrici u Mostaru.

Broj 25, 27. II 1913, str. 2, 4.

Politički pregled:

- 1) Skupština u Mostaru za riješenje jezičnog pitanja.

Strukovni pokret:

- 3) Drvodjelski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 27, 4. III 1913, str. 5.

Strukovni pokret:

- 2) Drvodjelski radnici neka ne putuju u Mostar.
- 3) Kovinarski radnici neka ne putuju u Sarajevo i Mostar.

Broj 32, 15. III 1913, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Iz duhanske tvornice u Mostaru.

Broj 38, 1. IV 1913, str. 4.

Strukovni pokret:

- 2) Iz mostarske tvornice duhana.

Broj 49, 26. IV 1913, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 1) Skupština bolesničke blagajne u Mostaru.

Broj 56, 20. V 1913, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 2) Raspuštanje organizacija u Mostaru. Sindikalni pokret.

Broj 64, 7. VI 1913, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 2) Izazivanje činovnika duhanske tvornice u Mostaru.

Broj 78, 10. VII 1913, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 2) Nesavjestan progonitelj radnica. Iz duhanske tvornice u Mostaru.

Broj 79, 12. VII 1913, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 2) Škandalozno postupanje sa radnicima u pilanskom poduzeću Ivaniševića u Bijeloj kod Konjica.

Broj 84, 24. VII 1913, str. 3.

Socijalna politika:

- 1) Izvještaj o poslovanju sreske bolesničke blagajne u Mostaru.

Broj 103, 21. VIII 1913, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 1) Škandalozno postupanje sa radnicima u pilanskom poduzeću Ivaniševića u Bijeloj kod Konjica.

Broj 106, 24. VIII 1913, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 2) Na znanje krojačkim radnicima u Mostaru. Saziv šire strukovne konferencije.

Broj 123, 16. IX 1913, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 2) Iz krugova općinskih radnika u Mostaru. Položaj ovih radnika.

Broj 125, 18. IX 1913, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 1) Jurin patriotizam. Jedan dopisnik iz Mostara u 141. broju beogradskog »Odjeka« piše o borbi protiv srpskih socijalista.

Broj 131, 25. IX 1913, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 2) Šta mi čekamo? Dopis iz Mostara povodom rada na ponovnom uspostavljanju sindikata.

Broj 136, 1. X 1913, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 1) Radnički pokret u Mostaru.

Broj 137, 2. X 1913, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 2) Radnici u Ljubuškom. Nijedan radnik u Ljubuškom nije organizovan.

Broj 140, 5. X 1913, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 1) Mizernost mostarskog dopisnika »Srpske riječi«. Odgovor na noticu u »Srp. riječi« pod naslovom »Korak socijalista u Mostaru«.
- 2) Kako se postupa s gradskim radnicima u Mostaru.

Broj 153, 20. X 1913, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 1) Zar nema pametnijeg posla? Trebinjski povjerenik sreske bol. blagajne Ibrahim Čekro djeluje protiv radničke organizacije.

Broj 154, 22. X 1913, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 1) Iz mostarske duhanske fabrike.

Broj 203, 19. XII 1913, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 5) Bravarski i limarski radnici neka ne putuju u Mostar.

1914.

Broj 12, 20. I 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 2) Opet napadaju na seljake u Čapljini.

Broj 14, 22. I 1914, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 1) Oživljavanje organizacija u Trebinju.

Dobrovoljni prilozi na javnoj god. zabavi održanoj u Mostaru.

Broj 29, 10. II 1914, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 2) Kovinarski radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 32, 13. II 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 2) Nesnosne prilike u mostarskoj sreskoj bolesničkoj blagajni.

Broj 33, 14. II 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 1) Kovinarski radnici neka ne putuju u Trebinje.

Broj 40, 23. II 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 4) Bjesnilo. O prilikama u sreskoj bolesničkoj blagajni u Mostaru.

Broj 47, 3. III 1914, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 1) Kretanje organizacija u Mostaru.

Broj 49, 5. III 1914, str. 2, 3.

Izbori za bolesničku blagajnu u Mostaru.

Dnevne vijesti:

- 3) Hercegovački muslimanski naknadni izbori.
- 4) Skupština u Mostaru zbog izbora bolesničke blagajne.

Broj 51, 7. III 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 2) Skupština u Mostaru zbog izbora za bolesničku blagajnu.

Broj 55, 12. III 1914, str. 3.

Radnicima u Mostaru! Saziv javne skupštine sa dnevnim redom: Socijalno osiguranje radnika i izbori za sresku bol. blagajnu.

Broj 59, 17. III 1914, str. 2.

Mostarski radnici i bolesnička blagajna.

Broj 61, 19. III 1914, str. 2.

Dnevne vijesti:

- 5) I popovi za grijeh javno agituju. Povodom izbora za bolesničku blagajnu u Mostaru.

Broj 62, 20. III 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 3) Izbori delegata za blagajnu u Konjicu.

Broj 65, 24. III 1914, str. 2.

Izbor delegata Sreske bolesničke blagajne u Mostaru.

Broj 73, 3. IV 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 2) Držite lopova! »Hrv. dnevnik« donosi dopis iz Mostara u kome se lažno ocrtava izbor za sresku bolesničku blagajnu.

Broj 83, 16. IV 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 3) Upozoravaju se krojački radnici da ne putuju u Trebinje.

Broj 90, 25. IV 1914, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 3) Upozoravaju se limarski i bravarski radnici da ne putuju u Mostar.

Broj 97, 7. V 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 3) Žalosna socijalna politika u Mostaru.

Broj 99, 9. V 1914, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 6) Upozoravaju se organizovani obučarski radnici da ne putuju u Bileće.

Broj 100, 11. V 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 4) Štrajk limara i bravara u Mostaru.

Broj 101, 12. V 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 1) Štrajk limara i bravara u Mostaru.
- 2) Upozoravaju se krojački radnici da ne putuju u Trebinje.

Broj 102, 13. V 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 1) Štrajk krojačkih radnika u Trebinju.
- 2) Štrajk limara i bravara u Mostaru.

Broj 103, 14. V 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 1) Štrajk limara i bravara u Mostaru.

Broj 104, 15. V 1914, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 1) Štrajk kovinarskih radnika u Mostaru.
- 2) Štrajk limara i bravara u Mostaru.

Broj 105, 16. V 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 2) Iz fabrike duhana u Mostaru.
- 4) Štrajk kovačkih radnika u Trebinju.
- 5) Štrajk limara i bravara u Mostaru.

Dnevne vijesti:

- 2) Iz fabrike duhana u Mostaru.
- 4) Štrajk krojačkih radnika u Trebinju.
- 5) Štrajk limara i bravara u Mostaru.

Broj 107, 19. V 1914, str. 2, 3.

Sindikalni pokret:

- 4) Šta rade stolarski radnici u Mostaru?

Dnevne vijesti:

- 2) Neretva nagrada za dugogodišnje službovanje.

Broj 108, 20. V 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 2) Krojački štrajk u Trebinju.

Broj 109, 22. V 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 1) Štrajk kovinara u Mostaru.

Broj 115, 29. V 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 2) Interesantan izbor. »Hrv. dnevnik« napada dra Mandića radi izbora u kotaru Ljubuški. Stolac.

Broj 116, 30. V 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 5) Upozoravaju se krojački radnici da ne putuju u Trebinje.

Broj 117, 2. VI 1914, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 1) Upozoravaju se bravarski i limarski radnici da ne putuju u Mostar.
- 2) Štrajk krojačkih radnika u Trebinju nije svršen.

Broj 118, 3. VI 1914, str. 2, 3.

Sindikalni pokret:

- 4) Upozoravaju se bravarski i limarski radnici da ne putuju u Mostar.

Dnevne vijesti:

- 1) Nemiri na mostarskoj gimnaziji.
- 3) Kako obmanjuju svijet. Borba između pojedinih kandidata u izbornom srezu ljubuškog i stolačkog kotara.

Broj 119, 4. VI 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 2) Upozoravaju se krojački radnici da ne putuju u Trebinje.

Broj 120, 5. VI 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 3) Štrajk krojačkih radnika u Trebinju još nije završen.

Broj 123, 10. VI 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 1) Radnička deputacija iz Mostara u saboru.
- 3) Upozoravaju se bravarski i limarski radnici da ne putuju u Mostar.

Broj 124, 12. VI 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 2) Isključenje đaka iz mostarske gimnazije.

Broj 125, 13. VI 1914, str. 3.

Dnevne vijesti:

- 1) Značajan izborni rezultat. Izbor u ljubuško-stolačkom katoličkom kotaru.
- 3) Mostarska policija u službi poslodavaca.

Broj 126, 15. VI 1914, str. 1, 3.

Ljubuško-stolački izbor.

Dnevne vijesti:

- 1) Zvanični izvještaj o izboru u ljubuško-stolačkom kotaru.

Broj 128, 17. VI 1914, str. 2.

Sindikalni pokret:

- 2) Jedan rabijatan majstor. O majstoru Šćepi Buduniću iz Trebinja.

Broj 132, 22. VI 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 1) Šikaniranje radništva duhanske tvornice u Mostaru.
- 3) Bravarski i limarski radnici neka ne putuju u Mostar.

Broj 133, 23. VI 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 1) Upozoravaju se pekarski radnici da ne putuju u Tuzlu, a bravarski i limarski u Mostar.

Broj 135, 25. VI 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 2) Pokret bravarskih i limarskih radnika u Mostaru još traje.

Broj 137, 27. VI 1914, str. 3.

Sindikalni pokret:

Štrajk bravarskih i limarskih radnika u Mostaru.

1917.

Broj 2, 7. VII 1917, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 2) Radničke organizacije u Mostaru.

Broj 5, 28. VII 1917, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 3) Zarada radnica duhanske fabrike u Mostaru.

Broj 6, 4. VIII 1917, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 2) Glas iz duhanske fabrike u Mostaru.

Broj 12, 15. IX 1917, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 3) »Pomozi se sam i bog će ti pomoći.« Treba osnovati radničku organizaciju u Mostaru.

Broj 23, 31. X 1917, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 1) Iz mostarske duvanske fabrike. Položaj radnica.

Broj 30, 24. XI 1917, str. 6.

Vijesti i bilješke:

- 2) Javna skupština u Mostaru.

Broj 35, 12. XII 1917, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 4) Nevolje poštanskih manipulantica i pismonoša u Mostaru.

Broj 39, 29. XII 1917, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 1) Iz mostarske duhanske fabrike.

1918.

Broj 9, 30. I 1918, str. 2.

Aprovizacija. Aprovizacione prilike u Mostaru.

Broj 11, 6. II 1918, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 2) Duvanska fabrika u Mostaru. Zahtjevi radnica za povišenjem plata i skraćanjem radnog vremena.

Broj 15, 20. II 1918, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 2) Prijeki sud u jednom dijelu Hercegovine.

Broj 22, 16. III 1918, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 1) Stanje radnica-ka duvanske fabrike u Mostaru.

Broj 25, 27. III 1918, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 3) Iz duvanskog otkupnog ureda u Čapljini.

Broj 26, 30. III 1918, str. 6.

Vijesti i bilješke:

- 3) Fra-trgovac. Dopis iz Čapljine o tamošnjem župniku fra Čuturiću.

Broj 33, 27. IV 1918, str. 7.

Sindikalni pokret:

- 3) Odaslanstvo duhanskih radnica iz Mostara na vladu.

Broj 35, 8. V 1918, str. 3.

Iz stranke:

- 1) Prvi maj u Mostaru.

Broj 54, 13. VII 1918, str. 4.

Sindikalni pokret:

- 2) Iz mostarske duvanske fabrike. Dopis radnica ove fabrike o neispunjenju obećanja zem. vlade.

Broj 67, 28. VIII 1918, str. 3.

Vijesti i bilješke:

- 5) Nehaj mostarske gradske opštine.

Broj 80, 12. X 1918, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 1) Zahtjevi radnica-ka sarajevske i mostarske duhanske fabrike.

Broj 90, 16. XI 1918, str. 3.

Sindikalni pokret:

- 2) Intervencija Saveza b.h. željezničara kod gospodarstvenog odjela željezničke direkcije u pitanju aprovizacije željezničara u Konjicu.

REGISTAR GEOGRAFSKIH IMENA

Mjesto	Broj	Datum i godina	Strana
BIJELA (kod Konjica)	25	25. XII 1909.	3
	13	25. III 1910.	3
	17	22. IV 1910.	3
	28	3. VI 1910.	3
	51	24. VIII 1910.	3
	55	7. IX 1910.	4
	60	24. IX 1910.	4
	62	1. X 1910.	3, 4
	79	12. VII 1913.	3
	103	21. VIII 1913.	2
BILEĆA	24	20. V 1910.	3
	62	9. VIII 1911.	4
	12	25. I 1912.	3
	99	9. V 1914.	4
ČAPLJINA	49	17. VIII 1910.	4
	59	21. IX 1910.	4
	86	24. XII 1910.	2
	49	24. VI 1911.	2
	72	13. IX 1911.	2
	91	18. XI 1911.	3
	23	20. XII 1912.	2
	43	6. IV 1912.	3
	58	16. V 1912.	3
	12	20. I 1914.	3
	25	27. III 1918.	3
26	30. III 1918.	6	

Mjesto	Broj	Datum i godina	Strana
GACKO	23	17. V 1910.	2
	24	20. V 1910.	3
KONJIC	23	17. V 1910.	2
	6	18. I 1911.	4
	62	20. III 1914.	3
	90	16. XI 1918.	3
LJUBINJE	60	2. VIII 1911.	4
LJUBUSKI	137	2. X 1913.	2
	115	29. V 1914.	3
MOSTAR	3	5. V 1909.	2
	4	15. V 1909.	4
	5	25. V 1909.	6
	6	15. VI 1909.	3
	7	25. VI 1909.	4
	8	5. VII 1909.	3
	9	15. VII 1909.	5
	11	5. VIII 1909.	5
	12	15. VIII 1909.	3—4
	13	25. VIII 1909.	3, 4, 5
	14	5. IX 1909.	3, 4
	17	5. X 1909.	6
	19	25. X 1909.	3, 5
	20	5. XI 1909.	4
	21	15. XI 1909.	4
	22	25. XI 1909.	4
	24	15. XII 1909.	2, 3
	25	25. XII 1909.	3
	1	1. I 1910.	6
	3	14. I 1910.	3, 4
	5	28. I 1910.	3
	9	25. II 1910.	2
	14	1. IV 1910.	1
	16	15. IV 1910.	4
	17	22. IV 1910.	2, 3, 4
	18	1. V 1910.	5
	20	6. V 1910.	1
	22	13. V 1910.	1
	23	17. V 1910.	2
	24	20. V 1910.	1, 2, 3
	29	8. VI 1910.	3
	30	11. VI 1910.	1—2
	31	15. VI 1910.	1—2, 4
	32	18. VI 1910.	3
	38	9. VII 1910.	4
40	16. VII 1910.	4	
46	6. VIII 1910.	2	
47	10. VIII 1910.	4	
49	17. VIII 1910.	4	
52	27. VIII 1910.	4	
58	17. IX 1910.	2, 3	
60	24. IX 1910.	3	
61	28. IX 1910.	2, 3	
65	12. X 1910.	3	
71	2. XI 1910.	4	

Mjesto	Broj	Datum i godina	Strana
MOSTAR	83	14. XII 1910.	4
	84	17. XII 1910.	4
	87	28. XII 1910.	4
	2	4. I 1911.	2
	3	7. I 1911.	4
	7	21. I 1911.	4
	10	1. II 1911.	4
	14	15. II 1911.	3
	16	22. II 1911.	4
	17	25. II 1911.	4
	24	22. III 1911.	4
	37	13. V 1911.	4
	38	17. V 1911.	3
	39	20. V 1911.	3
	41	27. V 1911.	3—5
	44	8. VI 1911.	3, 4
	45	10. VI 1911.	4
	46	14. VI 1911.	2, 3
	47	17. VI 1911.	3
	49	24. VI 1911.	4
	50	28. VI 1911.	4
	53	8. VII 1911.	5
	54	12. VII 1911.	4
	69	2. IX 1911.	4
	82	18. X 1911.	3
	89	11. XI 1911.	5
	92	22. XI 1911.	3
	96	6. XII 1911.	4
	97	9. XII 1911.	3
	9	18. I 1912.	3
	11	23. I 1912.	1
	18	8. II 1912.	4
	19	10. II 1912.	4
	20	13. II 1912.	1, 2
	22	17. II 1912.	3
	26	27. II 1912.	3, 4
	27	29. II 1912.	3
	28	2. III 1912.	3
	35	19. III 1912.	3
	37	23. III 1912.	4
	50	25. IV 1912.	4
	53	4. V 1912.	2, 4
	54	7. V 1912.	3, 4
	57	14. V 1912.	3
	58	16. V 1912.	3
	70	15. VI 1912.	4
	79	9. VII 1912.	2
	82	16. VII 1912.	3
	87	27. VII 1912.	4
	89	1. VIII 1912.	4
	90	3. VIII 1912.	3
	95	15. VIII 1912.	4
	96	17. VIII 1912.	3, 4
97	20. VIII 1912.	3	
102	31. VIII 1912.	4	
107	12. IX 1912.	2	

Mjesto	Broj	Datum i godina	Strana
MOSTAR	109	17. IX 1912.	3
	111	21. IX 1912.	3
	132	9. XI 1912.	3
	134	14. XI 1912.	3
	139	26. XI 1912.	3
	144	7. XII 1912.	4
	145	10. XII 1912.	4
	4	9. I 1913.	3
	7	16. I 1913.	3
	11	25. I 1913.	3
	12	28. I 1913.	3
	21	18. II 1913.	4
	22	20. II 1913.	4
	25	27. II 1913.	2, 4
	27	4. III 1913.	5
	32	15. III 1913.	4
	49	26. IV 1913.	3
	56	20. V 1913.	3
	64	7. VI 1913.	3
	78	10. VII 1913.	4
	84	24. VII 1913.	3
	106	24. VIII 1913.	3
	123	16. IX 1913.	2
	125	18. IX 1913.	3
	131	25. IX 1913.	3
	136	1. X 1913.	2
	140	5. X 1913.	3
	203	19. XII 1913.	3
	14	22. I 1914.	2
	40	23. II 1914.	3
	47	3. III 1914.	2
	49	5. III 1914.	2, 3
	51	7. III 1914.	3
	55	12. III 1914.	3
	61	19. III 1914.	3
	65	24. III 1914.	2
	73	3. IV 1914.	3
	90	25. IV 1914.	4
	97	7. V 1914.	3
	100	11. V 1914.	3
	101	12. V 1914.	3
	102	13. V 1914.	3
	103	14. V 1914.	3
	104	15. V 1914.	2
	105	16. V 1914.	3
	107	19. V 1914.	2
	109	22. V 1914.	3
	117	2. VI 1914.	2
	118	3. VI 1914.	2, 3
	123	10. VI 1914.	3
	132	22. VI 1914.	3
	133	23. VI 1914.	3
	135	25. VI 1914.	3
	137	27. VI 1914.	3
	2	7. VII 1917.	4
	5	28. VII 1917.	4

Mjesto	Broj	Datum i godina	Strana
MOSTAR	6	4. VIII 1917.	4
	12	15. IX 1917.	4
	30	24. XI 1917.	6
	35	12. XII 1917.	3
	9	30. I 1918.	2
	11	6. II 1918.	4
	22	16. III 1918.	4
	33	27. IV 1918.	7
	35	8. V 1918.	3
	NEVESINJE	24	20. V 1910.
75		16. XI 1910.	3
36		10. V 1911.	3
68		11. VI 1912.	2, 3
83		20. VI 1912.	4
72		22. VI 1912.	4
73		18. VII 1912.	3
94		13. VIII 1912.	4
109		17. IX 1912.	4
SRAC (selo kod Trebinja)		70	29. X 1910.
STOLAC	17	22. IV 1910.	3
	20	6. V 1910.	2
	57	22. VII 1911.	4
	62	9. VIII 1911.	4
	69	2. IX 1911.	4
	115	29. V 1914.	3
TASOVČIĆI (kod Čapljine)	24	20. V 1910.	3
	34	25. VI 1910.	3
	53	31. VIII 1910.	3
	66	23. VIII 1911.	3
TREBINJE	3	14. I 1910.	3, 4
	49	17. VIII 1910.	3
	54	3. IX 1910.	2—3
	62	1. X 1910.	3, 4
	64	8. X 1910.	4
	65	12. X 1910.	2
	66	15. X 1910.	2
	70	29. X 1910.	4
	71	2. XI 1910.	4
	18	1. III 1911.	4
	19	4. III 1911.	4
	20	8. III 1911.	3
	24	22. III 1911.	3, 4
	28	5. IV 1911.	3
	29	15. IV 1911.	4
	39	20. V 1911.	5
	54	12. VII 1911.	4
	56	19. VII 1911.	3
	58	26. VII 1911.	3
	60	2. VIII 1911.	4
	62	9. VIII 1911.	4
	64	16. VIII 1911.	3
	65	19. VIII 1911.	4
	67	26. VIII 1911.	4
	75	23. IX 1911.	4

Mjesto	Broj	Datum i godina	Strana
TREBINJE	76	27. IX 1911.	4
	81	14. X 1911.	3
	87	4. XI 1911.	4
	88	8. XI 1911.	4
	89	11. XI 1911.	5
	90	15. XI 1911.	4
	91	18. XI 1911.	4
	92	22. XI 1911.	4
	94	29. XI 1911.	4
	96	6. XII 1911.	4
	1	1. I 1912.	3
	4	6. I 1912.	4
	11	23. I 1912.	3
	24	22. II 1912.	4
	41	2. IV 1912.	4
	43	6. IV 1912.	4
	44	9. IV 1912.	4
	47	16. IV 1912.	4
	48	18. IV 1912.	4
	63	30. V 1912.	3
	65	4. VI 1912.	3
	68	11. VI 1912.	2, 3
	70	15. VI 1912.	4
	14	22. I 1914.	2
	29	10. II 1914.	2
	33	14. II 1914.	3
	83	16. IV 1914.	3
	101	12. V 1914.	3
	102	13. V 1914.	3
	105	16. V 1914.	3
	108	20. V 1914.	3
	116	30. V 1914.	3
	119	4. VI 1914.	3
	120	5. VI 1914.	3
	128	17. VI 1914.	2

Number	Author	Title	Year
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Stano Stanić
Ivanjsko blagdanje

Općinska zajednica kulture Livno i Vukovar, 1987.

Knjiga "Ivanjsko blagdanje" kao rezultat vrijednog i visokodiplomskog istraživanja, sadrži bogato i iscrpno podatke o najpoznatijim običajima i vjerskim obilježjima. Autor je knjige Stano Stanić, poznati istraživač i književnik, koji je u ovom djelu prikazao i logički i književni aspekti ovog običaja. On prvi put u knjizi otkriva i razjašnjava njegovo porijeklo i značenje. U knjizi su prikazani i drugi običaji koji su povezani s Ivanjskim blagdanjem, kao što su: "Ivanjski vat", "Ivanjski kola", "Ivanjski vjenčanje" i "Ivanjski ples".

osvrti i prikazi

Knjiga "Ivanjsko blagdanje" Stana Stanića, koja je objavljena u Općinskoj zajednici kulture Livno i Vukovar, 1987. godine, predstavlja vrijedno i iscrpno istraživanje o najpoznatijim običajima i vjerskim obilježjima ovog blagdana. Autor je knjige Stano Stanić, poznati istraživač i književnik, koji je u ovom djelu prikazao i logički i književni aspekti ovog običaja. On prvi put u knjizi otkriva i razjašnjava njegovo porijeklo i značenje. U knjizi su prikazani i drugi običaji koji su povezani s Ivanjskim blagdanjem, kao što su: "Ivanjski vat", "Ivanjski kola", "Ivanjski vjenčanje" i "Ivanjski ples".

osviti i
prikazi

**Stipo Manderalo: GOSPODARI KAMENA,
livanjsko klesarstvo devetnaestog vijeka,
Opštinska zajednica kulture Livno i »Veselin Masleša« Sarajevo, 1987.***

Knjiga *Gospodari kamena*, kao rezultat vrijednog i višegodišnjeg istraživanja, prezentira detaljno i iscrpno podatke o najpoznatijim livanjskim klesarima i epigrafičarima. Autor je knjige Stipo Manderalo, profesor hrvatskosrpskog jezika i jugoslavenskih književnosti, ali i entuzijast paleograf zavičajne provenijencije. On prvi piše o livanjskom klesarstvu i epigrafici, dokumentarno i vjerodostojno, on prvi čita skraćnice, title i abrevijature na spomenicima i paleografski uspoređuje sličnosti i razlike na njima radi relevantnog zaključivanja i suvremene valorizacije. Osim stručnih napisa u pedagoškoj periodici pisao je i o prošlosti svoga kraja i objavio nekoliko vrijednih naučnih radova u Glasniku Zemaljskog muzeja, mostarskoj »Hercegovini« i livanjskim »Tragovima«. U pisanju ove knjige, koja je također plod zanimanja za prošlost njegova zavičaja, vodila ga je plemenita namjera: »Klesarstvo kao ljudska djelatnost već je iza nas. Novi građevinski materijali i nove tehnologije potisnuli su klasičnu obradu kamena. Ta klesarska ostvarenja, iako od kamena, podložna su propadanju. Stoga smo se latili posla da od potpunog zaborava i nestajanja sačuvamo bar dio kulture jednog podneblja i jednog doba.« (Predgovor, str. 5)

Već na početku knjige, u Uvodu, čitamo vrlo zanimljivo štivo, da su jugozapadni krajevi Bosne u srednjem vijeku imali podavno već napuštena imena Zapadne strane, Završje i Tropolje, da je to tipičan kraški predjel sa četiri polja, među kojima je Livanjsko najveće. Autor, tada, konstatira: »Stižemo li na ovaj prostor s južne, dalma-

* Budući da je »Hercegovina« zbog materijalnih teškoća, izazvanih i potenciranih inflacijom, doživjela i preživjela dvogodišnji zastoje u svom izlaženju, Redakcija je odlučila da u ovom broju objavi prikaz ove vrijedne knjige, objavljene prije tri godine.

tinjske strane, osjetićemo kako je ovdje kamena mnogo manje, a rastinja mnogo više nego u Dalmaciji; dolazimo li, pak, sa sjevera, s bosanske strane, primijetićemo kako za nama ostaju stoljetne šume i bujnija vegetacija, a pred nama puknu široki vidici — otkriju nam se prostori s mnogo više kamena i s oskudnijom vegetacijom. Učini nam se kako se ovdje miješaju i nadmeću za prevlast *kamen* i *drvo*. Osjetimo kako se tu, pred našim očima, sudara sivilo kamena s juga sa tamnim zelenilom šume sa sjevera. Cijeli ovaj kraj doživimo kao obostrano amortizirajući prostor.« (Uvod, str. 9) Upravo taj uvodni zaključak — tako da ga slobodno nazovem — odredio je čovjeka i njegovo graditeljstvo — u *drvnu* i *kamenu* — pa ćemo tu naći i prave klesare. Odrednice su mu u graditeljstvu bile klima, način života, migracije i razvijanje običajne kulture stanovništva. Osim toga, kulturna je baština livanjskoga kraja bogata monumentima prošlosti, koja je ostavila brojne graditeljske tragove: delmatske, rimske, medievalne itd. No, odnos je često jedne kulture bio nepovoljan za drugu, prošlu, koja je rušena, pa će se i nama, jednog dana, zamjeriti: »Pred očima nam, doslovno rečeno, nestaju stari mostovi, ruše se kule i bedemi, uništavaju steći. Da li to ne umijemo ili ne želimo uvijek da osluhnemo nijemo zborenje tih biljega vremena u koje je nekad neko utkivao i svoje boli i ushićenja, i brige i nemire, i strepnje i nade (nisu li mnogom od nas čula malo otvrdnula za fine komunikacije s tim minulim, bez čega nema punoće življenja ni u zbilji ovo-vremene naše stvarnosti).« (Uvod, str. 11)

Poneki citat zabilježio sam namjerno, i zato, da ukažem na ose-bujan i divan stil i razumljiv i komunikativan jezik autora prof. Stipe Mandžurala, koji se u ovoj knjizi potvrđuje i kao vrstan stilista, pričalac, a ne samo stručnjak u historijskoj oblasti pomoćnih nauka kojom se, uzgred, bavi, pa ova njegova knjiga i nije tek tako, uzgred, nastala, nego je plod unutrašnje vokacije sposobna stručnjaka, koji prevazilazi amaterska znanja i shvaćanja svojim zapažanjima i stilskim uobličanjima.

Kakve li štete što nam imena tvoraca brojnih starih spomenika nisu sačuvana ni znana, niti ih je moguće više istražiti i utvrditi zbog nedostatka pisanoga traga o njima. Svoja imena klesari kasno urezuju u svoje djelo, tek od kraja 18. stoljeća, a moguće ih je »prepoznati« ili po potpisu ili po sigurnim osobnim obilježjima na svojim djelima. Zato je u podnaslovu knjige ograničeno vrijeme na 19. stoljeće. K tome, veća i civiliziranija pažnja posvećuje se nadgrobnicima baš od početka 19. stoljeća, što je, također, razlog više za prezentaciju klesara baš toga razdoblja, ali se ne može reći da, baš u ovoj knjizi, nije uspostavljena veza sa prošlošću i sa sadašnjošću, koliko je to bilo moguće ili je, pak, bilo potrebno. No, 20. stoljeće, sa novim načinom gradnje i novim materijalima, značilo je i smrt klesarstvu kakvo je bilo. I to je razlog što je vremenska odrednica na 19. stoljeću. Uostalom, konstatira se i u knjizi da se klesarstvo polovicom našega stoljeća potpuno gasi.

Naravno, nisu ni u jednom trenutku zaboravljene ili zanemarene historijske relevantne činjenice s osloncem na prilike, političke, ekonomske i kulturne, ali to uopće nije opteretilo sadržaj ove zanimljive knjige. Dapače, kako se lako čita ta knjiga i kako se lako usvajaju podaci kojima se kulturno i znanstveno obogaćujemo; šta li ona, onda, znači Livnjaku, kad je uspjela široko zainteresirati mnoge druge; i svakoga čovjeka, koji je pročitao, nadahnut će, ali i »natjerati« u misli o precima i o sebi, o njihovom i o svom grobu. Uostalom, mrtvi imaju još uvijek samo onoliko života koliko im živi daju, zar ne? No, knjiga doista nije pomisao na smrt, ona znači život koji je bujao i traga ostavljao, a autor je to zabilježio iz aspekta spomeničnog blaga koje se ne može zanemariti.

Najveći ilustrirani dio knjižnog bloka, pod naslovom *Klesari*, obrađuje te majstore pojedinačno navodeći im istražene podatke i opisujući im klesarsko djelo i umijeće. Poslije kratke opservacije o nepoznatim klesarima do 19. stoljeća nižu se patronimici najpoznatijih s ubikacijom i sa detaljnim opisom njihova rada, ali i sa karakterističnim pojedinostima ako su mogle biti istražene i prezentirane, a to su: Baje (Radnić im je prezime), Bandovi, Petre, Marko Matić, Ivan Bezina Svrđlina, Filip Galić, Jakov Škoro, Vrgoči, Čondrići, Hrste, Jukići, Lijovići, Niko Lerota, Pero Jošić, Marko Tomić, Marko Omazić, Božo Tokić, Jovo Radoja, Ilija Konjik, Mato Konta, Petar Mišković Babić, Ivo Ivanković Rkić i mnogi drugi, što se spominju uz poneki podatak koji pridonosi bogatom mozaiku livanjskog klesarstva.

Najopsežnije i najbolje — zasluženno — opisani su Radnići, zvani Baje, najpoznatiji livanjski klesari, među kojima je darovitom Mati nedavno, pred dvije godine, prošlo 100 godina od smrti. A Baje su zanimljivo i prezentirani rodoslovom, selidbama i kronološkim pregledom radova s naznakom lokalitetâ, te sa bližim podacima o vidoškoj crkvi, turskom sudu, srpsko-pravoslavnom učilištu, Zavra-džamiji, Bušatliji džamiji i drugim javnim objektima, po kojima su Baje prepoznatljiviji neimari, dok su još vidljiviji na nadgrobnim spomenicima, svugdje po grobljima, i posebno na Firdusovom, a sve je to ilustrirano fotosima kao vjernim dokazima. Naravno, navode se i tekstovi sa nadgrobni spomenika. Dobro, nema šta, komentar suvišan.

Posebno, kratko, poglavlje posvećeno je *majdanima*, da se pokaže i dokaže odakle je vapnenac (u Livnu ga zovu »žestac«) za izradu stećaka. Taj je građevinski materijal zavičajnog podrijetla jer »majdana ovog ljutog krečnjaka bilo je uz svako naselje po obodu Livanjskog polja« (Majdani, str. 119), a autor je točno odredio lokacije najpoznatijih kamenoloma. Klesarske obitelji uglavnom su imale i svoje majdane, toliko ih je bilo. Autor nije izostavio ni tehnologiju pripreme kamena za spomenike, koji će biti izloženi velikoj hladnoći iza južnih planina, na mrazovitoj i snježnoj livanjskoj visoravni.

U poglavlju *Epigrafičari* nalazimo, doduše i ranije poznate, podatke da su najstariji zapisi u kamenu na livanjskom području stari

oko 2000 godina, a natpis na narodnom jeziku čak preko 500 godina, ali se potom navode urezivači natpisa u spomenike čiji su klesari tema knjige. Zanimljivo, pogotovo stoga što su spomenici i tekstom i slikom, s koje se epigrafi mogu čitati, predstavljeni u Mandžeralovoj knjizi. U njoj nalazimo istražene podatke o Čurićima, Iliji Veliću, popu Stanku Kojdi, Jovi Kujundžiji, Ivkovićima, Mehmedu Arifu, Ademu Livnjaku, Vrepcima, fra Ivi Mihaljeviću, fra Anti Brešiću Mikuliću, fra Lovri Daliću, fra Alfonzu Brali, te Jovi Crnogorcu, Ivanu Perkoviću, Ivanu Buljanu i Stipi Šesti. A potrebno je upoznati i epigrafičare, ako ni zbog čega drugog, a ono zbog činjenice da je većina klesara bila nepismena, tek je poneki samouk, što je onda značilo i pismen.

Knjiga *Gospodari kamena* Stipe Mandžerala nevelikog je obima, ima 12 štamparskih tabaka, ali velikog formata, 24 x 17,5 cm, no stranice sa fotosima nisu paginirane, ukupno je 31 strana sa 60 slika. Za naše izdavačko-knjižarske prilike solidan je knjižni blok i dobra oprema. Treba pohvaliti fotose Ćire Rajića, umjetničkog fotografa iz Mostara, koji je ne samo ilustrativno nego i argumentirano, svojom slikovnom a kronološkom prezentacijom, pridonio vrijednostima knjige. Uz veliki broj fusnota, u kojima su ne samo vrijedni podaci nego i potrebna objašnjenja, knjigu vrednijom čini i naučna aparatura. Naime, na kraju navedeni su *izvori i literatura*, a potom i *dva registra*: naselja i osobnih imena, među kojima su posebno (kurzivom) označeni klesari i epigrafičari. Pohvalno.

Knjiga Stipe Mandžerala o livanjskim klesarima već je tri godine pred sudom javnosti. Sigurno je stručna kritika već iskazala pohvalnu riječ. Ovaj prikaz je prinos »Hercegovine«, i moj osobni, u tom istom smislu. Srdačno preporučujemo tu vrijednu objavu o livanjskom klesarstvu i svom čitateljstvu.

Velimir Laznibat

**Ibrahim Tepić: BOSNA I HERCEGOVINA U RUSKIM IZVORIMA
(1856—1878),**

»Veselin Masleša«, Sarajevo 1988, 586 strana

U cilju šireg angažmana na Balkanu i evropskoj Turskoj ruska vlada je u julu 1856. godine donijela odluku da se poveća broj konzularnih predstavnika u evropskoj Turskoj. Realizacija te odluke počela je već oktobra 1856. godine, kada je ruska vlada odlučila da se otvore konzulati u Sarajevu i Mostaru. Kroz te, i druge ruske konzulate u Skadru, Dubrovniku i Beogradu, prodefilirat će cijela plejada inteligentnih, obrazovanih ruskih konzula, čiji će iscrpni izvještaji (prave male studije) postati vrlo značajan istorijski izvor i na kojima naučno temelji svoju radnju dr I. Tepić. Zanimljivi temat te knjige je, pored uvoda, podijeljen u pet dobro ukomponovanih i opširnih poglavlja. U prvom (Ruski konzulati i konzuli u Bosni i Hercegovini i Dubrovniku posljednjih decenija osmanske vladavine, str. 17—76) dat je pregled osnivanja i rada ruskih konzulata u Dubrovniku (godina osnivanja se ne zna), Sarajevu (osnovan 1856), Mostaru (osnovan 1858) i iscrpne biografije ruskih konzula u Sarajevu (A. F. Giljferdinga, E. R. Ščulepnikova, A. N. Kudravceva), Mostaru (V. V. Bezobrazova, sekretara V. S. Jonina, N. N. Četveruhina, N. A. Ilarionova, J. P. Slavoljubova) i Dubrovniku (P. N. Stremouhova, K. D. Petroviča, A. S. Jonina, V. V. Makuševa).

U drugom poglavlju knjige (Položaj Bosne i Hercegovine u Osmanском Carstvu, str. 77—240) obrađeni su značajni aspekti društveno-ekonomskog života u Bosni i Hercegovini (stanovništvo Bosne i Hercegovine, administrativno-upravna podjela, bosanske valiije, komesari Porte, činovništvo, poreski sistem i socijalno-ekonomski položaj seljaštva, finansijski sistem, trgovina i saobraćaj i osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu). Veoma interesantne i za jugoslavensku historiografiju nove podatke autor daje o poreskom sistemu, posebno sa stanovišta poreskih obaveza kmeta prema crkvi i državi. Poreskim

opterećenjem kmet je bio doveden u beznadežan socijalni položaj. Oko 70% svojih prihoda seljak je morao plaćati crkvi i državi, čiji je osnovni prihod ubiran od desetine koja je, npr. u Hercegovini, činila 60% ukupnih prihoda. U kontekstu izučavanja ekonomskih odnosa sa Austro-Ugarskom ruske konzule zanimaju pojedine privredne grane, kao što je, npr., uvozno-izvozna trgovina. Osim za trgovinu ruski konzuli u Bosni i Hercegovini se interesiraju za vojna pitanja (regrutacije, vojni kadrovi, naoružanje, brojnost armije), policijske snage, administraciju, finansijski sistem i sl.

Seljačkim pokretima u Bosni i Hercegovini krajem šeste i početkom sedme decenije 19. vijeka (Ustanak hrišćanskog stanovništva u istočnoj Hercegovini 1857—1863, pokret seljaka u Bosanskoj krajini i Posavini 1858. i posljedice) posvećeno je treće poglavlje knjige (str. 241—354). Hercegovačke ustanke duž crnogorsko-turske granice veoma pomno prate ruski konzulati u Dubrovniku, Sarajevu i Mostaru. Iz njihovih izvještaja vidljive su konzulske simpatije za ustanike, s kojima često i lično kontaktiraju. Za razliku od hercegovačkih ustanaka, za čiji glavni uzrok ruski konzuli smatraju nepoštivanje hatihumajuna, ustanci u Bosanskoj krajini i Posavini 1858. godine za ruske konzule nisu bili u centru pažnje. O njima su konzuli obaviješteni posredno, preko evropske i ruske štampe, koja stoji na pozicijama opravdanja i odbrane ustaničkih pokreta. Ustanku u Hercegovini, pa zatim u Bosni, 1875—1878. u knjizi je dato dosta prostora. Cijelo četvrto poglavlje (Bosanskohercegovački ustanak 1875—1878. godine i posljedice, str. 354—493) posvećeno je seljačkim ustancima, čije su posljedice imale znatnog uticaja ne samo na tok bosanskohercegovačke nego i evropske istorije. Stojeći na stanovištu da su ustanak u Hercegovini i Bosni dva odvojena specifična ustanka, autor o njihovim uzrocima, tokovima i posljedicama iznosi nove interesantne podatke. Ruski konzularni izvještaji o bosanskohercegovačkom ustanku su u početku dosta šturi da bi izbijanjem srpsko-crnogorsko-turskog sukoba 1876. postali opširniji i češći s izrazitom namjerom da ustanak prate u kontinuitetu. Neki ruski konzuli, pored svojih iscrpnih izvještaja, iznose i svoje vizije rješenja bosanskohercegovačkog pitanja, Kudravec npr. Slabo obaviještena o podjeli interesnih sfera između Rusije i Austro-Ugarske do Sanstefanskog mira 1878. i informisana post festum o rezultatima Berlinskog kongresa i okupaciji Bosne i Hercegovine, ruska javnost je izrazito neraspoločena prema Austro-Ugarskoj i njenim ciljevima na Balkanu. Obaviještena preko austrijske i srpske štampe, ruska javnost sa simpatijama gleda na pokret otpora bosanskohercegovačkog stanovništva.

Udjelu Rusije u kulturno-prosvjetnom životu, koji je bio u sjenci društveno-političkog života, posvećeno je peto poglavlje knjige (Prisustvo Rusije u kulturno-prosvjetnom životu Bosne i Hercegovine, str. 494—542). Autor konstatuje da taj udio nije bio velik i da je ograničen na dostavljanje ruskih crkveno-školskih knjiga i školovanje tridesetak mladića iz Bosne i Hercegovine na ruskim univerzitetima

i akademijama. Ruska pomoć bosanskohercegovačkim školama nije bila zanemarljiva. Neke su škole, zahvaljujući toj pomoći, postojale.

Na kraju knjige je dat naučno zreo zaključak na srpskohrvatskom i engleskom jeziku.

Knjiga Ibrahima Tepića je značajan doprinos bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj istoriografiji. Neće zvučati neskromno ako kažemo da je knjiga dobro naučno fundirana sinteza bosanskohercegovačke istorije 1856—1878, ali je ipak nekompletna i nesveobuhvatna bez turske građe za taj period. Još uvijek je turska građa za taj period bosanskohercegovačke istorije dosta nepoznata jugoslavenskim naučnicima, pa bi trebao neko, kao dr Tepić ruske, »prekopati« carigradske arhive, čiji bi fondovi dali odgovor na mnoga neriješena pitanja bosanskohercegovačke istorije.

Izbor izvora, literature, način izlaganja i zreli zaključci odaju autora koji čvrsto stoji na naučnom tlu. Možda su eksepti konzulskih izvještaja mogli biti i kraći, pa bi se čitalac lakše snašao u mnoštvu podataka i činjenica. Izdavač »Veselin Masleša«, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, koji je knjigu solidno uredio, i ovoga je puta napravio pravi izbor. Izdavaču i naučnicima bismo, na kraju, zaželjeli buduću tješnju i češću saradnju koja bi rezultirala sa više ovakvih i sličnih kapitalnih djela. Napominjemo da je potpuno opravdano društveno i naučno priznanje Nagrada »Veselin Masleša« koja je dodijeljena Tepićevoj knjizi.

Mr Edin Čelebić

SOVIĆI I GORICA U BEKIJI,

zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi,
Sovići i Gorica, kolovoz 1989, godina 1, broj 1, str. 84

Zvuči skoro nevjerojatno u današnje vrijeme, kada se gase mnogi časopisi i zbornici uglednih izdavača, da dva sela ili dvije mjesne zajednice izdaju zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi. Upravo se to dogodilo ljeta 1989. u mjesecu kolovozu. Sela Sovići i Gorica, u jednoj od najnerazvijenijih općina Bosne i Hercegovine, u Grudama, kako kažu službeni izvori, izdali su svoj zbornik pod naslovom *Sovići i Gorica u Bekiji*, zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi, u tri tisuće primjeraka. Tiraž od 3.000 primjeraka je nedostižan i za mnoge poznate zbornike i časopise, na kojima obično piše da su tiskani u 500, 800 ili 1.000 primjeraka. Sve je moguće uz dobru volju i veliki napor. Izdavači su predvidjeli da zbornik izlazi polugodišnje.

O sadržaju zbornika i njegovim nakanama Vlado Bogut, glavni i odgovorni urednik, u predgovoru, između ostalog, kaže: »Danas, u vrijeme kada se gube i nepovratno nestaju tradicionalne niti naše kulturne baštine imaš u rukama zbornik 'Sovići i Gorica u Bekiji' koji će od danas, svakog polugodišta, za tebe, poštovani čitatelju, pokušati otrgnuti od zaborava dijelove burne i krvave, ali časne prošlosti tvoga naroda i tvoga kraja. U suradnji sa svim zainteresiranima pohodit ćemo tragove pradaвне povijesti uklesane po hercegovačkom kamenu i uzoritog čovjeka koji tu živi i djeluje još od davne prošlosti. U starim dokumentima što ih čuvaju škrti arhivi i još poneki 'tavan' na fotografijama snimljenim tamo neke godine, u pribilježenim kazivanjima naših djedova i u još uvijek zanimljivoj usmenoj tradiciji i tajnovitim legendama, otkrivat ćemo stranicu po stranicu naše tegobne povijesti za nezaborav.

U prvom redu zbornik će sadržavati radove o Sovićima i Gorici, o ostalim dijelovima naše općine, te o susjednim graničnim općinama Imotski, Posušje, Lištica i Ljubuški.«

U prvom broju zbornika *Sovići i Gorica u Bekiji* objavilo je devet autora svoje radove koji su po sadržaju dosta raznoliki, od arheologije, povijesti, slikarstva i narodnih legendi do poezije.

Na području Gorice i Sovića nađeno je dosta arheoloških predmeta iz rimskog vremena, od kojih je najpoznatiji nadgrobni spomenik djevojke Lupe koji se danas čuva u Muzeju Hercegovine u Mostaru. Taj spomenik u riječi i slici prezentira Vlado Bogut.

Pregled povijesti Sovića i Gorice do kraja 16. stoljeća na zanimljiv i dokumentaran način iznio je Milan Glibota u radu »Sovići i Gorica, povijesna razmatranja s posebnim osvrtom na prvi utvrđeni spomen ovih naselja u prošlosti«. Na njegovo izlaganje »nadovezuje se« rad Zvonke Kordića »Bekija (od Imotske Bekije 1718. do Bekije 1989. godine)«. Autor je pažnju usmjerio na nastajanje Bekije i utvrđivanje njenih povijesnih granica.

Fra Pavao Šilobadović ili Šilobad iz 17. stoljeća poznat je po svojoj kronici »Libretin« u kojoj je bilježio ratne događaje u dijelu Hercegovine i Dalmacije od 1662. do 1686. godine, što znači da je obuhvatio kraj kandijskog i početak morejskog rata. Njegova kronika pisana je na narodnom jeziku i narodnim pismom, bosančicom. Milan Glibota je u radu »Sovići i Gorica u Šilobadovićevoj ratnoj kronici« dao prikaz zbivanja u ta dva mjesta prema toj kronici.

Zapažen je rad »Hercegovina pred konac petnaestog i u šesnaestom stoljeću prema turskim katastarskim defterima«, čiji je autor također Zvonko Kordić.

Dr Andrija Nikić objavio je opširan rad sa dosta vrijednih podataka »Prezimana u Tihaljini od 1743. do 1911. godine«.

»Dva zaboravljena portreta slikara Romana Petrovića pjesnika A. B. Šimića i Tina Ujevića« rad je mra Anđelka Zelenike. Navedeni portreti su A. B. Šimića iz 1920. a Tina Ujevića iz 1937. godine.

U zborniku je objavljeno i nekoliko manjih priloga iz usmene tradicije bekijskog kraja i povijesti umjetnosti, te nekoliko pjesama Mile Pešorde i Ljubice Benović.

Sve u svemu, zanimljivo je štivo u zborniku koji će sigurno pobuditi znatiželju ne samo znanstvenih i stručnih krugova već i širih narodnih slojeva, posebno na području današnje grudske općine. Iako zbornik *Sovići i Gorica u Bekiji* po broju stranica nije obiman, to mu ne umanjuje vrijednost jer taj rijedak poduhvat doista treba cijiniti. Njegovu vrijednost povećava vrlo uspjeta likovna i tehnička oprema.

Na kraju zaželimo izdavačima i Redakciji da istraju u mukotrpnom poslu, koji iziskuje mnogo znanja, materijalnih sredstava i, posebno, entuzijazma.

Mr Stjepan Ivanković

ZBORNİK SJEĆANJA O MOSTARSKOM BATALJONU,
Skupština opštine, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta
i NOB-a Mostara,
Mostar 1989, str. 950

Još jedna pobjeda! Još jedan neugasivi pramen svjetla, nama, savremenicima i učesnicima u događajima i generacijama koje tek dolaze, osvjetljava vrijeme koje se po svojim događanjima, po svojim djelima jednostavno ne može i ne smije zaboraviti. Što je zapisano, to ostaje, a što se samo pamti, to se zaboravlja. *Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu* treba stalno da podsjeća na ono što je nekada bilo, da bude memento koji osvjetljava puteve kojima kroz savremenost i budućnost koračamo. Autentična pričanja onih koji još žive i onih koji su u prošlim godinama i decenijama otišli iz života neposredno svjedoče o vremenu kakvo prije toga naša, nevoljama i mučnom sudbinom bogata, istorija nikada ranije nije zabilježila, o ustanku i borbi naših naroda i narodnosti protiv okupatora i domaćih izdajnika, o samoprijegoru i heroizmu boraca za slobodu, o mladosti koja je, boreći se za domovinu, za život život dala.

Za četiri posljednje godine pred našu javnost, evo, izlazi peti tom edicije Odbora za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe Mostara. Prije tri godine (1986) u Mostaru je predstavljena knjiga *Mostarski bataljon* Envera Čemalovića, djelo koje je za autentičan, objektivan i uspješan prikaz borbenog puta i političkog djelovanja te naše slavne jedinice jugoslavenskih partizana i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije doživjelo brojna neslužbena i službena priznanja, među ostalima i Povelju »4. juli« Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije.

U djelu *Mostarski bataljon* dat je u osnovi cjelovit put i djelovanje Bataljona, od njegovog formiranja 1941. do posljednjih borbi sa neprijateljskim armijama, do njihove kapitulacije u Sloveniji 1945. godine. Nije slučajno što danas imamo *Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu*. Zbornik »dolazi« po davno usvojenom programu

Odbora, da svojim »pogledom izbliza« ispriča mnoge značajne i interesantne detalje o malim i velikim borbama, o uspjesima i stradanjima Bataljona, o hrabrim borcima iz žestokih sudara sa neprijateljem, o životu, radovanjima, pogibijama i umiranjima onih »koji nijesu umrli«, o veličini i snazi Komunističke partije Jugoslavije koja je nepokolebljivo, cijelo vrijeme, stajala na čelu ustanka i borbe.

U Zborniku, koji znači kompoziciju preko stotinu tekstova, ispričanih od stotinu autora, zabilježen je veliki broj dragocjenih podataka o vremenu i ljudima iz najtežeg perioda naše narodne istorije. Svojim sadržajem Zbornik uveliko upotpunjuje saznanja objavljena u kapitalnom djelu *Mostarski bataljon*. U tom smislu *Zbornik sjećanja* je i komplement djelu *Mostarski bataljon* i s njim čini sretnu i nenametljivu cjelinu. Programski, od početka, tako je i zamišljeno.

Autori sjećanja u Zborniku su obični borci, deseteri, vodnici, komandiri, komandanti i komesari, zatim sekretari partijskih i skopjevskih organizacija i komiteta u Bataljonu ili u gradu Mostaru, odakle su dugo vremena, naročito u početku ustanka, tekla uputstva i direktive, što su dopirale do Bataljona na položajima u Hercegovini, nekada i dalje.

Sadržaj članaka u Zborniku je vrlo različit. Nijesu pisani po narudžbi niti je neko unaprijed odredio o čemu treba pisati. Prilozi su rezultat afiniteta njihovih autora prema zapamćenim i doživljenim događajima (koji mogu, naoko, biti i manje važni), oni su u velikoj mjeri izraz drugarstva, bliskosti i ljubavi prema saborcima Bataljona, sjećanje na staze kojima su kao borci s Bataljonom hodili i mnogo čega neslućenog doživjeli i preživjeli, radovali se i tugovali.

Sa literarne (memoarske) strane kvalitet članaka je, isto tako, vrlo različit, nejednako uspješan, jer ni njihovi autori nemaju jednako duhovito i oštro pero, ni jednak smisao za pisanje ili kazivanje. Mnogi među autorima nemaju čak nikakvih literarnih pretenzija, oni pišu ili kazuju svjedočanstva kako se sloboda teško vojevala i skupo plaćala, pišu o tom vremenu, o ljudima i događajima onako kako su ih vidjeli i doživjeli, kako su ih zapamtili. Glavno je da se zapiše istina, da se o Bataljonu i njegovim borcima zapamti što više i što vjernije. Velika je i nepatvorena istina da su grad Mostar i njegov Bataljon bili i ostali jedno, srasli u životu i u smrti i vrlo teško je ta dva lica jednog bića s uspjehom raspoznati, a još teže razdvojiti. Iz mnogih tekstova je moguće dokučiti šta je u Mostaru značila Partija, kakva je i kolika bila njena uloga u podizanju ustanka, u mobilisanju boraca u partizanske redove, u razgaranju narodnooslobodilačke borbe i njenom uspješnom završetku. Partija — sloboda — borba — Mostar — Bataljon osjećaju se u svakom radu i svakom dahu i onda kada ishod nekih događaja nije bio potpuno uspješan i sretan.

Ko pozna rađanje i borbeni put, uspjehe i neuspjehe Mostarskog bataljona lako može uočiti da u sjećanjima malo ima govora o

čuvenim bitkama i zapaženim pobjedama Bataljona. Za pobjedu i uspjeh u bici za oslobađanje Žepča (januar 1943) Mostarski bataljon je javno pohvaljen od Vrhovnog štaba NOV i POJ, ali se u svega dva-tri rada bilježi sjećanje na tu bitku. Mnogo više nije napisano ni o bici za Prozor (februar 1943) u toku IV neprijateljske ofanzive, kada je Mostarski bataljon u sastavu 3. divizije vještim i brzim prodorom u Prozor, opasan bodljikavom žicom i bunkerima, olakšao brzu i sjajnu pobjedu partizanskih snaga nad jakom posadom Italijana. Uspjeh partizana u bici za Prozor smatra se jednom od najvećih partizanskih pobjeda u toku cijelog ratovanja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Mnogo više autora je zabilježilo svoja sjećanja na teška vremena, na uslove življenja i ratovanja, koji su se u mnogo slučajeva primicali granici mogućnosti koje živ čovjek može izdržati, na stradanja, gubitke i umiranja. Narod kaže da se dobro dugo pamti, a zlo još duže. To je u sjećanjima još jednom potvrđeno!

Sa dosta interesantnih detalja obrađeno je stvaranje Bataljona u šumama oko Boračkog jezera u konjičkom kraju, prvih dana septembra 1941. godine, prve borbe i žrtve i postepena afirmacija prve partizanske vojničke jedinice u tom kraju. Nekoliko priloga su dali borci komunisti koji su po zadatku Partije prvi izišli na terene oko Boračkog jezera i osnovali jezgro Bataljona, koji je najprije dobio naziv Boračko-jezerski bataljon. O toj temi — osnivanje i formiranje Bataljona — moglo je biti i više priloga i podataka koji se ne bi smjeli zaboraviti. Od nekih autora se s pravom moglo očekivati više od onoga što je »telegrafski« napisano s vrlo odgovornog i značajnog komandnog položaja u Bataljonu.

Po broju autorskih priloga sve ostale događaje, zabilježene u Zborniku, nadmašuje ratovanje na Sutjesci (V neprijateljska ofanziva). Sutjeska znači najveće stradanje, ali i najveću pobjedu partizanskih snaga Jugoslavije nad snagama udruženih okupatora i domaćih izdajnika. Sticajem okolnosti Mostarski bataljon, odvojen od svoje 10. hercegovačke brigade, ostao je sa ostalim snagama 3. divizije na drugoj strani Pive. Ostali su u zaštitnici ranjenika i Centralne bolnice. Zbog njihovog sporog kretanja zaostali su za glavninom ostalih brigada i divizija skoro tri dana. Kada su stigli na rijeku Sutjesku (13. juna), njemački obruč, utvrđenih i dobro naoružanih jedinica, bio se ponovo zatvorio. Nekoliko dana ranije glavnina naših snaga na Sutjesci bila je razbila taj obruč i naše jedinice su se pod borbom izvukle iz opasnog okruženja. Pri prelasku preko Sutjeske Mostarski bataljon, u sastavu 3. divizije, našao se u kotlu najtežih i najkrvavijih sudara sa Nijemcima, koji su se tih dana u borbama na Sutjesci uopšte odigrali. Poznat je tok borbe toga tragičnog 13. juna. Podilaženje prema obroncima Zelengore (Košur, Krekovi itd.) odvijalo se u neprekidnim jurišima. U takvom jednom jurišu, na čelu svoje divizije, poginuo je i Sava Kovačević, njen komandant. Bez ublažavanja može se reći da su snage 3. divizije taj dan doživjele

težak poraz. U toj paklenoj vatri, iz neba i sa zemlje, snage naše divizije su izgubile mnogo boraca, a veliki broj je bio teško ranjen. Mostarski bataljon je na Sutjesci izgubio 95 boraca. Došlo je do rastrojstva naših snaga i dijelovi divizije su se neorganizovano povukli na razne strane. Veće ili manje grupe, pa i pojedinci, odstupili su prema svojim mogućnostima i situaciji u kojoj su se našli.

Pošto se odmakao od linije sudara sa neprijateljem i donekle konsolidovao, Mostarski bataljon je održao kratko savjetovanje. Štab Bataljona, zajedno sa borcima, donio je jednoglasnu odluku da je najbolje rješenje da se preživjeli borci Bataljona, po grupama, prebace do Mostara (Konjica, Jablanice, Prozora, Trebinja itd.), da prezdruve, prikupe snagu i ponovo iziđu u planine i nastave borbu. Tako je i bilo. Pri prebacivanju do Mostara (i drugih spomenutih mjesta) još je bilo borbi protiv četničkih, ustaških i domobranskih snaga, ali Mostarci su u velikoj većini uspjeli da se neprimijećeno od neprijatelja ubace u Mostar. Zbornik sjećanja u brojnim člancima bilježi divne i nezaboravne primjere junaštva, samoprijedora i drugarstva boraca Bataljona na Sutjesci. Opisani su i mnogi drugi interesantni detalji borbi protiv neprijatelja i prije odsudnog sudara na rijeci Sutjesci. Isto tako, i borbe i stradanja pojedinih grupa koje su nailazile na četničke zasjede na putu do Mostara.

Grad Mostar je u svojim mahalama i domovima pružao zaklon i predah iscrpljenim borcima i ranjenicima. Neprijatelj je slutio da se u gradu kriju borci Bataljona. Iznenađeno i vrlo temeljito je proveo raciju. Vrlo malo, skoro nikako, neprijatelj nije uspio, i pored malodušnosti i izdajstva pojedinaca. Ostalo je trajno zabilježeno herojsko držanje partizanke Rade Ivanišević i drugih boraca pred agentima Gestapoa u toku racije. Od njih neprijatelj nije ništa saznao. I u toj prilici Mostar je pokazao držanje dostojno svoje poznate moralne čvrstine i patriotske tradicije. Borci Bataljona nijesu dugo ostali u gradu. Već polovicom jula započelo je, opet po dijelovima, prebacivanje grupa na određena mjesta u okolici grada. Bilo je to organizovano i disciplinovano. Bataljon se u šumi reorganizovao i nastavio borbu sve do svršetka rata.

O golgoti Mostarskog bataljona, koja je na koncu završila sretno i pobjedonosno, i danas se mogu čuti razna mišljenja i ocjene i među jugoslavenskim partizanima. Kada razmišljam o tom slučaju, i nehotice mi se nameću neki poznati i priznati istorijski primjeri, pa ih zato ovdje i navodim. Povlačile su se cijele organizovane vojske pred nadmoćnim snagama neprijatelja, da sačuvaju živu silu armija, da prezdruve, da se prestroje i sačekaju svoj trenutak za odsudan udarac po neprijatelju. Nema nikakve mrlje ni moralne zamjerke armijama Kraljevine Srbije što su pod žestokim pritiskom i udarima njemačko-austrougarsko-bugarskih armija (Makenzenova ofanziva, 1915) bile prisiljene da privremeno i zemlju napuste. Solunski front i Kajmakčalan su kompenzirali golgotu koju je Srpska vojska povlačenjem kroz Albaniju, uz teške gubitke, podnijela.

Dunkerque je u drugom svjetskom ratu (1940) značio težak poraz i vrtoglavo odstupanje britanskih armija s kopna Evrope pred nadmoćnim snagama Trećeg Rajha. Nesumnjiva slava i istorijska pobjeda tih britanskih snaga, sa ostalim snagama saveznika, počinje otvaranjem drugog fronta (juna 1944) iskrcavanjem u Normandiji i godinu dana kasnije konačnim porazom Hitlerove Njemačke.

Pjesnik Ovidije kaže: »Ako je u malome dozvoljeno služiti se velikim primjerima...«, u tim analogijama sadržan je odgovor svima koji, makar i za momenat, postavljaju pitanje ugleda, veličine i slave Bataljona i grada Mostara za onu golgotu u teškim ratnim vremenima fašističke okupacije, neprekidno i do kraja.

Četnički puč, u proljeće 1942. godine, zauzima istaknuto mjesto na stranicama Zbornika u sjećanjima brojnih autora. I sâm sam bio svjedok tih tragičnih dana u kojima su četnici, ohrabreni nastupanjem jakih talijanskih snaga, mučki i zvjerski izvršili prepade na svoje dojučerašnje saborce i drugove po oružju. Trajno nosim utisak da je to bio period najneugodnijih i najtežih doživljaja u cijeloj borbi. Taj period sam doživio teže i bolnije od svih koje sam u partizanima prošao, teže i od Neretve i Sutjeske, koje sam također prošao. Veliki broj drugova, boraca iz rata, ponio je o tim događajima iste takve utiske. U Zborniku je o toj tragediji dato dosta potresnih i nezaboravnih slika. S pravom je na više mjesta istaknuto da bi naši gubici bili mnogo manji da je u odsudnom momentu bilo više budnosti i opreznosti komunista, posebno komandnog kadra.

Mnogo mjesta u Zborniku također je posvećeno stradanju bataljonske bolnice u Grušči, u konjičkom kraju, u proljeće 1944. Kazivanja preživjelih boraca, svjedoka te tragedije, govore koliko su nisko pali i kako su daleko otišli četnici u svojoj izdaji prema vlastitom narodu, kako su nečovječno znali postupati i prema nenaoružanim, bolesnim i ranjenim ljudima. Vjerna slika postupaka sljedbenika jedne protunarodne i sumnjive ideologije!

Upadi boraca Mostara, posebno noćni upad nekolicine boraca Bataljona kroz potkrovlje zgrade Sjevernog logora u Mostaru, spadaju među podvige s kojima bi izišli na glas najvještiji i najhrabriji profesionalni provalnici američkog podzemlja. Iako su logor danonoćno, na svim uglovima zgrade i na drugim važnim mjestima, čuvale talijanske i domobranske straže, hrabri borci Bataljona su se uvukli u zgradu, pokupili oružje i municiju i povukli se neopaženo. Vojne vlasti i komanda logora su za tu nevjerovatno drsku provalu saznali tek kada je odnesena oprema stigla do Štaba Bataljona u Glavatičevu. Trajno će se pamtili i hrabrost šofera kamiona koji je uz životnu opasnost »posudio« kamion iz okupatorske garaže, odvezao ukradenu municiju i oružje na oslobođenu teritoriju i kamion neprimijećeno ostavio na njegovo mjesto. Za Zbornik sjećanja je značajno da su o tim događajima pisali borci koji su ih smislili i sami izveli.

U člancima Zbornika, na više mjesta, sa neskrivenim žaljenjem i sjetom, borci su ispričali pojedinosti o jednom događaju koji ta-

kođer ne može biti zaboravljen. U izuzetno teškoj atmosferi i situaciji, neposredno poslije četničkog puča, juna 1942, Bataljon se pod bor-
bom povukao u divljinu Prenja i ponovo okupio preživjele borce. Pošto su, po ocjeni Štaba Bataljona, predstojali stalni pokreti i vjero-
vatno teške borbe, donesena je odluka da se oko 40 boraca Bataljona
(slabog zdravlja i kondicije) povrati u Mostar. I pored brojnih pro-
testa onih koji su za povratak bili određeni, ali i drugih boraca Bata-
ljona, ta naredba je sprovedena. Sa Crnog polja određeni borci su se
u tri grupe prebacivali prema Mostaru. Neki su uspjeli sretno stići
u Mostar, dosta ih je otkriveno i uhvaćeno. Potom su upućeni u za-
tvore i kažnjeničke logore. Neki su u toj tragediji i glavu izgubili.

Taj događaj neosporno znači neizbrisivu tamnu mrlju u hronici
Bataljona. Bez obzira što Štab Bataljona nije imao lošu namjeru,
malo je boraca Bataljona, tada i sada, koji tu odluku nijesu zažalili
i koji je ne osuđuju. Tu odluku kao ozbiljnu grešku danas vide i u
svojim sjećanjima priznaju i neki drugovi koji su u donošenju takve
odluke imali važnu riječ. Bilo kako bilo, to je neosporno ishitrena
odluka. Za donošenje tako važne i sudbonosne odluke trebalo je, pre-
ma narodnoj, barem još jednu noć »prespavati«.

U člancima Zbornika zabilježeni su ljudi i događaji o pojedinim
borbama koje je Bataljon vodio u toku svoga četvorogodišnjeg rato-
vanja. Zabilježena je i prva veća borba partizana sa jakim ustaškim
snagama na Vrapču iznad Konjica i prve žrtve u konjičkom kraju.
Teške borbe vodio je Bataljon u IV neprijateljskoj ofanzivi protiv
četničkih brigada iznad Konjica februara 1943. Tu su živote ostavili
mnogi poznati borci Bataljona. Tu je tada poginuo i komandant
Mostarskog bataljona Miloš Kovačević. Borci pričaju i o borbi na
Porimu, kod Kamene, na prilazima Mostaru u toku njegovog osloba-
đanja, februara 1945. U sastavu 29. hercegovačke divizije Bataljon je
danima vodio teške borbe protiv njemačkih snaga na Ivan-sedlu. Odatle
se sa divizijom probijao prema sjeveru kroz Bosnu, Hrvatsku, sve do
Slovenije i sjeverne granice Jugoslavije. Zabilježena je i posljednja
borba Bataljona pred kapitulaciju Njemačke koju su njemačke armije
na slovenačko-austrijskoj granici vodile sve do 15. maja 1945.

Nije zaboravljen ni sanitet u Bataljonu i njegovo djelovanje u
narodu svuda kuda se Bataljon kretao. Žene partizanke su u nekim
pričanjima ovjekovječene svojim samoprijegornim spasavanjem i lije-
čenjem ranjenika.

U Bataljonu je bio razvijen kulturno-umjetnički život. Svojim
umjetničkim programima Bataljon je u narodu neprekidno vršio mo-
bilizatorski i politički uticaj. I o tome su zabilježena sjećanja u
Zborniku.

Svojim zalaganjem, hrabrošću i izdržljivošću bili su poznati kuriri
Mostarskog bataljona, naročito neki među njima (doajen kurira Meha
Arap, zatim Vasa Maslo, Šerif Burić itd.). Oni su odgovorno i spretno
izvodili odrede boraca iz Mostara i stazama i bogazama, daleko od
očiju i zasjeda neprijatelja, vodili ih na odredišta. Oni su održavali

stalnu vezu između Mostara i Bataljona, odnosili vijesti i poruke u druge jedinice, u druge krajeve, prema potrebi i zadacima. Njihovoj umješnosti i hrabrosti su u više slučajeva bili povjereni vrlo istaknuti rukovodioci Partije i vojničkog komandovanja u prebacivanju, danju i noću, nerijetko i po neoslobođenoj teritoriji. Na svojim zadacima neki kuriri su se proslavili do legende. U prilogima Zbornika neki će ostati ovjekovječeni, što su mnogostruko i zaslužili.

Evo jednog izvotka iz sjećanja borca o svom izlasku u partizane:

»Pri jednom predahu neko nam je ispričao da je to naše pješaćenje 'milost božja', ako se upoređuje sa prelaženjem tog dijela (Brasina na Veleži) zimi. Dočarao nam je sliku zime 1941—1942, kada su taj put prevaljivali uz pomoć sjekirica. Njima su zasijecali led kako bi mogla čvrsto noga da stane. I u takvim prilikama Meha Arap je na sebi iznosio ne samo kilažu trostruko veću nego kod drugih, nego i još jednog druga koji nije mogao da se tuda kreće. Mehu sam tada vidio prvi put. Onizak, izgledao mi je jak. Možda zato što smo već čuli priče o njemu. I onu kako je na sebi iznio Salku Fejića u Podveležje kad je bio ranjen u vinogradima povrh Carine. A Salko je bio bar za glavu viši od Mehe. U njegovu snagu i izdržljivost uvjerio sam se, poslije, stotinu puta. Najveći ranac na leđima, a u zubima lula — vječito upaljena — uzbrdo i ravnicom. Zapeo bih da se nađem ispred njega, jer me dim iz njegove lule gušio i nagonio na kašalj. Iako sam koračao što sam bolje mogao (a bilo mi je osamnaest godina), uskoro bih opet osjetio dim Mehine lule. A ja opet u trk, da budem što dalje, ispred njega.« (D. Bilanović: Disciplinovano i odgovorno)

U toku okupacije Mostar se sa neprijateljima obračunavao i atentatima na neke istaknute ličnosti. Lični teror kao oblik borbe Partija nije (principijelno) nikada zastupala, ali su u izuzetnim prilikama komunisti Mostara, s uspjehom, sa oružjem presretali razne saradnike neprijatelja. I o tome ima sjećanja u Zborniku.

Daleko bi nas odvelo ako bi trebalo da se osvrnemo na razne brojne interesantne i značajne događaje i ljude koji su zabilježeni u Zborniku (i u kronici Bataljona). Osvrnuću se samo još sa nekoliko riječi na djelovanje komunista i skojevaca u Mostaru i u Bataljonu. Oni su bili, gotovo redovno, pokretači i glavna udarna snaga svih akcija koje je pokretala Partija i narodnooslobodilački pokret. Svojom mladošću i hrabrošću posebno su se isticali skojevci. Osjećam da bi bilo dobro da na kraju ovog izlaganja damo njima riječ, da oni govore o sebi, o ljudima i događajima kako su ih oni vidjeli, tim prije što među odštampanim radovima u Zborniku ima i takvih priloga, toliko uspjelih i primjerima toliko ilustrativnih, da bi zasluživali da se i posebno objave kao interesantna memoarska literatura iz ratovanja jugoslavenskih partizana:

»Iako su nas izvjesno vrijeme dobro vježbali kako da koristimo oružje, kako da pužemo i sl., što je posebno radio Džafo Nuhić, i dosta korisnog smo naučili, ipak najbolje sam popamtio lekcije koje

mi je održao Ala Kreso, još dok smo bili u kući Samardžića (u Mostaru) ili prvi dan po izlasku. Ala mi je utuvio u glavu dvije stvari: prvo, da uvijek, kad god mogu, idem u akcije sa drugovima koji su poznati kao dobri borci. Ala je naglašavao 'pametno-hrabri'. Jer, govorio mi je, kada si s njima, sigurno ćeš se ponašati kao i oni, ako i nisi hrabar kao oni. Od njih ćeš naučiti kako se pobjeđuje a ostaje živ, kako se pametno izvlači a ne bježi bezglavo kada se mora povlačiti. S njima si siguran da te neće ostaviti u nevolji, ako budeš ranjen i sl. Napominjao je da je takvih većina u Bataljonu. I drugo, da nije naodmet dobar zaklon, ali da je najbolji zaklon ako se smireno i dobro gađa da to onemogućiš neprijatelju. Uvjerio sam se u istinitost Alinih riječi. Kada sam išao sa Zećom, Fadilom, Husom, Bombom, Vasom, Enesom, Alom, Pirkom — nemoguće ih je nabrojati — osjećao sam se sigurnijim, hrabrijim. Ne sjećam se da smo ikada panično bježali, i u teškim situacijama.» (D. Bilanović: Disciplinovano i odgovorno)

Ta instrukcija iskusnog partizanskog vuka i to pričanje zasluživali bi da budu uvršteni u antologiju priča o gerilskom i partizanskom ratovanju, o tome kako se pobjeđuje a ostane živ.

Na drugom mjestu u svojim sjećanjima skojevac je zabilježio: »I Bataljon je bio nešto posebno. U njemu je bilo dosta starih, već poznatih boraca: Enver Cemalović, Meha Trbonja, Husa Orman, Ala Kreso, Vasa Maslo, Ziba Selimhodžić-Monika, Šerif Ombašić Bomba, Ahmed Pintul, Enes Orman, Fadil Numić... Bilo je dosta novajlija koji su se kasnije ispoljili kao hrabri borci: Branko Skočajić Mešak, Raska Elezović, Fika Mišić... A svi smo bili mladi. Nama, koji smo imali 17, 18 godina, neki su bili stari iako nisu imali više od 25. Rijetki su bili oni sa 30 i više godina. Bilo je i djevojaka i mladića različitih osobina i temperamenata, robusnih i mirnih, pričljivih i ćutljivih, bezumno hrabrih i racionalnih, običnih i natprosječnih, polupismenih i sa fakultetom, argata i visokokvalifikovanih radnika, srednjoškolaca i studenata, vještih pjevača i onih kojima je slonče stalo na uho, šaljivčina i ozbiljnih. Iz svih naših nacija i vjera: Muslimana, Hrvata, Srba, Jevreja, pravoslavaca, katolika, muslimana, jevreja, ateista, poluateista. Bilo nas je iz Mostara i od Mostara, iz Konjica i od Konjica, iz Sarajeva i od Sarajeva, iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, pa i izvan nje. Vjerovatno postoji statistika o socijalnom, nacionalnom i regionalnom sastavu Bataljona. Sa sigurnošću mogu tvrditi da bi takva evidencija pokazala izvanredan 'ključ'. Tako je moralo biti iz jednostavnog razloga: poštenu iz bilo koje vjere i nacije opredjeljivali su se na našu stranu. A mi nismo ni mislili o tome u tim trenucima. Mislili smo o slobodi, o protjerivanju i kažnjavanju svih koji su nam oduzeli slobodu, ubijali i staro i mlado, i ateistu i vjernika ako je bio protiv njih, koji su to radili u ime kukastog krsta i čistog arijevtva, u ime pravoslavnog boga i kraljevske kokarde, u ime slova 'U' i katoličkog boga, u ime jerusalemkog muftije. To nas je povezivalo, bratstvo i jedinstvo bili su nam normalan život. Jer

vidjeli smo šta rade otrovi u ime srpstva i 'časnog krsta', u ime Pere, Ante, Draže, handžar-divizije. Povezivalo nas je drugarstvo, ispoljavano od sitnica — jedina cigareta ide od usta do usta dok se ne oprlje nečije usne — pa do najkrupnijih ljudskih osobina za to vrijeme — poginuti za druga. Razlike između nas kao da su bile nestale ili su bile svedene na nevidljivu mjeru. Ako je neko pismen pomagao drugu na nauči abecedu, to je bila obostrana želja da se nauči pisati i čitati. Ako je trebalo na smjenu nositi mitraljez ili ranjenog druga, to je bilo samo po sebi razumljivo. Ako je bilo jurišati i bacati bombe na bunker, pa tako jedino možemo i izvojevati slobodu. Ako se pod vatrom izvlači ranjenik ili poginuli drug, to nije bilo samožrtvovanje nego uvjerenje da nikoga ne treba ostaviti neprijatelju. Ni mrtvog. A u takvoj situaciji može se svakog časa naći svako od nas. Disciplina i demokratija bili su jedinstvo. Zadatak se izvršavao bez pogovora, ali se sve moglo i otvoreno reći, bez straha da bi mu to sutra moglo skočiti na nos. Hranili smo se svi iz istog kazana, a kuvar je vodio računa da komadi mesa budu podjednaki. Konjovodac je dobijao isto što i komandant ili komesar. Odjeća nam je bila približno ista. Najgora je bila ona koju smo zarobljavali od domobrana. Narodski rečeno, ponašali smo se ljudski, komunistički, otvoreno, iskreno, bez zlobe, ravnopravno, svojski. Povezivala nas je ideologija, komunistička, proleterska.«

Mostar je bio jedinstven, za vrijeme rata i okupacije još jedinstveniji nego ranije. Svaka mahala je, opet, imala nečeg svoga, nekakvo svoje ime i obilježje. Za Donju mahalalu se uvijek govorilo da je »mala Moskva«. Evo nekih isječaka jedne skojevke iz Donje mahale, koja je najprije dugo i savjesno radila u ilegali grada, a poslije je otišla u partizane:

»Ja sam kao sezonska radnica pripadala skojevskoj organizaciji u Donjoj mahali. Praktično, mi smo tu primali zadatke za djelovanje u svojim radnim sredinama. Tako sam i ja iz Donje mahale nosila letke u Duvansku stanicu, među radnice. Ponekad sam letke dobivala i od jednog studenta koji je bio zaposlen kao fizički radnik u Duvanskoj stanici. Sjećam se da mu je bilo ime Mića. Prezime sam mu zaboravila...«

Pri preuzimanju letaka jednom je primijetila neka radnica i prijavila je direktoru. Saslušavala je i maltretirala policija (Hočevar). Iako nije ništa priznala, kaznili su je sa dvadeset dana zatvora. Pričajući pojedinosti o tom događaju, ona navodi:

»Na intervenciju dra Bulata, koji je liječio mog oca, kao maloljetnica puštena sam nešto ranije iz zatvora. Nakon izlaska iz zatvora, srela sam se sa Mićom i ostalim drugovima, i to u kafani Juse Bija-vice.«

Opisujući atmosferu u mahali i rad SKOJ-a, sjeća se jednog velikog sastanka održanog u kući Ibrahima Guzine (odmah u ljeto 1941) kome je prisustvovao veliki broj mahaljana, ne samo skojevaca:

»Na skupu se govorilo o borbi koja je počela i zadacima koji nas u toj borbi očekuju. Revolucionarne pjesme smo u početku pjevušili, a poslije iz punih grla su se zaorile naše borbene pjesme. Hama Oručević je recitovao pjesmu ubijenog mladog pjesnika Veljka Kovačevića.

Naše pjesme su služile da se na tim revolucionarnim stihovima učimo. Tako poslije stihova

Past će mnogi dok pobijedi razum,
mijenjat treba temelje i krov... .

neko od starijih drugova je objašnjavao kako će mnogi u borbi poginuti, ali ćemo promijeniti svijet.

Tada smo se učili i konspiraciji.«

U svojim sjećanjima, malo dalje, skojevka piše:

»Ono što je, mislim, važno istaći jest činjenica da su mnogi skojevci, pa tako i ja, pored rada u organizaciji, bili angažovani i na drugim ilegalnim poslovima.

Od krupnijih akcija SKOJ-a, koje je organizovalo kvartovsko jezgro, pomenuću dvije:

— pisanje parola, otiskivanje petokrake i lijepljenje Titovih slika, izvučenih na šapirograf, u maju i novembru 1942. godine;

— kidanje i odnošenje italijanskih kablova na Humu, u vrijeme IV neprijateljske ofanzive, početkom 1943. godine. Kvartovsko jezgro je sastavilo posebnu grupu: iz I rejona Husna Balić i Gango Tomić, iz II rejona Zijo Hadžiosmanović, iz III rejona Hamica Kreso i iz IV rejona Fika Mišić. Ta akcija je temeljito izvedena i Italijanima je trebalo dosta vremena da liniju osposobe.«

Ili: »Željela bih da nešto kažem o ženama Donje mahale, koje su tako nesebično stavljale na raspoloženje revoluciji sve čime su raspolagale: svoju djecu, svoje stanove, svoje neprospavane noći, svoje živote.

Nikad Donja mahala ne bi bila ono što je bila u našoj borbi da nije bilo njih, tih upornih i beskrajno hrabrih žena — majki boraca na koje se moglo osloniti do posljednjeg daha života. Rat je odnosio njihovu djecu, a one su stiskale zube i nastavljale da se bore.

Desetine su takvih žena živjele i borile se u našoj mahali. Nije moguće, na ovom mjestu, govoriti o svima. One zaslužuju da se o njima posebno govori i piše. Ja ću iskoristiti ovu priliku da kažem nekoliko rečenica o njih dvije: Munti Pavlović i Fatimi Vila.«

Priča se nastavlja. Djela naših žena u službi Partije i pokreta graniče često s nevjericom. Ni ja, na ovom mjestu, ne mogu citirati sve što je o tim ženama u sjećanju rečeno.

Evo još jedan isječak iz kazivanja skojevke:

»Koncem ljeta 1943. godine postala sam nestrpljiva i željela po svaku cijenu da i ja idem u partizane. Gušila me ta atmosfera neprekidne ilegalne borbe i zametanja tragova policiji i njenim žbirima. Teško je bilo ostati u okupiranom gradu kada su svi moji drugovi otišli u partizane. Živjela sam u uvjerenju da sam svoje zadatke u

ilegalnoj borbi izvršila i da je krajnji čas da se priključim drugovima u Mostarskom odredu. Nisam nailazila na razumijevanje i od mene se tražilo da još neko vrijeme ostanem u gradu.

Međutim, zahvaljujući kuriru Aliji Kresi, ja sam sa posljednjom grupom u jesen 1943. godine otišla u Mostarski odred i tako se riješila depresivnog stanja u koje sam bila zapala. Za odlazak nisam imala saglasnosti organizacije.«

Ko pozna Mostarce zna da su to skoro redovno vedri ljudi, šereti, koji vole mangupluke i »liskaluke« bez ikakvih zadnjih namjera. Vedrina i raspoloženje ne napuštaju ih ni u kakvoj situaciji, ni u ratovanju i borbama, kada se i glave gube.

U sjećanjima skojevke nailazimo na opis događaja koji je s mjerom začinjen mostarskim partizanskim nestašlucima:

»Moja prva noćna straža obilježena je jednim smiješnim događajem. Bila je mrkla noć kasne jeseni 1943. godine, a ja na straži, obezbjeđujem logor Odreda. Na dan prije nam je komandir Mujčin govorio o značaju stražarskog mjesta, te da od budnosti stražara često zavisi sudbina čete. Laki povjetarac je šuštao u granama obližnje šume. Jednog trenutka sam čula pucketanje grančica i mislila sam da mi se neko privlači puzeći. Skinula sam pušku i po propisu viknula: Stoj, stoj, pucaću. Kad pucketanje nije prestalo, ja sam u tom pravcu opalila. Dotrčali su i komandir i komesar sa više boraca. Tad je utvrđeno da sam ubila jednu nedužnu kozu.

Zadirkivanju nije bilo kraja. Pojedinci bi, kada prođu pored mene, oponašali meketanje koze. Ja sam se branila odgovarajući: Sa mnom se nije šaliti, jer vidjeli ste kako i u mrkloj noći pogađam, ili: Bolje mrtva koza, nego živ neprijatelj.« (Fika Mišić: Skupo plaćen nespo-razum)

U Zborniku je mnogo priloga koji sigurno zaslužuju priznanje ne samo po tome o čemu pišu nego i po tome kako su pisani.

Na kraju, sa iskrenim zadovoljstvom ocjenjujem da su napori Odbora opravdani i da se veliki trud isplatio. *ZBORNİK SJEĆANJA O MOSTARSKOM BATALJONU*, uz kapitalno djelo *MOSTARSKI BATALJON*, znači vidan spomenik za nezaborav i neprolaznu slavu palih boraca u ratu i revoluciji, za život živih. Sjećanja zabilježena u Zborniku trajno će podsjećati i svjedočiti o veličini Mostarskog bataljona, o Mostaru koji mu je dao svoju ljubav i svoju snagu.

Fazlija Alikalfić

ČETRNAESTA HERCEGOVAČKA OMLADINSKA BRIGADA

Knjigu *Četrnaesta hercegovačka omladinska brigada*, djelo 13 autora, izdao je Vojnoizdavački i novinski centar Beograd, a pripremio je Odbor za obilježavanje revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije u Hercegovini. To je jedno od djela koja su već objavljena ili će se, prema programu tih dviju značajnih institucija, tek štampati, što će sigurno još više obogatiti saznanja o našem NOR-u i socijalističkoj revoluciji, i to ne samo na hercegovačkim prostorima već i u čitavoj zemlji, a time će uveliko doprinijeti njegovanju revolucionarnih tradicija, naročito kod mlađe generacije.

Po svojoj strukturi, knjiga je podijeljena na tri dijela koji čine posebne cjeline. Obuhvaćen je nastanak 14. omladinske brigade koncem septembra 1944. u južnoj Hercegovini, zatim život u Brigadi, njen borbeni put po Hercegovini, kroz Bosnu, Hrvatsku i, posebno, Sloveniju, te nakon završetka rata njen pobjedonosni povratak u Hercegovinu, gdje je nakon časno izvršenog ratnog zadatka rasformirana u maju 1945. godine. Osim priloga rukovodilaca i boraca o životu i radu u Brigadi monografija sadrži i spisak boraca Brigade, njih 1.298, te spisak 189 poginulih drugarica i drugova sa kraćim biografskim podacima.

Knjigu je likovno-tehnički uspješno obradio Slavoljub Kujundžić, akademski slikar. Ilustrovana je sa više slika boraca i rukovodilaca Brigade, te slikama nekih mjesta i geografskim kartama područja kojima je Brigada prolazila, što je čini još zanimljivijom. Predgovor je napisao Rade Galeb.

Knjiga je i kao štivo zanimljiva. Slikovito i neposredno uvodi nas u oslobodilački rat i revoluciju, a njene učesnike ne idealizira, ne čini ih nadnaravnim, već ih prikazuje onakvim kakvi su doista bili, sa svim tegobama i mukama kroz koje su prolazili. Isto tako, na realističan način, govori o tom teškom i presudnom vremenu i mladosti koja je herojski nosila glavni teret revolucije, te o idealima i žrtvama koje je za te ideale podnosila.

Sve to daje posebnu vrijednost i draž toj knjizi.

Četrnaesta hercegovačka omladinska brigada formirana je kao zavjet hercegovačke omladine drugu Titu i obaveza hercegovačkih delegata na Drugom kongresu USAOJ-a, koju su realizovali SKOJ i USAOJ Hercegovine.

Knjiga reljefno svjedoči i potvrđuje kako je naša mladost u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji razgrađivala i uništavala mračnu prošlost satkanu od ljudske nepravde, mržnje, zlobe i zavađenosti, od primitivizma i zaostalosti, od vjerskog fanatizma, nacionalizma, šovinizma i, na kraju, sve je to krunisano izdajom naše domovine pred stranim fašističkim zavojevačima koji su htjeli da nas unište ili učine poslušnima. Knjiga, isto tako, slikovito govori o idealima te mladosti, o njenom nesebičnom žrtvovanju u stvaranju i građenju novog, pravednijeg, društvenog poretka u kome će ljudi, bez obzira na naciju i vjeru, biti slobodni, sigurni i sretni u građenju svoje budućnosti.

Mladost Brigade, sastavljene od omladine srpskog, muslimanskog, hrvatskog i drugih naroda i narodnosti, bila je svjesna i uvjerenjena da pobijediti jedino mogu zajedno, u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, bez obzira da li je taj neprijatelj italijanski, njemački ili neki drugi fašizam, da li su to ustaše, četnici ili bilo koji drugi neprijatelj. Bila je duboko uvjerenjena da će jedino na taj način osigurati bolju i sretniju sutrašnjicu, u kojoj ćemo ostati zajedno, jedni uz druge, jedni sa drugima, u zajedničkoj nam domovini Jugoslaviji. Omladina 14. brigade, kao i čitave naše zemlje, nikada nije bila ni za kakve diobe, razgraničavanja, međusobna prebrojavanja, jer je u zajedničkom življenju gledala svoju budućnost. Omladina je uvijek u tome gledala svoju prednost, svoju veliku moć, jer smo na taj način svi mi postajali bogatiji za kulturu i kulturnu tradiciju onog drugog naroda i za sva njegova civilizacijska dostignuća. Mladost revolucije se onako borila i ginula jer je bila nošena idejama socijalizma, komunizma i zajedničkog življenja, gdje će svako od svakoga primati i svako svakome davati, bez pomisli da će nas bilo ko i na bilo koji način razdvajati i otuđivati jedne od drugih i skretati u neki drugi svijet koji je nama, našem biću, stran, tuđ.

Knjiga je zanimljivo komponovana, ona sadrži priloge napisane na osnovu arhivske građe i sjećanja boraca i rukovodilaca Brigade koji govore o događajima što su zabilježeni u tim istorijskim dokumentima. U njoj se govori o brojnom stanju četa, bataljona i Brigade u cjelini, o njenim kretanjima, o naoružanju, o poginulima, nestalima, o kotama, selima, putevima i gradovima, zatim o neprijatelju, njegovom brojnom stanju i rasporedu, što ova vrsta literature svakako mora činiti, ali ona, isto tako, u sjećanjima boraca, govori i o tome šta se događalo i šta su borci proživljavali, tako da čitalac osjeća kao da sa Brigadom putuje i ratuje i da sa njenim borcima, tom omladinom »koja ne želi da umre i koja još nije počela da živi«, kako to

jedan od njih na samrtni reče, podnosi sve patnje, tuge i radosti koje je i ona podnosila.

Nemoguće je pročitati knjigu a ne doživjeti dramu te mladosti, nenaviknute na surovost sjevernohercegovačke i bosanske zime, kad ona od pravca Nevesinja, u decembarskoj hladnoći, po snijegu, na nevjerovatno niskoj temperaturi, prelazi Morine i zastaje, bez snage i moći da ide dalje prema Kalinoviku, a Novica Suić, svjestan tragedije koja bi se mogla dogoditi, ispriča priču o begu Ljuboviću čiji su svatovi na tom mjestu u velikoj mećavi, upravo zato što su zastali, izginuli. Kada je priču čuo komandant, odmah je naredio pokret bojeći se da Brigada ne doživi istu sudbinu. Nemoguće je ne vidjeti tu kolonu mladića i djevojaka koja se, savladana umorom i zimom, probija kroz dubok snijeg i polako migolji naprijed.

Kakva je to bila mladost koja se herojski borila i ginula i koji su to ljudski ideali što su je tako nosili da je mogla sve to stoički izdržati? O toj mladosti na slikovit način govori Nevenka Miošić iznoseći primjer Dubrovkinje, srednjoškolke Tanje, koja je ranjenog druga naslonila na svoje rame da bi mu poslužila kao oslonac. Da bi mu olakšala rane i bol, pričala mu je priče o svom sunčanom Dubrovniku u kome je rođena, o dalekoj Rusiji iz koje su joj preci došli, a kada joj se učinilo da je zaspao, iako umorna i ukočena od težine njegovog tijela, nije htjela da se pomjeri. Kada se ujutro probudila, još su joj ruke bile obavijene oko mrtvog druga kojeg je i u snu pridržavala.

Bila je to herojska mladost, koja je tek stupila u život, ali nije htjela da poklekne, da robuje, da umre, ona se borila za život, za nj je ginula, da bi preživjeli i oni koji dolaze mogli slobodno i sretno živjeti. Bila je to Titova mladost, Lolina mladost, mladost Lolinog SKOJ-a.

Takva mladost je svugdje rado dočekivana. Njoj su bosansko-petrovačke djevojke pjesmu spjevale: »Hercegovci, borite se ovdje, dok nam Treća iz Srbije dođe.« Nju su slovenačke majke dočekivale sa suzama i cvijećem kao svoju rođenu djecu, a djevojke kao rođenu braću.

Monografija *Četrnaesta hercegovačka omladinska brigada*, uvjeren sam, imaće trajnu i neprolaznu vrijednost kao istorijsko svjedočenje. Iz nje se neće saznavati samo istorijska prošlost ovoga našeg kraja nego će se i naša omladina nadahnjivati i učiti, a borba, patriotizam, odanost i požrtvovanost Brigade će inspirisati, kao i čitava naša revolucija, mnoge stvaraoce i umjetnike.

Nakon čitanja knjige čovjek se upita da li su u današnjem vremenu ovakvom kakvo je, dovedene u pitanje tekovine naše revolucije za koje je prolivena krv i mladost 14. brigade, da li je dovedeno u pitanje bratstvo i jedinstvo ili vlast radničke klase i sve ostalo što čini suštinu Jugoslavije kakvu je s nama stvarao Tito. Obavezni smo pred prolivenom krvlju naših drugova da kažemo, a kazano i da izvršimo, da se mora srediti stanje na Kosovu i da se mora unijeti sigurnost,

mir i sloboda u domove tamošnjih Srba, Crnogoraca i svih koji su ugroženi; da se mora očuvati legalitet i demokratski način razmišljanja i slobodno življenje u ovoj zemlji; da se mora sačuvati i učvrstiti bratstvo i jedinstvo i federativno uređenje ove zemlje; da se mora stati na put birokratskom despotizmu bez obzira gdje i pod kakvim parolama i zastavama nastupao; da jedino radnička klasa, jedinstvena, na samoupravnoj osnovi, može imati vlast u ovoj zemlji; da ne dozvoljavamo bilo kakvo preispitivanje života i životnog djela druga Tita bez obzira od koga i pod kojim izgovorom to dolazilo, jer je to najdirektniji napad na nas, na našu revoluciju, na Titovu Jugoslaviju i sve revolucionarne tekovine na kojima ona počiva.

Bili smo hrabri u ratu, a to nas i danas obavezuje da otvoreno kažemo da kontrarevolucija nigdje kod nas neće niti može pobijediti. Radimo onako kako smatramo da bi Tito od nas tražio da radimo i budimo sigurni da ćemo iz današnjih poteškoća izići.

I ova knjiga veliki je prilog toj pobjedi.

Jure Galić

**Advan Hozić: JABLANICA U REVOLUCIONARNOM RADNIČKOM
POKRETU I NOB,
Skupština opštine i Odbor za pisanje istorije, Jablanica, 1989, str. 298**

Knjiga *Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB*, čiji je autor književnik, novinar i publicista Advan Hozić, sadrži dva dijela, i obima je oko 300 stranica štampanog teksta (sa napomenama i objašnjenjima). Sastavni dio knjige su i spiskovi poginulih i preživjelih boraca NOR-a i žrtava fašističkog terora Jablanice.

Ova knjiga ima za cilj da prikaže nastanak i razvitak radničke klase i naprednog radničkog pokreta u Jablanici između dva rata, te zbivanja na području Jablanice u toku drugog svjetskog rata, a posebno aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta i djejtva jedinica NOVJ.

Po svom karakteru knjiga spada u publicističku literaturu, s osloncem na istorijsku, posebno memoarsku građu.

S obzirom da se radi o dva velika, značajna perioda naše novije istorije, autor se u istraživanju neminovno morao suočiti sa problemom nekompletnosti istorijske građe, dokumentarne i memoarske, ali i sa fragmentarnošću literarnih radova o tim periodima i temama, što se moralo odraziti i na tekst knjige, naročito u smislu da se na nekim mjestima u knjizi zbivanja i događaji »skokovito« prikazuju, a ne kontinuirano i hronološki precizno.

Prikazivanju šireg konteksta zbivanja na bosanskohercegovačkom, jugoslovenskom, pa i širem ratištu autor je ponekad, istina rijetko, pribjegavao s namjerom da »poveže« tekst prethodnog i kasnijeg kazivanja, pogotovo u situacijama kada mu korištena istorijska građa i literatura nisu davale dovoljno materijala da to premosti u kontinuitetu i na pravi način. U svakom slučaju smatram da autor nije zloupotrijebio svoje šire poznavanje tematike i događaja o kojima piše i da uglavnom nije činio široke i nepotrebne ekskurzije koje bi bile van konteksta osnovnog zadatka i cilja.

Naročito je detaljno opisan period četvrte neprijateljske ofanzive, posebno prelazak jedinica NOVJ preko Neretve marta 1943. godine,

što je i logično, s obzirom da je to epizoda kojom se Jablanica i njeno stanovništvo s pravom ponosi, jer su dali zapažen vlastiti doprinos toj velikoj epopeji naše borbe.

U dijelu knjige u kojem je prikazan međuratni period navedena su mnoga imena, prvenstveno članova Partije i SKOJ-a i sindikalnih aktivista u Jablanici u tom periodu. Najistaknutiji nosioci tih aktivnosti su i češće pominjani, poneki i desetak puta. Smatram, ipak, da nije do kraja dovedeno nastojanje da se rekonstruišu sve aktivnosti i aktivisti međuratnog revolucionarnog radničkog pokreta u Jablanici, te da bi to moglo i trebalo da bude cilj i zadatak, naravno u kasnijem vremenu, neke stručne institucije ili pojedinca, ili pak naručioca tog projekta, Odbora za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta Jablanice.

Sličan stav i zapažanje imam i u odnosu na zaista bogatu i široku lepezu aktivista NOP-a, boraca i učesnika NOR-a Jablanice. Mišljenja sam da su se imena boraca i učesnika NOR-a, bez obzira na činjenicu da će se naći u nekom od spiskova na kraju knjige, morala navesti i u tekstu gdje se opisuje događaj čiji su akteri (npr. spisak mještana Jablanice i okoline koji su stupili u NOVJ u toku bitke za ranjenike, ili u vrijeme nakon oslobođenja Jablanice).

Smatram ovu knjigu vrijednim spomenikom Jablanice i njenih ljudi i preporučujem da se učine novi i još veći naponi da se istraže i otkriju sve brojne aktivnosti NOP-a u Jablanici i svi akteri tih zbivanja, svi učesnici NOR-a, svi saradnici pokreta, svi ilegalni radnici itd., te da se izvrši potpuna rekonstrukcija organizacija NOP-a u čitavom toku rata.

Korištenje naučnog aparata (u napomenama i objašnjenjima) nije uvijek akribično i potpuno, što i nije osobit propust s obzirom na publicistički karakter rada. U svakom slučaju, na osnovu prezentirane građe i izvora, te datih objašnjenja i napomena, čitalac može dobiti osnovne upute za dalje istraživanje u cilju zadovoljavanja znatiželje ili razrješavanja sopstvenih nedoumica i dilema.

Vrijednost knjige osjetno uvećavaju spiskovi palih i preživjelih boraca NOR-a Jablanice, te žrtava fašističkog terora i rata, sa neophodnim i uobičajenim ličnim podacima, njihovoj aktivnosti i sudbini.

Misao autora je jasna, tekst knjige je, što se stila i jezika tiče, čitljiv i uvjerljiv. Primjetna je u izrazu autora i emotivnost, o revolucionarima, borcima i učesnicima NOR-a piše toplo i sa simpatijama, a njihova stradanja i žrtve ističe s poštovanjem i pijetetom.

Smatram da se, bez obzira na prethodno poznavanje tematike koju knjiga obrađuje, na osnovu novih saznanja stečenih iz nje može steći zaokružena slika o događajima i aktivistima iz revolucionarnog radničkog pokreta Jablanice prije i u toku drugog svjetskog rata.

Studija o Jablanici može biti ne samo solidna osnova nego i motiv i podsticaj za dalji rad na osvjetljavanju istorije novog perioda.

Mr Nebojša Milivojević

SADRŽAJ

RASPRAVE, STUDIJE ČLANCI

VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ

Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka — — — — — 7

SEFIK BESLAGIĆ

Dva srednjovjekovna ćirilička epigrafska spomenika u okolini Makarske — — — — — 15

VELIMIR LAZNIBAT

Pregled arhivskih serija Historijskog arhiva u Dubrovniku s napomenama o građi na našem jeziku — — — — — 23

Dr ANDREJ ANDREJEVIĆ

Neimar Hajredin i njegov rad u Hercegovini — — — — — 39

Mr ALE M. POLJAREVIĆ

Stolačka orijentalna arhitektura u svjetlu principa orijentalnog građenja — — — — — 53

IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ

Djelo majstora blagajskog Đorđa Kefaloforosa — — — — — 63

Mr EDIN ČELEBIĆ

Političke i kulturne prilike u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX vijeka sa posebnim osvrtom o djelatnosti i ulozi kulturno-prosvjetnih društava — — — — — 69

Mr MARIJAN SIVRIĆ

O nekim upisima hercegovačkih prezimena od početka 18. stoljeća do pada Dubrovačke Republike 1808. godine u maticama župe Grad u Dubrovniku (III dio) — — — — — 85

Dr LJUBOMIR ZOVKO

Bosna i Hercegovina u građanskoj politici nakon Sporazuma Cvetković—Maček — — — — — 105

DRAGO KARLO MILETIĆ

Italijanska reokupacija Mostara (septembar 1941 — juni 1943) — — 119

Mr STJEPAN IVANKOVIĆ

Duvanjsko područje u toku bitke za ranjenike — — — — — 157

Dr DUŠAN KOJOVIĆ	
Muzeološki principi pri stvaranju ekspozicije — — — — —	167
SLAVICA KLARIĆ	
Kanadski arhivski sistem i profesionalna arhivska udruženja — —	177

IZVORI

Mr VESNA ČOLOVIĆ	
Bibliografija članaka o Hercegovini u listu »Glas slobode« 1909—1918. godine — — — — —	185

OSVRTI I PRIKAZI

Stipo Manderalo: Gospodari kamena, livanjsko klesarstvo devetnaestog vijeka (Velimir Laznibat) — — — — —	221
Ibrahim Tepić: Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima, 1856—1878. (mr Edin Čelebić) — — — — —	225
Sovići i Gorica u Bekiji, zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi (mr Stjepan Ivanković) — — — — —	229
Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu (Fazlija Alikalfić) — — —	231
Četnaesta hercegovačka omladinska brigada (Jure Galić) — — —	243
Advan Hozić: Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB-u (mr Nebojša Milivojević) — — — — —	247

